RAAP-RAPPORT 3404

‘een hegt, sterk en weldoortimmerd huis’; Varik-Kerkstraat 2

Gemeente Neerijnen
Een archeologische opgraving in het plangebied Varik-Molenblok

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Neerijnen
Titel: 'een hegt, sterk en weldoortimmerd huis'; Varik Kerkstraat 2, gemeente Neerijnen. Een opgraving in het plangebied Varik-Molenblok
Status: concept
Datum: juli 2018
Auteur: drs. E.M.P. Verhelst
Met bijdragen van: drs. A. Berends, drs. G.L. Boreel, Ir. S. van Daalen, drs. J.T. van Gent, drs. H.J. Hesseling, Ir. L. Keunen, Ing. B.T. Overbeek, drs. L. Klerkx, drs. P. van der Kroft, drs. M. Schabbink, drs. B.J. van der Veen & drs. S.L. Verspay-Frank
Projectcode: NERV2
Bestandsnaam: RA3404_NERV2
projectleiders: drs. E.H.L.D. Norde & drs. E.M.P.Verhelst
projectmedewerkers: W. Aarts, L.M. Flokstra, drs. J.C.G. van Kampen, drs. J. Vosselman, dr. N.W. Willemse
ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 399523110
Autorisatie: drs. E.H.L.D. Norde
Bevoegd gezag: gemeente Neerijnen

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500
telefax: 0294-491 519
E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2018
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Neerijnen heeft RAAP van 18 april tot en met 4 mei 2016 een archeologische opgraving uitgevoerd in verband met voorgenomen woningbouw te Varik in de gemeente Neerijnen. Het primaire doel van deze opgraving was het veilig stellen van de wetenschappelijke informatie van deze vindplaats die tijdens archeologisch vooronderzoek is aangetroffen (behoud *ex situ*).

Het onderzoeksgebied ligt tussen het voormalige kasteel van Varik en de Dikke Toren, het laatste restant van de middeleeuwse dorpskerk. De vindplaats, een erf uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd, is ontdekt in 2007 tijdens het proefsleuvenonderzoek waarbij ook de standplaats van het kasteel werd teruggevonden. Tijdens de opgraving die in deze rapportage beschreven wordt, zijn funderingen van een boerderij uit de 16e tot 20e eeuw gevonden, evenals de fundamenten en paalfunderingen van een achttal bijgebouwen. Daarnaast zijn onder meer twee waterputten, een beerput, greppels, sloten, kuilen en talrijke paalkuilen, deels met bewaard gebleven houten palen, blootgelegd. Tijdens de opgraving zijn een kleine 4.000 vondsten verzameld. Onder en rond de boerderij uit de nieuwe tijd zijn tevens laatmiddeleeuwse sporen opgetekend en vondsten gedaan die aantonen dat op dezelfde plaats reeds in de late middeleeuwen (na ongeveer 1250) een boerenerf aanwezig was. Voor die tijd, in de vroege en volle middeleeuwen, was de locatie onderdeel van het akkerland rond de oudste dorpskern van Varik, die zich waarschijnlijk op korte afstand naar het zuiden en westen bevond. Uit het laatste deel van deze fase (ca. 1200-1250) zijn twee verkavelingsgreppels opgetekend.

Het archeologisch onderzoek is aangevuld met een historische-geografische analyse. Hierbij is aan de hand van oud kaartmateriaal en historische bronnen getracht om de ontwikkeling en eigendomssituatie van het erf in kaart te brengen en meer te weten te komen over de bewoners. Deze blijken vanaf ongeveer 1600 traceerbaar. De eerste eigenaar van wie we met zekerheid de naam kennen, Aernt Ariens van Riemsdijk Stelt, was secretaris van Varik. Ook zijn erven vervulden in de loop van de 17e en 18e eeuw functies in het openbare leven: twee van hen waren ouderling en diaken van de kerk en twee anderen bekleedden de functie van schout. Zij behoorden tot de meest welgestelde families van het dorp. Nadat de woning in 1796 verkocht werd aan de landman Cornelis Bongaards bleef deze anderhalve eeuw in handen van een geslacht van landbouwers. Een granaatinslag in de Tweede Wereldoorlog luidde het einde in. De verwoeste boerderij werd in 1949 nog eenmaal hersteld maar in 1954 grotendeels gesloopt. Daarmee kwam een einde aan de 700 jaar lange bewoning van deze locatie. Met de nieuwbouw die in 2018 voltooid is, wordt in feite een traditie van vele eeuwen nieuw leven ingeblazen.

Inhoud

Colofon 2

Samenvatting 3

1 Inleiding 9

1.1 Kader 9

1.2 Administratieve gegevens 10

2 Voorgaand onderzoek 11

3 Doel van het onderzoek 14

4 Methoden 15

5 Fysisch-geografisch onderzoek 20

5.1 Landschappelijk kader 20

5.2 Resultaten 22

5.3 Conclusie 24

6 Historische geografie 25

6.1 Inleiding 25

6.2 Ontwikkelingsgeschiedenis van het erf 25

6.2.1 Vroeg kaartmateriaal 25

6.2.2 Uitgangspunt: de kadastrale registratie van 1832 26

6.2.3 Bewoning en bezit na 1832 30

6.2.4 Rückschreibung: de periode 1650-1832 40

6.2.5 De periode vóór 1650: in nevelen gehuld 47

6.3 Rechten op de grond in Varik 48

6.4 Tot besluit 48

7 Grondsporen en structuren 50

7.1 Inleiding 50

7.2 Fasering 52

7.3 Sporen en structuren uit de middeleeuwen 52

7.3 Sporen en structuren uit de nieuwe tijd 55

7.3.1 Gebouwen 55

7.3.2 Waterputten en een beerput 66

7.3.3 Greppels 69

7.4 Dierbegravingen en muizenpotten 71

7.5 Conclusie 75

8 Vondsten 77

9 Aardewerk en keramisch bouwmateriaal 79

9.1 Gebruiksaardewerk methodiek 79

9.2 Aardewerk uit de vroege en volle middeleeuwen (fase 1) 82

9.3 Aardewerk uit de late middeleeuwen (fase 2) 84

9.4 Aardewerk uit de vroege nieuwe tijd (fase 3) 86

9.5 Aardewerk uit de latere nieuwe tijd (fase 4) 88

9.6 Keramisch bouwmateriaal 91

9.7 Materiële cultuur en muizenpotten 94

10 Kleipijpen 97

10.1 Stelen 97

10.2 Dubbelconische ketels 97

10.3 Trechterkoppen 99

10.4 Ovoïde ketels 101

10.5 Overige ketels 102

11 Glas 103

11.1 Inleiding 103

11.1 Resultaten 103

11.3 Verspreiding van vondsten 106

11.4 Conclusies 108

12 Metaal 110

12.1 Inleiding 110

12.2 Munten en penningen 111

12.3 Overig metaal: inleiding 118

12.4 Overig metaal uit de Romeinse tijd 121

12.4.1. Kledingaccessoires 121

12.5 Overig metaal uit de middeleeuwen 121

12.5.1. Religie 121

12.5.3. Huis en meubels 123

12.5.3. Tafel/keuken 123

12.5.4. Kledingaccessoires 123

12.5.5. Sieraden en toiletgerei 127

12.5.10 Nijverheid en ambachten 127

12.5.12 Overig/onbepaald 129
12.6 Overig metaal uit de nieuwe tijd 131
12.6.2. Huis en meubels 131
12.6.3. Tafel/keuken 133
12.6.4. Kledingaccessoires 136
12.6.5. Sieraden en toiletgerei 140
12.6.6. Vrije tijd 140
12.6.7 Paardentuig en vervoer 142
12.6.8 Militaria 142
12.6.9 Handel 147
12.6.10 Nijverheid en ambachten 149
12.6.12 Overig/onbepaald 151
12.7 Context en verspreiding 152
12.8 Conclusie 157
13 Natuursteen en slak 161
13.1 Inleiding, vraagstelling en methode 161
13.2 Resultaten 161
13.3 Conclusie 164
14 Dierlijk bot 165
14.1 Inleiding 165
14.2 Werkwijze 165
14.3 Resultaten 166
14.3.1 Fase 1: voor de middeleeuwse bewoning 166
14.3.2 Fase 2: 1250-1500 na Chr. 166
14.3.3 Fase 3: 1500-1650 na Chr. 171
14.3.4 Fase 4: 1650-1950 na Chr. 172
14.4 Conclusies 177
15 Leer 178
15.1 Inleiding 178
15.2 Materiaalbeschrijving 178
16 Hout en dendrochronologie 179
16.1 Hout 179
16.2 Dendrochronologie 181
16.2.1 Inleiding 181

16.2.2 Methode 181
16.2.3 Resultaten 183
16.2.4 Interpretatie 186
17 Botanische macroresten 187
17.1 Waarderingsresultaten 188
17.2 Analyseresultaten 189
17.2.1 Laatmiddeleeuwse kuil (M6, S152) 191
17.2.2 Nieuwtijdse waterput (M1, S61) 192
17.3 Interpretatie van de gegevens 192
18 Synthese 194
18.1 Fase 1: voor de middeleeuwse bewoning in het onderzoeksgebied 194
18.2 Fase 2: late middeleeuwen 196
18.3 Fase 3: vroege nieuwe tijd (ca. 1500-1650) 197
18.4 Fase 4: latere nieuwe tijd (ca. 1650- 1950) 198
19 Conclusies en aanbevelingen 201
19.1 Conclusies 201
19.2 Aanbevelingen 204
Literatuur 206
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen 214
Bijlage 7.1 Allesporenkaart vlak 0 220
Bijlage 7.2 Allesporenkaart vlak 1 (A3) 221
Bijlage 7.3 Allesporenkaart vlak 2 (A3) 222
Bijlage 7.4 Allesporenkaart vlak 25 (tussen vlak 2 en 3) 223
Bijlage 7.5 Allesporenkaart vlak 3 224
Bijlage 7.6 Fasering van de sporen 225
Bijlage 7.7 Bouwhistorie 226
Werkput 1 226
Werkput 3 232
Bijlage 9.1. Aardewerkcatalogus 234
Bijlage 12.1. Determinatielijst van de munten 262
Bijlage 12.2 Varik - munten en penningen (chronologisch) 263
Bijlage 16.1 274

Bijlage 16.2.....276

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van de gemeente Neerijnen heeft RAAP in het voorjaar van 2016 een archeologische opgraving uitgevoerd in verband met geplande woningbouw in het plangebied Varik-Molenblok in de gemeente Neerijnen (figuur 1).

Figuur 1. Ligging van het plangebied (rood omlijnd); inzet: ligging in Nederland (ster).

Deze opgraving is het vervolg op een eerdere fase van inventariserend onderzoek in de vorm van een archeologisch proefsleuvenonderzoek.[1] Op grond van de resultaten daarvan werd geconcludeerd dat er belangrijke archeologische waarden aanwezig zijn in het zuidoostelijke deel van het plangebied. Naar aanleiding hiervan werd aanbevolen om de resten *ex situ* veilig te stellen middels een opgraving.

[1] Tops & Verhelst 2007.

Het veldwerk is uitgevoerd van 18 april tot en met 4 mei 2016. De uitwerking vond plaats na de goedkeuring van het evaluatierapport, tussen maart 2017en april 2018. Tijdens het onderzoek is op een prettige wijze samengewerkt met de projectleider van de gemeente, mevr. J. de Vrees, met de vertegenwoordiger van het bevoegd gezag, dhr. M. Smit en met adviseur van de gemeente, dhr. B. Rog. Onderzoeksdocumentatie en vondstmateriaal zullen worden overgedragen aan het depot van de provincie.

Deze opgraving is uitgevoerd volgens de normen van de archeologische beroepsgroep (zie artikel 24 van het Besluit archeologische monumentenzorg). De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 3.3), beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl), geldt in de praktijk als richtlijn. RAAP beschikt over een opgravingsvergunning, verleend door de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Zie tabel 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische perioden.

1.2 Administratieve gegevens

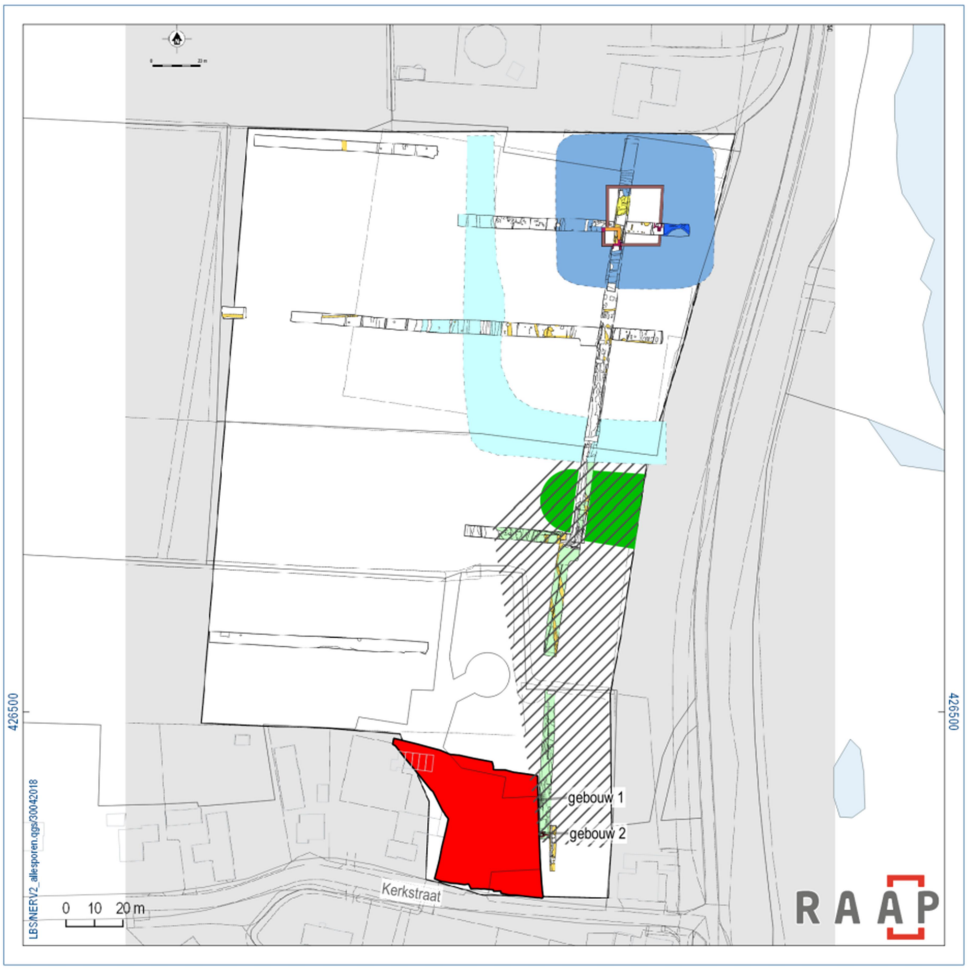
Plangebied: Molenblok
Plaats: Varik
Gemeente: Neerijnen
Provincie: Gelderland
Onderzoeksgebied: Kerkstraat 1
Centrumcoördinaten: 154.285/426.460
ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer : 399523110

2 Voorgaand onderzoek

In het plangebied Molenblok, in het noordoosten van de bebouwde kom van Varik, is woningbouw voorzien. Omdat deze ontwikkeling een bedreiging vormde voor eventueel in de ondergrond aanwezige archeologische resten, was het noodzakelijk om vroegtijdig inzicht te krijgen in de archeologische verwachtingswaarde van het terrein. In 2005 is hiertoe een bureau- en booronderzoek uitgevoerd. De auteur kwam tot de conclusie dat ondanks de middelhoge verwachting geen archeologische waarden aanwezig zijn in het plangebied.[2] Door de oplettendheid van Marinus Smit, beleidsmedewerker monumenten en archeologie van de gemeente Neerijnen, kwam echter aan het licht dat binnen het plangebied het kasteel van Varik heeft gestaan.
In 2006 stelde ACVU-HBS op verzoek van de gemeente een nieuw verwachtingsmodel op voor het gebied en verrichtte een weerstandsonderzoek met controleboringen. Daarbij werd inderdaad de locatie van het kasteel teruggevonden: in het noordoosten van het plangebied, op korte afstand van de Varikse molen. In het eerdere onderzoek was op diverse plaatsen baksteenpuin aangetroffen in de boringen, onder meer op de locatie waar nu het kasteel werd aangetroffen. Dit was steeds geïnterpreteerd als vulling van recente verstoringen. Op basis hiervan adviseerden de archeologen van ACVU-HBS om niet alleen de locatie van het kasteel nader te inventariseren, maar ook de rest van het plangebied.[3]
In april 2007 voerde ACVU-HBS een proefsleuvenonderzoek uit in het gehele plangebied. Er werden acht sleuven aangelegd met een breedte van 4 m en een gezamenlijke lengte van 640 m, deels in twee vlakken (figuur 2.1). Hieruit kwam naar voren dat het kasteel bestond uit een eiland van 21 x 21 m, omgeven door een 15 m brede gracht (figuur 2.1). Op het kasteeleiland stond een bakstenen toren die waarschijnlijk in de tweede helft van de 14^{e} eeuw gebouwd is. Het kasteel bleef in gebruik tot in de 18^{e} eeuw. Op het kasteeleiland werden ook oudere bewoningssporen gevonden, daterend uit de 12^{e} en 13^{e} eeuw. Dit zijn de oudste middeleeuwse bewoningssporen die bekend zijn uit Varik. Aan de zuid- en westkant van het kasteel lag een voorburchtterrein, eveneens met een gracht eromheen, die een gebied van minstens 115 bij 90 m omsluit. Zuidelijk van het voorburchtterrein, langs de dijk, werd een kleine huisterp aangesneden (figuur 2.1, groen), waarbij vondsten uit de 17^{e} en 18^{e} eeuw werden aangetroffen. Het huis dat hier stond, staat afgebeeld op de Tiendkaart uit 1714 (zie figuur 6.1). Nog verder zuidelijk, langs de Kerkstraat, werd een zone aangesneden met laatmiddeleeuwse en nieuwtijdse bewoningssporen. De opvallendste elementen hiervan waren de funderingen van twee bakstenen gebouwen (figuur 2.1, gebouw 1 en gebouw 2; figuur 2.2) en, op een dieper niveau, een reeks laatmiddeleeuwse paalkuilen. De nieuwtijdse fundering is onderdeel van een erf dat eveneens op de kaart uit 1714 te zien is, en de oudere paalkuilen werden geduid als onderdeel van een van hout opgetrokken voorloper van de boerderij. Beide zouden deel uitmaken van een veel grotere archeologische vindplaats (grotendeels buiten het plangebied gelegen): de historische dorpskern van Varik. In

[2] Van der Roest 2005.
[3] Verhelst & Tops 2006.

een strook langs de dijk, van de nieuwtijdse huisterp tot aan de bewoningssporen aan de Kerkstraat, was bovendien een laagte aanwezig, met daarin een vegetatieniveau met volmiddeleeuws aardewerk. Deze laagte werd geïnterpreteerd als een middeleeuws wiel (figuur 2.1, schuine arcering).

Figuur 2.1. Allesporenkaart van het proefsleuvenonderzoek uit 2007, met ter oriëntatie in rood de ligging van de onderhavige opgraving, naar Tops & Verhelst 2007, bijlage 27.

Figuur 2.2. Proefsleuf 6 in 2007, met op de voorgrond de meerfasige fundering van ' gebouw 2' en op de achtergrond de schuur uit 1935. Opname in zuidwestelijke richting, naar de Kerkstraat. Foto ACVU-HBS.

Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek werd aanbevolen om zowel het kasteel als zones met bewoningssporen in situ te behouden of, wanneer dit niet mogelijk zou blijken, op te graven.[4]
In de jaren tussen het vooronderzoek en het hier beschreven onderzoek kwam de woningvraag tot stilstand als gevolg van de economische crisis. Mede als gevolg daarvan nam de gemeente Neerijnen het besluit om de resten van het kasteel en van de huisterp langs de dijk ter plaatse te behouden. Verder besloot de gemeente dat de vindplaats langs de Kerkstraat onderzocht moest worden door middel van een archeologische opgraving.
Hierdoor werd een gebied van 1.860 m² geselecteerd voor een opgraving (zie figuur 2.1).[5]

[4] Tops & Verhelst 2007.
[5] In het rapport over het proefsleuvenonderzoek wordt gesproken van een gebied van 74 x 35 m (2.590 m2). Het meest oostelijke deel hiervan wordt echter niet bebouwd vanwege aangekondigde dijkverzwaringswerkzaamheden.

3 Doel van het onderzoek

De opgraving werd aanbevolen naar aanleiding van de resultaten van het waarderend proefsleuvenonderzoek[6] met als doel het veiligstellen van de wetenschappelijke informatie van de behoudenswaardige archeologische vindplaats (behoud *ex situ*). Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn in het onderhavige deel van het plangebied archeologische resten en sporen aangetroffen. Hierbij zijn echter verschillende vragen onbeantwoord gebleven waarop met de opgraving een antwoord gegeven zou kunnen worden. In het Programma van Eisen[7] zijn hiervoor specifieke onderzoeksvragen geformuleerd die vallen onder de volgende vraagstelling: Wat is de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied?

Onderzoeksvragen:

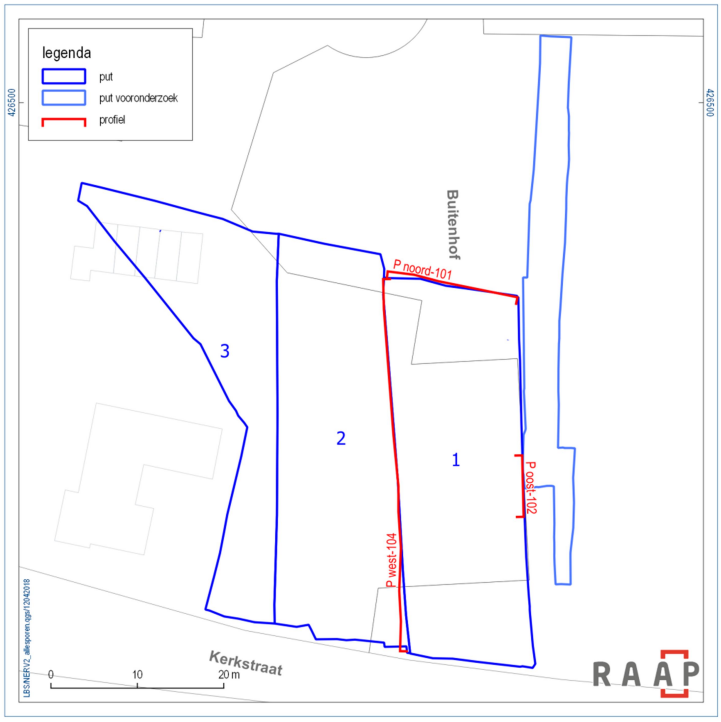
1. Hoe is de laagopeenvolging in het onderzoeksgebied? Wat is de lithologie en lithogenese van de onderscheiden lagen? Wat is hun datering?
2. Wat is de aard, fasering en datering van de grondsporen en structuren? Maakte het onderzoeksgebied resten deel uit van de middeleeuwse kern van Varik? Zo ja, waar blijkt dat uit? Welke jongere bewoningsperioden zijn te onderscheiden?
3. Indien gebouwplattegronden worden aangetroffen, tot welk typen behoren deze? Wat zijn de aanwijzingen voor steenbouw, en op welk moment zijn (delen van) gebouwen voor het eerst in baksteen opgetrokken?
4. Wat zijn de argumenten om sporen en structuren aan één of verschillende erven toe te wijzen? Uit welke elementen bestaan deze?
5. Wat is de aard en functie van de aangetroffen nederzetting en is sprake van diachrone veranderingen hierin? Waar blijkt dit uit? Wat waren de middelen van bestaan? Zijn er aanwijzingen voor surplusproductie? Waar bestaan die uit?
6. Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig, wat is hun aard/functie en hoe kunnen ze getypeerd en gedateerd worden? Wat zeggen de vondsten over de activiteiten die de bewoners uitvoerden?
7. Hoe is de ruimtelijke verspreiding van de verschillende vondstcategorieën per onderscheiden periode? Zijn specifieke activiteitenzones te onderscheiden? Waar bestaan die uit (aanwijzingen voor (bijvoorbeeld) beenbewerking, metaalbewerking of de verwerking van agrarische producten op bepaalde locaties)?

[6] Tops & Verhelst 2007.
[7] Ten Anscher 2016.

4 Methoden

Afmetingen opgraving

Het onderzoeksgebied is opgegraven in drie werkputten (WP 1 t/m 3), met een gezamenlijk oppervlak van 1.693 m2 (figuur 4.1). Enkele kleinere delen aan de randen van het onderzoeksgebied konden niet onderzocht worden in verband met gevaar op verzakking van een weg en een gebouw.

Figuur 4.1. Puttenkaart met locaties van de profielen.

Opgravingsvlakken en profielen

In de opgravingsputten zijn in principe 2 vlakken aangelegd (tabel 4.1). Dit was noodzakelijk omdat de middeleeuwse sporen zich op een stratigrafisch dieper niveau bevonden dan de nieuwtijdse sporen. Bovendien was er langs de Kerkstraat sprake van enige ophoging (van de dijkstoep). Opdrachtgever en bevoegd gezag hebben er echter voor gekozen om in sommige delen te volstaan met één vlak. In die delen van WP 2 en WP 3 waar de dieper gelegen sporen niet

direct bedreigd werden door de nieuwbouw, is daarom niet verdiept naar vlak 2. Anderzijds bleek het nodig om boven vlak 1 in WP 2 een vlak 0 aan te leggen vanwege de historische bestrating die daar direct onder de bouwvoor tevoorschijn kwam. En in WP 1 kwamen bij het afwerken van sporen op vlak 2 en tijdens het graven van profielsleuven nieuwe sporen tevoorschijn, die gedocumenteerd zijn in vlak 25 (tussen vlak 2 en 3) en in vlak 3.

vlak	m2
0	182.07
1	1692.50
2	1036.76
25	9.31
3	116.17
totaal	**3036.81**

Tabel 4.1. Oppervlakte van de opgravingsvlakken.

Figuur 4.2. Vlak 2 in WP 2.

Vlak 1 is aangelegd onder de nieuwtijdse laag 4, en vlak 2 lag onder de middeleeuwse laag 11 (zie hoofdstuk 5). De maximale diepte van de putten bedroeg ca. 1,0 tot 1,4 m -Mv.
Tijdens de aanleg is steeds in dunne lagen verdiept, en is de bodem systematisch afgezocht met een metaaldetector.
In WP 1 zijn de volledige west- en noordwand gedocumenteerd, en een deel van de oostwand (zie figuur 4.1 en figuur 5.2). Langs het noordprofiel is een boring gezet om de diepere ondergrond in kaart te brengen. Van het doorzetten van het noordprofiel naar WP 2 is afgezien omdat dit geen toegevoegde waarde zou hebben boven het noordprofiel van WP 1.

Figuur 4.3. Couperen in WP 1.

De gegraven sporen zijn in een doorlopende reeks genummerd: spoor 1 tot en met spoor 480. In de rest van dit rapport worden spoornummers voorafgegaan door een S (S480 bijvoorbeeld). De bodemlagen zijn per werkput genummerd, waarbij het eerste cijfer steeds het werkputnummer is en de laatste drie cijfers een volgnummer. De volgnummers corresponderen tussen de putten. S1020 in WP 1 is dus dezelfde laag als S3020, maar dan in WP 3. In principe zijn de lagen van boven naar beneden genummerd, in stratigrafische volgorde. Dit betekent bijvoorbeeld dat S1020 boven S3030 ligt.

Bij het tekenen van de vlakken is gebruikgemaakt van dGPS met een maximale afwijking van 1x1x1 cm. Er is ingemeten in het Rijksdriehoeksnet en Z-waarden zijn, eveneens met een dGPS bepaald ten opzichte van NAP.

Figuur 4.4. Vlak 2 in WP 2 wordt getekend met behulp van een dGPS.

Afwerking en behandeling van sporen en vondsten

Alle sporen zijn gecoupeerd en afgewerkt, voor zover de grondwaterstand dit toeliet. De coupes zijn gefotografeerd en op schaal 1:20 getekend.
Dierbegravingen en muurresten zijn blootgelegd en loodrecht gefotografeerd met bekende meetpunten. Vondsten uit lagen zijn verzameld in vakken van 5 x 5 m. Bijzondere vondsten zijn afzonderlijk gedocumenteerd en behandeld als puntvondst. Vondstnummers worden in dit rapport voorafgegaan door een V (V233 bijvoorbeeld).

Bemonstering

Uit goed dateerbare sporen met vullingen tot onder de grondwaterspiegel is een beperkt aantal monsters verzameld voor macrobotanisch onderzoek. Een selectie van het hout is verzameld ten behoeve van soortbepaling en dendrochronologisch onderzoek. Monsters worden in deze rapportage aangeduid een M (M16 bijvoorbeeld).

Evaluatie

Direct aansluitend op het veldwerk is begonnen met de dataverwerking en vondstverwerking. De spoorgegevens en vondsten zijn vervolgens beoordeeld op hun informatiewaarde en relevantie voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen uit het PvE. De resultaten van deze evaluatie zijn weergegeven in een evaluatierapport.[8] In een evaluatieoverleg is vervolgens met de opdrachtgever en bevoegde overheid overeengekomen om slechts de helft van het dierlijke bot in detail uit te werken, om de kosten van de uitwerking niet onnodig hoog te maken.

Afwijkingen en aanpassingen van de onderzoeksstrategie

Tijdens het veldonderzoek is op de volgende punten afgeweken van de onderzoeksstrategie zoals in het PvE omschreven:
- Het noordprofiel in WP 2 en 3 is niet gedocumenteerd, aangezien dit geen toegevoegde waarde zou hebben. Bovendien besloot het bevoegd gezag gedurende het veldwerk tot behoud in situ van het vlak 2-niveau in WP 3.
- Kleine delen langs de rand van het onderzoeksgebied zijn niet onderzocht vanwege risico op het beschadigen van kabels en leidingen, en wegens gevaar op verzakking van het wegtalud, klinkerbestrating en een bestaand gebouw.

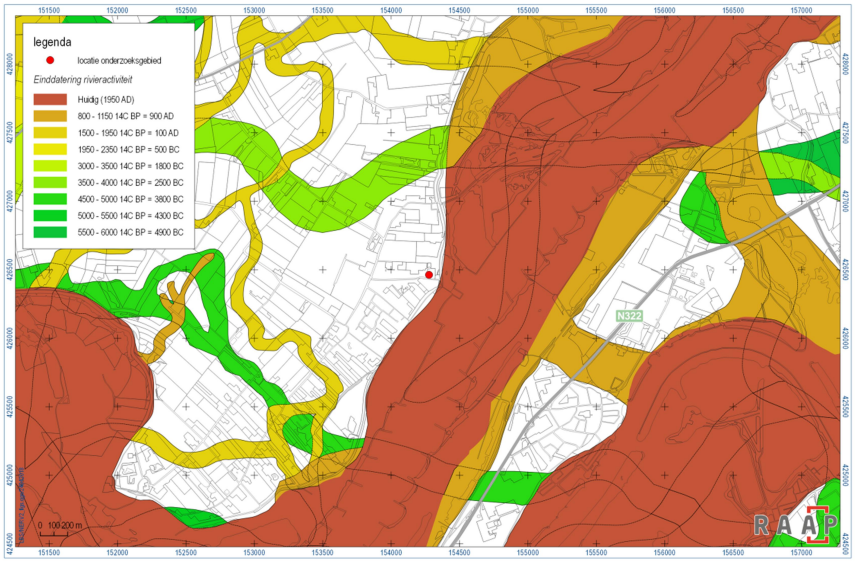
…

[8] Norde & Verhelst 2016.

5 Fysisch-geografisch onderzoek[9]

5.1 Landschappelijk kader

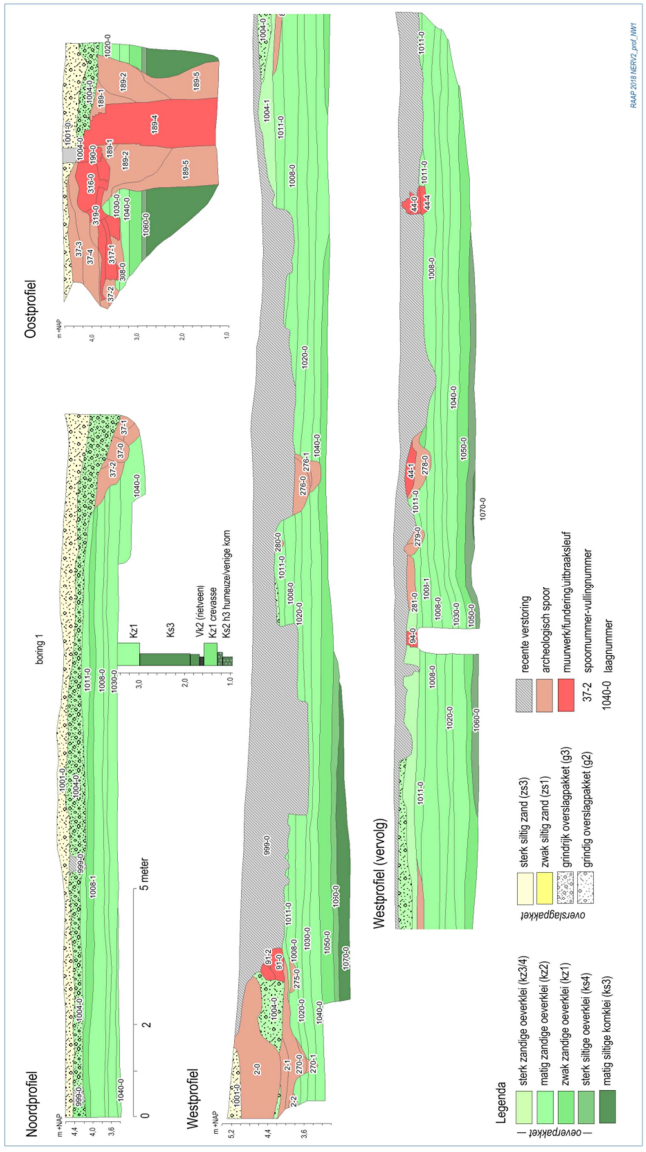
Het onderzoeksgebied ligt in het midden-Nederlandse rivierengebied, niet ver van de plaats waar de meandergordels van de Waal en de Maas elkaar raken. In de omgeving bevinden zich diverse fossiele rivierlopen, waarvan de meandergordels van Appelaar (ca. 3450-2200 voor Chr.) en Heesselt-Oevershof (ca. 800 voor Chr.-250 na Chr.) het dichtst bij de opgraving liggen.[10] Appelaar ligt 0,65 km noordwestelijk van onze onderzoekslocatie (figuur 5.1, lichtgroen) en Heesselt-Oevershof loopt op een afstand van 1,0 km zuidwestelijk (figuur 5.1, geel).

Figuur 5.1 Meandergordels in de omgeving van Varik, uit Cohen e.a. 2012.

Van de Beneden-Waal (de Waal stroomafwaarts van Tiel), minder dan 100 m oostelijk van de opgraving, is lange tijd verondersteld dat het ontstaan ergens in de laat-Romeinse tijd ligt. De reden hiervoor is een ^{14}C-datering, die bij Dreumel genomen is in de top van een laklaag, direct onder oeverafzettingen van de Waal. De uitkomst daarvan was 383-416 na Chr.[11]

[9] Met dank aan Nico Willemse voor het becommentariëren van een eerdere versie van dit hoofdstuk.
[10] Cf. Cohen e.a. 2012.
[11] Berendsen& Stouthamer 2001, 240 & Cohen e.a. 2012, 180: GrN-13504, 1655±50 ^{14}C BP. Een tweede datering te Dreumel, GrN-1899, 1600±50 ^{14}C BP, geeft een vergelijkbare maar veel ruimer gekalibreerde uitkomst.

Figuur 5.2 Profielwaarnemingen.

Deze datering is in tegenspraak met Julius Caesars beschrijving van de gebeurtenissen in 55 voor Chr., waarin hij zegt dat de rivieren Rijn en Maas samenvloeien op 80 mijl van de oceaan.[12]

5.2 Resultaten

De bodemopbouw is bestudeerd in drie profielen in WP 1, aangevuld met een boring (figuur 5.2). Het in een boring diepst waargenomen pakket, op 0,9 m +NAP, bestaat uit humeuze tot venige komklei. Dit wordt afgedekt door een dun pakket zwak zandige klei op 1,5 m +NAP, die als een crevasse-afzetting geïnterpreteerd wordt. Beide kunnen gezien hun hoogteligging toegeschreven worden aan de midden- tot laat-neolithische stroomgordel van Appelaar waarvan de top van het beddingzand tussen 1,5 en 3,0 m +NAP ligt.[13]
Boven de laag met crevasseafzettingen is een 1,5 m dik pakket komklei afgezet (onder meer laag 70 en 60), met een top op 3,0 m +NAP en met een laag kleiig veen aan de basis. Dit moet horen bij de stroomgordel van Heesselt-Oevershof, die actief was in de ijzertijd. De bovenkant van de beddingafzettingen van Heesselt ligt op ca. 3,4 m +NAP.[14]

laagnr	genese	arch. interpretatie	periode	stroomgordel	top, m +NAP
1	dijkdoorbraak	recente bouwvoor	subrecent	Beneden-Waal	4.6-5,25
4	dijkdoorbraak	vondstlaag	nieuwe tijd	Beneden-Waal	4.4
11	oever	vondstlaag/akkerlaag	volle-late middeleeuwen	Beneden-Waal	4.2
8	oever	natuurlijke laag	late ijzertijd (?) -vroege middeleeuwen	Beneden-Waal	4.1
20	oever	vegetatieniveau		Beneden-Waal	3.7
30	oever	natuurlijke laag		Beneden-Waal	
40	oever	natuurlijke laag		Beneden-Waal	
50	oever	natuurlijke laag		Beneden-Waal	
60	kom	natuurlijke laag	ijzertijd	Heesselt-Oevershof	3
70	kom	natuurlijke laag	ijzertijd	Heesselt-Oevershof	
	crevasse	natuurlijke laag	laat-neolithicum	Appelaar	1.5
	kom	natuurlijke laag	laat-neolithicum	Appelaar	1.3

Tabel 5.1 Stratigrafisch model.

In de Varikse profielen ligt boven deze jongste komklei een 1,2 m dik pakket matig siltige tot zwak zandige oeverklei (laag 50 t/m 11), met een top op 4,2 m +NAP. Hierbinnen vormt laag 20,

[12] Caesar, Commentarii de Bello Gallico, boek IV, §15. Onlangs heeft Roymans (2018), mede op basis van Caesars relaas, geopperd dat de vele wapenvondsten en menselijke resten uit een voormalige Maasarm bij Kessel-Lith de overblijfselen zijn van een gewapend conflict bij de samenvloeiing van Rijn en Maas, tussen de Germaanse stammen Tencteri en Usipetes en de Romeinen. De vondsten van Kessel-Lith zijn hemelsbreed 2 km zuidoostelijk van het onderzoeksgebied in Varik gedaan.
[13] Cohen e.a. 2012, 11.
[14] Ibid., 63.

op 3,7 m +NAP, een fossiele grijs gekleurde en wat kleiige vegetatiehorizont (figuur 5.3). Deze fossiele vegetatiehorizont wijst op een fase van relatieve stilstand in de sedimentatie in het verleden, waardoor bodemvorming in het toenmalige kleioppervlak kon optreden. Blijkbaar is laag 20 de afsluitende bodem van een vroege fase van de Beneden-Waal. Op de vegetatiehorizont is een laag oeverklei afgezet (laag 8) waarin in de top een lichtgrijs gekleurde vondstlaag is ontstaan met materiaal uit de volle en late middeleeuwen. Een enkele scherf wijst op een eerder ontstaan, in de Ottoonse tijd (zie §9.1, V24). De vondstlaag is laag 11 genoemd. Deze is ontstaan door ploegen in, en betreden van, de top van de oeverklei. Het pakket oeverafzettingen (laag 50 t/m laag 11) kan toegeschreven worden aan sedimentatie vanuit de Beneden-Waal. Voor het moment van ontstaan van de Beneden-Waal biedt het onderzoek geen nieuwe aanwijzingen.[15]

Figuur 5.3. Detail van het westprofiel in WP 1. De grijze laag in het midden is laag 20.

[15] Er is door fysisch geograaf Nico Willemse in de profielen gezocht naar een geschikte locatie voor het nemen van een ^{14}C-datering met het doel een nieuwe beginfasedatering van de Beneden-Waal te verkrijgen. Geen van beide komkleilagen 60 en 70 direct onder het oeverpakket bevatten op het oog echter organisch materiaal. Bovendien konden tot in laag 60 en 70 verticale wortelgangen waargenomen worden, hetgeen de kans op contaminatie met jongere organische resten hoog maakte. Ook de ingeschakelde vegetatiehorizont laag 20 bood geen mogelijkheden voor een betrouwbare ^{14}C-datering. Om deze redenen is van het nemen van een monster afgezien.

De bovenkant van het profiel wordt gevormd door een pakket overslagafzettingen, ontstaan bij een of meerdere dijkdoorbraken. Hierin is de nieuwtijdse vondstlaag 4 gevormd, die door de bewoning ter plaatse donker is en veel materiaal bevat, en de subrecente bouwvoor laag 1. In het westprofiel van WP1 is zichtbaar dat het maaiveld in de meest zuidelijke 10-15 m ongeveer 50 cm oploopt richting de Kerkstraat (zie figuur 5.2). Dit wijst erop dat de locatie van de boerderij licht opgehoogd was. De precieze toedracht is echter onzichtbaar geworden door de recente sloopwerkzaamheden. Het maaiveld ten tijde van de opgraving lag tussen 4.60 en 5.25 m +NAP.

Van het middeleeuwse wiel dat in de proefsleuven direct ten noorden en noordoosten van ons onderzoeksgebied werd waargenomen, is hier geen spoor meer teruggevonden. Ook van het volmiddeleeuwse vegetatieniveau in het wiel is in de huidige opgraving geen equivalent aangetroffen.

5.3 Conclusie

In de ondergrond van het onderzoeksgebied komen de komafzettingen van twee nabijgelegen rivierstroomgordels voor: de stroomgordel van Appelaar uit het midden- tot laat-neolithicum en de stroomgordel van Heesselt-Oevershof uit de ijzertijd. De locatie werd pas geschikt voor bewoning toen de Beneden-Waal oeverkleien begon te sedimenteren over de komafzettingen waardoor het gebied iets hoger kwam te liggen. Wanneer de Waal op deze locatie, stroomafwaarts van Tiel, ontstond en klei begon af te zetten, is nog altijd niet duidelijk. Er zijn argumenten voor een begin in de late ijzertijd (en dan gelijktijdig met de Boven-Waal, ca. 190 voor Chr.) én voor een begin rond 400 na Chr. Hoewel de opgraving geen nieuwe gegevens heeft opgeleverd die dit vraagstuk definitief oplossen, is het frappant dat er twee fases waargenomen zijn in het oeverpakket te Varik. Wellicht is het onderste deel van de oeverklei ontstaan vanaf de late ijzertijd en het bovenste deel (laag 8) na ca. 400 na Chr.

In de top van het oeverpakket is de vondstlaag laag 11 gevormd, die gezien de datering van de vondsten daarin ontstaan is in de 9^{e} of 10^{e} eeuw. Omdat de laag vondsten bevat uit de volle en late middeleeuwen daarna en omdat de bewoning op het terrein pas in de 13^{e} eeuw start, moeten de oudste middeleeuwse vondsten door bemesting in de kleilaag terecht zijn gekomen. Laag 11 zal dus aanvankelijk een akkerlaag zijn geweest, maar kwam in de late middeleeuwen op een erf te liggen. De boven laag 11 gelegen laag 4 is een donker gekleurde bewoningslaag die in de nieuwe tijd gevormd is in een zandige dijkdoorbraakafzetting. Aangezien het maaiveld in de richting van de Kerkstraat licht oploop, schijnt er sprake van een geringe (opzettelijke) ophoging op de plaats van de boerderij.

6 Historische geografie

Een historisch-geografische analyse van de boerderij Kerkstraat 2

Luuk Keunen

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de historische ontwikkeling van het erf aan de Kerkstraat. Daarbij maken we gebruik van diverse bronnen die heel specifiek inzicht verschaffen in de ontwikkeling, eigendom en bewoning van deze plek.

6.2 Ontwikkelingsgeschiedenis van het erf

6.2.1 Vroeg kaartmateriaal

Allereerst richten we ons op het kaartmateriaal van vóór 1800. De oudste gedetailleerde kaart die we van het plangebied hebben dateert uit 1714, en laat zien welke percelen tiendplichtig waren aan het Kapittel van Sint Marie te Utrecht (figuur 6.1). Daartoe behoorden het dorp Varik en ruime omgeving, behoudens het deel waar de Koningstiend geheven werd. Als onderdeel van tiendblok A, het Bovenste Blok, herkennen we ter plaatse van het plangebied een L-vormig gebouw, met het uiteinde van de lange poot van de L naar de straat gekeerd. De vorm komt overeen met het geheel van uitbouwen op het minuutplan uit 1832, zodat we zouden kunnen veronderstellen dat het gebouw naar het noorden toe is uitgebreid tussen 1714 en 1809, maar dat mogelijk wel het bouwwerk uit 1714 als bouwmassa daarin is opgenomen. Noordelijk van de boerderij staan op de tiendkaart uit 1714 twee roedenbergen ingetekend.[16]

[16] Het Utrechts Archief, archief Kapittel van Sint Marie te Utrecht, inventarisnummer 899, d.d. 1714

Figuur 6.1. Het erf op de tiendkaart van het Utrechts kapittel in 1714. Het erf zien we links onder het omgrachte kasteelterrein (bron: Het Utrechts Archief, archief Kapittel van Sint Marie te Utrecht, inventarisnummer 899, d.d. 1714).

6.2.2 Uitgangspunt: de kadastrale registratie van 1832

Op perceelniveau is de kadastrale administratie uit de vroege 19e eeuw de beste ingang voor een reconstructie van ruimtelijke ontwikkeling en eigendomsgeschiedenis van onroerend goed. In 1832 was het betreffende erf, kadastraal bekend als B 121 te Varik, eigendom van Cornelis Andries Bongaards, rentenier te Varik.[17] Tot zijn erf behoorden ook B 63 (moeras), B 99 (boomgaard), B 120 (boomgaard), B 122 (tuin) en B 123 (boomgaard). De percelen B 120, B 121, B 122, B 123 en B 99 vormden een aaneengesloten cluster aan de oostzijde van de Kerkstraat. B 63 lag buitendijks aan de Waal.

[17] Cornelis Andries Bongaards, gedoopt te Varik op 30 maart 1755 als Cornelis Andries, zoon van Cornelis van den Boogert en Aartje Verploeg; gehuwd met Wijntje van Waarden (ca 1754-1815), uit Amsterdam. Op 3 mei 1793 gingen zij te Amsterdam in ondertrouw. Uit dit huwelijk, waarbij beide echtelieden reeds 38 jaar waren, werden te Varik of te Amsterdam geen kinderen geboren. Cornelis Andries Bongaards stierf hoogbejaard op 99-jarige leeftijd, ruim een maand voor zijn 100e verjaardag, op 17 februari 1855 in Varik. Hij was onder meer ouderling (1812-1814 en 1816-1817) en diaken (1791-1792?, 1795-1797, 1797-1799, 1799-1802) van de hervormde kerk.

Figuur 6.2. Kadastraal beeld van het erf van Bongaards, 1832 (bron: www.cultureelerfgoed.nl).

Op het kadastraal minuutplan herkennen we op het erf één groot gebouw, zijnde een rechthoek, met de lange zijde parallel aan de straat en met uitbouwen aan de zuidoost- en zuidzijde (figuur 6.2). De veel schematischer getekende verpondingskaart uit 1809 toont eveneens het gebouw als een rechthoek met de lange zijde langs de Kerkstraat, waarbij het huis stond op een huiskavel van 395 roeden, overeenkomend met het geheel van de percelen B 120 en B 121 op het kadastraal minuutplan (figuur 6.3).

Figuur 6.3. Het erf aan de Kerkstraat op de verpondingskaart, 1809, centraal in beeld (bron: Gelders Archief, archief Verpondingskaarten, inventarisnummer 158, d.d. 1809).

Cornelis Andries, die we hiervoor al zagen in het kadaster uit 1832, komt voor in de dijkcedullen vanaf 1800. Op de waarde en betekenis van de dijkcedullen gaan we hierna in, maar we nemen dit nu even ter kennisgeving aan.
Hij was in 1800 verantwoordelijk voor dijkvak 59 (1 roede) in de nabijheid van het dorp. Zijn vader Cornelis Bongaards [18] was verantwoordelijk voor de bovenste helft van dijkvak 4 (tweemaal 2 roede, 1 voet) en voor dijkvak 190 (3 voet).[19] Toen zijn vader was gestorven werd in februari 1812 een verkoop gepland van een huis met achterhuis aan de Kerkstraat te Varik en van 3 hont boomgaard aan de Grootestraat.[20] Het dijkcedul van 1833 laat vervolgens zien dat dat huis van vader Bongaards in dat jaar in handen was van Roelof van der Waarden, een aangetrouwde neef van Cornelis Andries.[21] Dijkvak 190, groot 3 voet, was overgegaan naar Cornelis Andries, omdat

[18] Cornelis Driessen Bongaerd (of Van den Boogert), gedoopt te Varik op 24 februari 1732 als zoon van Driesch Wouters en Neeltje Daniels, huwde met Aertje Verploeg. Uit dit huwelijk werden de kinderen Cornelis Andries (1755), Geertje (1757), Lijntje (1759) en Andrieske (1761) geboren. Tevens was er een dochter Neeltje (1753-1824), *geteeld bij de meijd daar sij te samen woonden*. Waarschijnlijk was Aertje deze (dienst)meid.

[19] De dijkvakken waren van de grens met Ophemert tot de grens met Heesselt genummerd van 1 tot en met 282 (1833).

[20] Feuille politique du département de l'Issel-supérieur, 18 februari 1812 (via delpher.nl)

[21] Roelof van Waarden was een aangetrouwde neef van Bongaards, en vervulde net als zijn oom Cornelis Andries functies in de lokale hervormde kerk. Zijn gelijknamige vader Roelof van Waarden († 1800, Amsterdam) ging in 1793 te Amsterdam in ondertrouw met Johanna Bringenbergh uit Wageningen, tegelijk met zijn zwager Bongaards die met

het gekoppeld was aan de boomgaard (later kadastraal bekend als B 349) aan de Grotenstraat in Varik. Cornelis Andries had in 1833 naast zijn eigen huis, gekoppeld aan dijkvak 58 (was in 1800 nog nummer 59; 1 roede groot), dus ook nog dijkvak 190, groot 3 voet ofwel 82 centimeter (!), te onderhouden.
Het dijkcedul van 1838 geeft weer dat aan dijkvak 58 de percelen B 99, 120, 121, 122 en 123 gekoppeld waren, eigendom van achtereenvolgens Cornelis Andries Bongaards, Roelof van Waarden en het duo Cornelis Andries van Waarden en Jan Hendrik Verhagen. De vermelding van een kadastrale aanduiding in combinatie met het dijkvak is de bevestiging dat de plicht tot onderhoud van dijkvak 58 inderdaad gekoppeld was aan ons erf.[22] Daarmee kunnen we dus in het vervolg, we komen hierop later nog terug, dit dijkvak volgen om de eigendomsgeschiedenis van het erf te volgen.

Uit bovenstaande kunnen we bovendien concluderen dat Cornelis Andries Bongaards het erf B 121 al bezat vóór de boedeldeling van zijn vader, en dat hij uit die boedel alleen nog een boomgaardje B 349 lijkt te hebben verworven.

Keren we terug naar het andere erf aan de Kerkstraat waar we eerder over spraken. Uit de kadastrale bescheiden is ten aanzien van het andere erf op te maken dat in 1832 het erf B 151, iets westelijker aan de Kerkstraat, in bezit van Roelof van Waarden, landbouwer te Varik, was. Hij moet het direct of indirect van Cornelis Bongaards verworven hebben. Het is inderdaad dit erf waaraan dijkvak 4 in 1833 en 1838 was verbonden.[23] Roelof woonde bij zijn oom, dus hij moet zijn eigen erf verhuurd hebben. Aan wie is nog onduidelijk en voor dit onderzoek minder relevant. Daarna zou de familie Van Waarden hier nog langere tijd wonen. Deze 17e-eeuwse boerderij, op het adres Kerkstraat 17, werd in 1964 samen met de hooiberg afgebroken en tussen 1964 en 1971 in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem herbouwd (figuur 6.4).[24]

Wijntje van Waarden huwde. Toen op 6 maart 1800 in de Amstelkerk Roelofs dochter Alida Jantje werd gedoopt, waren *Corneelis Andries Bongaards en Wijntien van Waarden* de doopgetuigen. Verdere kinderen waren nog de hiervoor al genoemde Roelof (1794) en Jan (1796), beide te Amsterdam gedoopt. In mei 1800 overleed vader Roelof in zijn huis aan de Utrechtsedwarsstraat te Amsterdam. Mogelijk stierf ook zijn vrouw op jonge leeftijd. De kinderen werden vermoedelijk bij familie ondergebracht. De jonge Roelof (1794-1858), later wethouder, huwde in 1819 in Varik, waar hij naar alle waarschijnlijkheid bij zijn oom en tante was opgegroeid. De oude Roelof was overigens al eerder, in 1781, gehuwd met Lammertje Arends Jaspers, hij uit Amsterdam en zij uit Hattem. Uit dat huwelijk was in 1782 een dochter Alida geboren.

[22] Regionaal Archief Rivierenland, archief Polderdistrict Tielerwaard, inventarisnummer 1060, d.d. 1838; idem, inventarisnummer 1356, d.d. 1850.

[23] Regionaal Archief Rivierenland, archief Polderdistrict Tielerwaard, inventarisnummer 1060, d.d. 1838; idem, inventarisnummer 1356, d.d. 1850.

[24] http://www.openluchtmuseum.nl.

Figuur 6.4. De 17e-eeuwse boerderij die iets westelijker aan de Kerkstraat stond en eveneens eigendom van de families Bongaards en Van Waarden was, werd in 1964 afgebroken en naar het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem verplaatst (bron: Wikimedia Commons).

6.2.3 Bewoning en bezit na 1832

Kadastraal onderzoek geeft inzicht in de eigendomsontwikkeling van de boerderij na 1832. Zoals hiervoor al genoemd was Cornelis Andries Bongaards eigenaar van de boerderij in 1832. Het maakte toen deel uit van een totaal grondbezit van iets meer dan 4 hectare. Behalve enige dynamiek in de dijkhellingen waarvoor hij de onderhoudsplicht had, veranderde er in zijn grondbezit niet veel.[25] Na zijn dood werd in 1855 de boedel verdeeld. De nieuwe eigenaar werd bijzonder genoeg niet Roelof van Waarden, maar zijn echtgenote Grietje Verweij, landbouwster te Varik. Zij bezat het erf maar enkele jaren, omdat zij kort daarna overleed. In dj. 1859 [26] werd de boedel verdeeld.[27] Nieuwe eigenaar werd Jan Hendrik Verhagen (1818-1910), herbergier, bakker en landbouwer te Varik, en een schoonzoon van Grietje Verweij. Nadat hij het bezit van zijn schoonmoeder had geërfd, bezat hij in totaal bijna 3½ hectare land en een boerderij in Varik. Hij breidde dat gestaag uit tot ruim 14 hectare en liet in 1867 ook een windmolen bouwen, ter vervanging van zijn in 1865 afgebrande molen (figuur 6.5).[28] In dj. 1892 en dj. 1911 vonden er in zijn opdracht bouwwerkzaamheden plaats, in beide gevallen op het hier besproken erf. Uit de omschrijvingen van het erf kunnen we opmaken dat in dj. 1892 achtereenvolgens minstens één hooi- of korenberg in de boomgaard werd gebouwd [29], vervolgens de boomgaard en het erf tot één perceel werden samengevoegd en noordelijk van de boerderij een schuur werd geplaatst.

---

[25] Kadastrale legger Varik, reeks 1, artikel 38

[26] Dienstjaar 1859, het jaar van de kadastrale registratie en meestal het jaar volgend op de daadwerkelijke gebeurtenis.

[27] Kadastrale legger Varik, reeks 1, artikel 672

[28] Kadastrale legger Varik, reeks 1, artikel 728; idem, reeks 2, artikel 728; boven de ingang van de nog altijd bestaande molen bevindt zich een stichtingssteen met de tekst H.V.H. 1867, verwijzend naar **H**endrik **V**er**H**agen.

[29] Alhoewel er hier sprake is van één 'berg', zien we op een kadastraal hulpkaartje uit 1911 twee hooi- of korenbergen afgebeeld. Daarbij is het bovendien opvallend dat op de Chromotopografische Kaart des Rijks van Varik e.o. uit 1872

In dj. 1912 werd de boedel van Jan Hendrik Verhagen, die op 2 januari 1910 op 91-jarige leeftijd was overleden, gescheiden.[30] Het ligt voor de hand dat de afronding van de bouwwerkzaamheden van dj. 1911 door hem niet meer bewust werden meegemaakt. Er verrezen toen twee huizen westelijk van de boerderij, het huidige pand Kerkstraat 4 en de voorganger van Kerkstraat 8.[31]

Figuur 6.5. De molen van Varik, daterend uit 1867 (bron: Wikimedia Commons, uit collectie RCE).

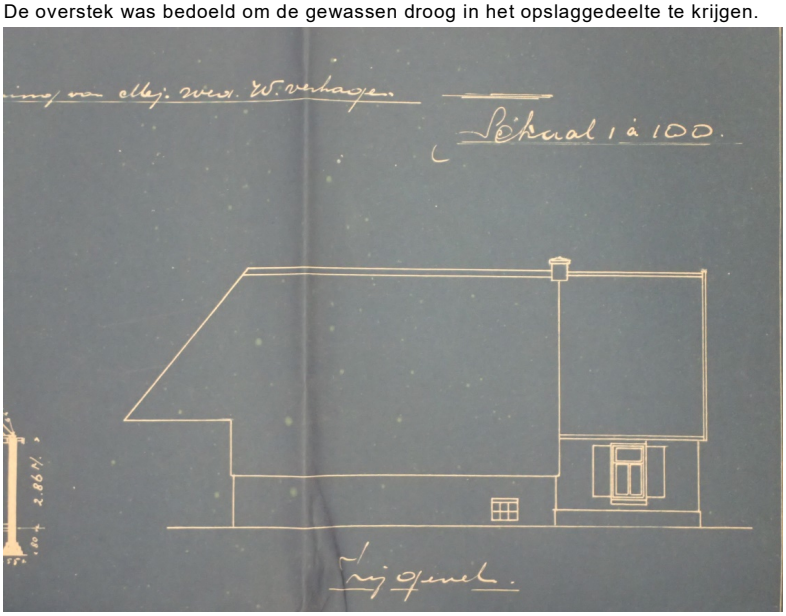
De nieuwe eigenaar was zijn zoon Jan Hendrik Verhagen junior, eveneens landbouwer in Varik. Nadat hij het huis had geërfd, bezat hij bijna 7½ hectare land in Varik. In dj. 1935 deed hij het

noordelijk van de boerderij al een gebouw stond. Mogelijk gaat het hier om de oostelijke van de twee bergen die al eerder was gebouwd, terwijl de nieuwbouw uit dj. 1892 betrekking had op de westelijke, grotere berg.

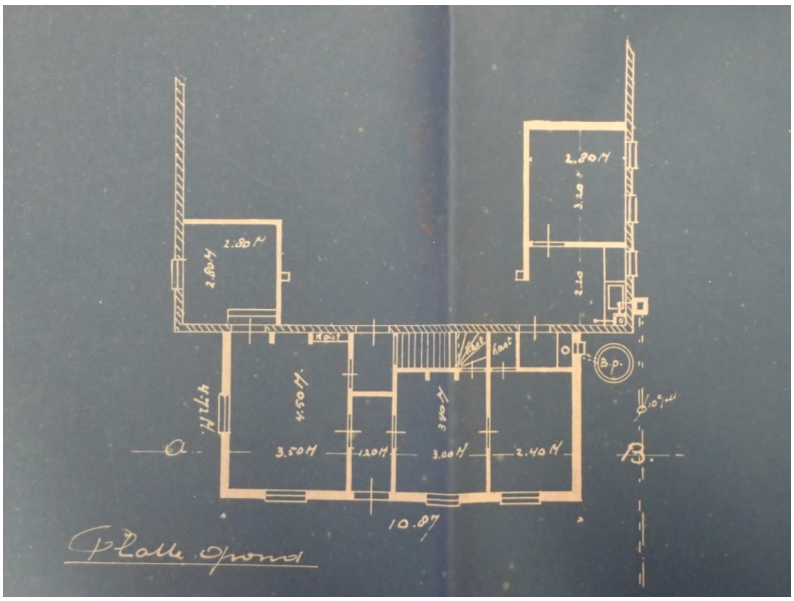
[30] Kadastrale legger Varik, reeks 2, artikel 728.

[31] Van Kerkstraat 9 is bekend dat het kort na de bouw, toen Jan Hendrik Verhagen sr. stierf, door boedeldeling aan Hendrik Verhagen, gemeenteontvanger te Varik en consorten toekwam. Die onverdeelde boedel werd kort daarop alsnog verdeeld. Wie het huis toen kreeg, is niet verder onderzocht.

huis met zijn andere bezittingen van de hand.[32] Nieuwe eigenaar werd Roelof Verhagen Willemszoon (1904-1993), landbouwer te Varik. Zijn moeder Hermina Johanna van Waarden (1871-1936), weduwe van Willem Verhagen (1865-1929), kreeg het vruchtgebruik en bewoonde de boerderij dus. In dj. 1936 werd er op het erf gesloopt en opnieuw gesticht (1934: verbouwen van een woning), waarschijnlijk vanwege het betrekken door de moeder. Uit een bouwvergunning met bijbehorende bouwtekening uit oktober-december 1934 kunnen we opmaken dat vermoedelijk in 1935 het bestaande woonhuis geheel werd afgebroken en een nieuw werd gebouwd (figuur 6.6a en 6.6b).[33] Tevens werden twee ruimten in de deel, die gehandhaafd werd, ingebouwd. De drie buitengevels van het nieuwe huis lagen overal verder terug dan de gevels van het oude huis, waardoor hergebruik van ouder muurwerk van buitengevels onwaarschijnlijk is. Hergebruik van bouwmateriaal is wel aannemelijk, gezien het steenformaat.
Het muurwerk dat tot enkele jaren geleden nog in een stal aanwezig was, betrof de voor- en zuidelijke zijgevel van het woonhuis uit 1935. Of toen in de stal ook nog de noordelijke zijgevel van het woonhuis aanwezig was, weten we niet. Uit de tekening blijkt overigens ook dat de boerderij aan het bedrijfsgedeelte een karakteristieke overstek had, zoals die ook aanwezig is bij de boerderij die voorheen op Kerkstraat 17 stond en nu in het Nederlands Openluchtmuseum staat. De overstek was bedoeld om de gewassen droog in het opslaggedeelte te krijgen.

[32] Kadastrale legger Varik, reeks 2, artikel 1496
[33] Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeente Varik 1927-1946, inventarisnr. 992, d.d. 1934

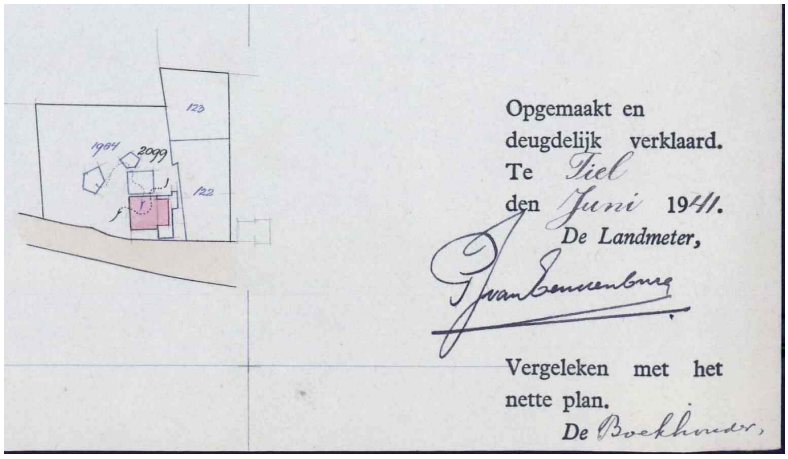

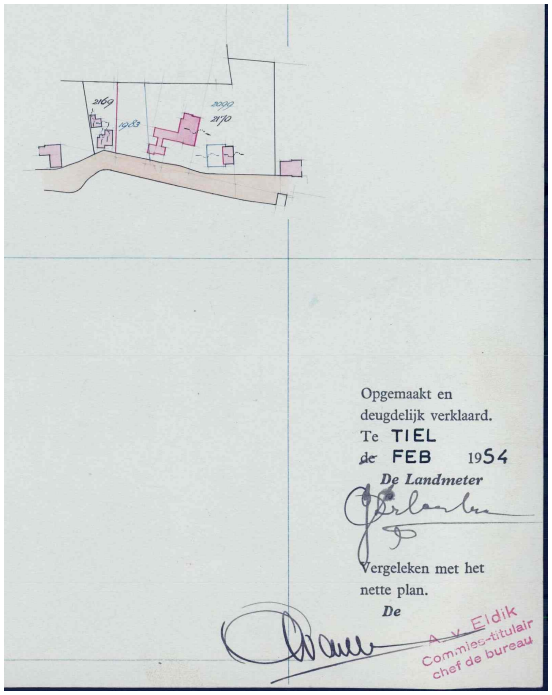
Figuur 6.6a en 6.6b. Details van de bouwtekening uit 1934 (bron: Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeente Varik 1927-1946, inventarisnr. 992, d.d. 1934). Het noorden is rechts.

In dj. 1940 werd er ver- of herbouwd (1939: bouw van een tastschuur met wagenloods en varkenshokken) en in dj. 1942 werd er andermaal ver- of herbouwd. Wat er toen precies gedaan werd, is niet helemaal duidelijk. Het kadastraal hulpkaartje laat zien dat het erf werd vergroot, dat de twee roedenbergen en de schuur aan de noordzijde verdwenen en dat het woonhuis werd verkleind.[34] Die verkleining van het woonhuis komt overeen met de bouwtekening van 1934, dus mogelijk heeft men in 1941 ook reeds kort daarvoor plaats gehad hebbende veranderingen verwerkt. Datzelfde geldt voor de afbraak van een hooiberg en schuur, waarover gesproken wordt in de vergunning uit 1939. De tastschuur met wagenloods en varkenshokken werd namelijk met sloophout van de oude hooiberg en schuur gebouwd.[35]

In dj. 1949 vond er opnieuw herbouw plaats. Daarna stond er enige jaren geen woonhuis, tot er in dj. 1955 een nieuw woonhuis werd gesticht, het huidige Kerkstraat 2.[36] Op het kadastrale hulpkaartje zien we, dat dat huis westelijk van de oude boerderij werd gebouwd, en dat de boerderij op een klein deel na in 1954 werd gesloopt (figuur 6.7a en 6.7b).[37] Dat kleine deel bleef nog decennia staan, en werd later opgenomen in een bijgebouw. In het muurwerk herkennen we enkele raamopeningen die overeenkomen met de bouwtekening van 1934.

[34] Kadastrale hulpkaarten Varik, juni 1941
[35] Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeente Varik 1927-1946, inventarisnr. 1014, d.d. 1939
[36] Het is niet exact bekend wanneer de huidige huisnummering in Varik werd ingevoerd. Dat moet in elk geval ná 1941 zijn geweest.
[37] Kadastrale hulpkaarten Varik, februari 1954

Figuur 6.7a en 6.7b. Kadastrale hulpkaartjes uit 1941 en 1954, waarin we het nog resterende deel van de boerderij (in rood) steeds kleiner zien worden (bron: Kadastrale Archiefviewer).

Het later nog resterende deel moet naar aanleiding van die bouwvergunning in 1935 gebouwd/opgetrokken zijn, maar wel met gebruikmaking van ouder materiaal. Mogelijk heeft men het afbraakmateriaal ter plaatse hergebruikt. In de twee tot na 2010 bewaarde gevels zien we ook herstelmetselwerk, vermoedelijk als gevolg van de verwoestingen uit de Tweede Wereldoorlog (Figuur 6.8).

Figuur 6.8. De zuidoosthoek van de schuur die nog in oktober 2010 aanwezig was, bestond uit muurwerk zoals dat bij de verbouwing van 1935 tot stand gekomen was. Links van de hoek zien we het muurwerk van de zuidelijke zijgevel van het woonhuis, rechts van de hoek de voorgevel van het woonhuis, op het oosten gericht. Op de achtergrond staat het woonhuis Kerkstraat 2, de nieuwbouw die de oude boerderij verving (bron: Google Streetview, oktober 2010).

In dj. 1957 werd het erf verkocht.[38] De koper was landbouwer Cornelis Hendrikus (Kees) van Versendaal (1926-2009), landbouwer te Varik, maar afkomstig uit Buurmalsen en gehuwd met B.J.J.C. Laponder. Hij liet in dj. 1961 bijbouwen, in dj. 1963 andermaal een schuur bijbouwen, in dj. 1970 verbouwen (1968: uitbreiding van een wagenloods) en in dj. 1972 ook verbouwen (1970: verbouw van een schuur). In dj. 1974 werd er tenslotte volgens het kadaster een stalling (1972: bouw van een ligboxenstal) gebouwd.[39] In de periode 1972-1977 vroeg Van Versendaal een oprichtingsvergunning (hinderwetvergunning) aan voor een veehouderij met mestopslag aan de Kerkstraat 2 te Varik.[40] Over de periode 1974-2009 zijn milieuvergunningen voor dit boerenbedrijf aanwezig.[41] Uit de bouwvergunningen blijkt dat in 1970 vergunning werd verkregen om aan de

[38] Kadastrale legger Varik, reeks 2, artikel 1872
[39] Kadastrale legger Varik, reeks 3, artikel 2072
[40] Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeentebestuur Varik 1947-1977, inventarisnummer 378.
[41] Regionaal Archief Rivierenland, archief gemeentebestuur van Neerijnen 1978-2005, inventarisnummer 4644.

westzijde van het relict van de oude boerderij een schuur of *koeistal* te bouwen. Deze moet nadien nogmaals in westelijke richting uitgebreid zijn.[42]

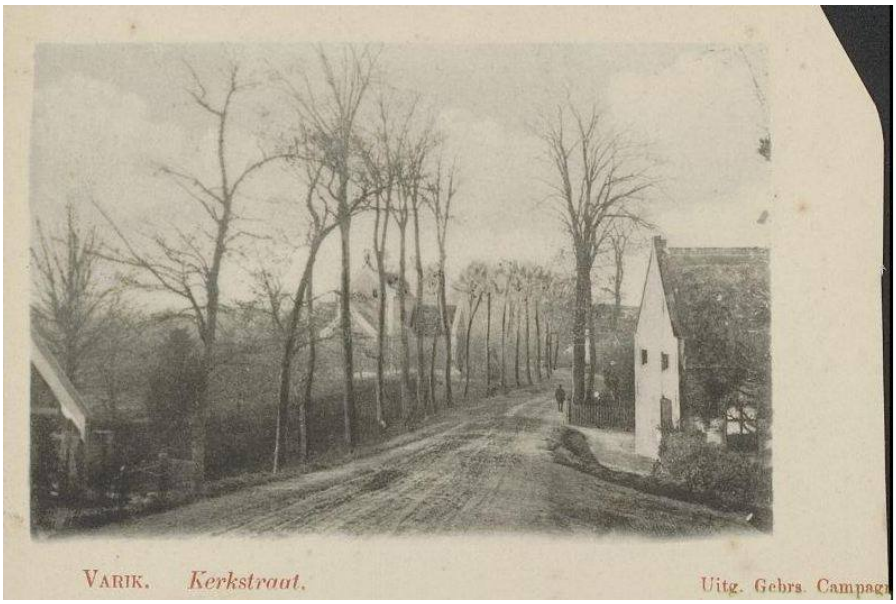
Op basis van bovenstaande en van de opeenvolgende Varikse volkstellingsregisters en bevolkingsregisters [43] kunnen we vaststellen dat het huis aan de Kerkstraat met nummer 17, later omgenummerd naar 22, al vóór 1824 door de eigenaar Cornelis Andries Bongaards (1755-1855) zelf bewoond en als landman bewerkt werd, en dat zijn neef Roelof met diens vrouw Grietje Verweij al die tijd bij hem inwoonde. Het echtpaar Van der Waarden-Verweij bleef hier ook na de dood van hun oom in 1855 wonen, tot hun eigen dood enkele jaren later. Daarna bleef een zoon van dat echtpaar daar wonen met vrouw en kinderen, te weten Roelof van Waarden (1826) en Cornelia van Maren (1828). In 1861 werd het gezin in het nieuwe bevolkingsregister ingeschreven op Kerkstraat 24a. Vóór 1879 verhuisde de familie naar de Weiweg. De familie was nederduits gereformeerd, hervormd dus.[44]

Op basis van een beperkte reconstructie van de bewoning van andere huizen in de straat [45] is duidelijk dat het adres Kerkstraat 24a niet het huis was dat we nu onderzoeken. Het jonge echtpaar Van Waarden-Van Maren moet dus omstreeks 1860/1861 zijn verhuisd, hetgeen overeenkomt met de eigendomswisseling in diezelfde periode. Op te maken is dat het nummer van het bedoelde huis met ingang van het bevolkingsregister 1861-1879 veranderde in Kerkstraat 34. Daar waren toen Jan Hendrik Verhagen en zijn vrouw Wijntje van Waarden met hun nieuwe gezin ingetrokken. Een neef Roelof van Waarden (1834) woonde ook enige tijd in het gezin. Dat Jan Hendrik hier woonde, is opvallend. Hij was eigenaar van de Varikse molen en bezat ook het molenhuis aldaar.[46] Waarom hij niet bij de molen woonde, blijkt uit een krantenadvertentie van 29 augustus 1862.Nota bene in de *herberg van J.H. Verhagen te Varik* werd voor zes jaar de windmolen met het molenhuis verhuurd, in te gaan per 1 november 1862.[47] Dat verklaart ook waarom Verhagen in die periode steeds als landbouwer en niet als molenaar genoemd wordt. Waar hij die herberg overigens had, weten we niet precies. Mogelijk was dat aan de Dijk, waar zijn kleinzoon later nog een herberg uitbaatte.

We zien voor de periode daarna een duidelijke link in het daaropvolgende bevolkingsregister. Het bedoelde huis was toen inmiddels Kerkstraat A.37 en werd vóór 1893 omgenummerd naar Kerkstraat A.40. In het huis woonde behalve het echtpaar Verhagen-Van Waarden ook de mole-

[42] Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeentebestuur Varik 1947-1977, inventarisnummer 798, d.d. 1970.
[43] Digitaal toegankelijk via www.regionaalarchiefrivierenland.nl.
[44] De nauwe band tussen Roelof en zijn oom blijkt nog uit het feit dat hij na zijn jong gestorven zoon Roelof twee kinderen kreeg, Wijntje (1820) en Cornelis Andries (1822), die hij naar zijn oom en tante noemde.
[45] Er zijn voor 1861-1879 en 1880-1893 onder meer koppelingen te leggen met het steeds iets lager genummerde onderwijzershuis aan de Dijk en de één nummer hoger genummerde pastorie aan de Kerkstraat.
[46] Zijn zoon was later de molenaar op molen De Bol, hetgeen wijst op eigengebruik en niet op verpachting; zie https://www.europese-bibliotheek.nl/nl/boeken/Varik_en_Heesselt_in_oude_ansichten_deel_1/100-112250/artikel/3.
[47] Opregte Haarlemsche Courant, 29 augustus 1862.

naar Jacob Jansen, en na zijn vertrek in 1882 de molenaarsknecht Dirk Johannes Janssen. Mogelijk had Verhagen een knecht vanwege zijn ouderdom.
In april 1889 en augustus 1890 vroeg H. Verhagen te Varik zelfs via een advertentie in een landelijke krant, Het nieuws van den dag, om een ongehuwde molenaarsknecht, *van goede getuigschriften voorzien*.[48] Opvallend is dat H. Verhagen, molenaar te Varik, in 1891 een windmolen te koop of te huur zocht.[49] In 1898 adverteerde hij in diezelfde krant vanwege een zoektocht naar een ijzeren molenas. Hij werd daar expliciet als H. Verhagen, molenaar te Varik vermeld. Of was het in alle gevallen inmiddels zijn gelijknamige zoon die het bedrijf voerde? [50] Wie de molenaarswoning in die periode bewoonde, hebben we niet nagetrokken. Vanaf het erf hadden vader en zoon Verhagen in elk geval een goed zicht op de in 1867 herbouwde molen, die nog altijd in Varik te vinden is.

Figuur 6.9. Beeld van de Kerkstraat in Varik, in 1903, met rechts de wit gepleisterde zijgevel van het woonhuis. Ondanks een intensieve zoektocht is dit het enige beeld van de boerderij dat we hebben aangetroffen.

In de daaropvolgende periode van het bevolkingsregister werd het adres weer hernummerd, nu naar Kerkstraat A.44. Jan Hendrik Verhagen (1818-1910) en Wijntje van Waarden (1820-1901) overleden op dit adres (figuur 6.9). Bij het gezin woonden enkele kleinkinderen en Verhagens

[48] Het nieuws van den dag, 1 april 1889 en 18 augustus 1890.
[49] Het nieuws van den dag, 11 februari 1891.
[50] Het nieuws van den dag, 1 augustus 1898.

zwager Roelof van Waarden (1826) in. In het daaropvolgende deel van het bevolkingsregister, 1910-1941, werd Jan Hendrik Verhagen (1818-1910) toch nog een keer ingeschreven. Het adres was nu inmiddels Kerkstraat A.49, vermoedelijk ná 1927 [51] nog een keer hernummerd naar Kerkstraat A.47. Na de dood van zijn vader werd zijn zoon Jan Hendrik Verhagen (1861-1934) hoofdbewoner. Hij bleef ongehuwd.

Daarna spreken de eigendomssituatie en de geregistreerde bewoner elkaar tegen. Hermina Johanna van Waarden had volgens de kadastrale legger het vruchtgebruik van de woning na de koop door haar zoon, maar volgens het bevolkingsregister woonde en stierf ze in een huis aan de Dijk, nummer A.89 of A.85.[52] Het is daarbij de vraag welke bron het juiste verhaal vertelt. Roelof Verhagen (1904-1993) woonde na zijn huwelijk in oktober 1937 op dit adres A.47 met zijn gezin en jongere broer..[53] Zijn moeder leefde toen al niet meer. Daarvóór staan Roelof en zijn broer bij hun ouders aan de Dijk ingeschreven. Het huis aan de Dijk werd echter volgens het bevolkingsregister al vanaf maart 1934 aantoonbaar bewoond door een andere zoon, Jan Hendrik Verhagen (1903-?), en zijn gezin. We mogen daarom wel veronderstellen dat moeder formeel, volgens het bevolkingsregister, aan de Dijk is blijven wonen, maar wellicht in de praktijk in het nieuw verworven eigendom van haar zoon is gaan wonen. Haar andere zoon Jan Hendrik betrok immers het huis aan de Dijk. Hij had daar een café en winkel.

In 1941 veranderde de opzet van het bevolkingsregister. Gegevens over de bewoners van na dat moment waren ten tijde van dit onderzoek niet systematisch beschikbaar.[54] Uit lokale literatuur kunnen we opmaken dat het huis van de familie Verhagen in de Tweede Wereldoorlog totaal werd verwoest door een granaat. De kadastrale archieven spreken van verbouw in dienstjaar 1940 en dienstjaar 1942 en een herbouw van de ruïne, wellicht als schuur of stal want een huis stond er volgens het kadaster niet meer, in dienstjaar 1949. Roelof Verhagen liet vervolgens op het vergrote perceel in 1951 een nieuw huis bouwen, dat er nog altijd staat. In 1956 emigreerde hij met zijn vrouw, dochter en twee zonen naar Canada (figuur 6.10 en 6.11). [55] De weduwe van Kees van Versendaal, die het huis in 1956 van de familie Verhagen kocht [56], woonde in 2016 nog altijd op het adres Kerkstraat 2.

---

[51] In de nabijheid woonde Patricq Heleen Joan Kroon, namelijk op Dijk A.46, en toen die verhuisde in 1927, was zijn adres nog niet hernummerd.

[52] Bevolkingsregister Varik, 1910-1940, p. 74.

[53] Bevolkingsregister Varik, 1910-1940, p. 74.

[54] Informatie hierover is te vinden in de collectie Persoonskaarten van het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag.

[55] Roelof Verhagen (Varik, 17 december 1904 – 21 mei 1993) was op 13 oktober 1937 gehuwd met Artje Janna Visscher (Varik, 25 september 1904 – 29 februari 1972). Samen kregen zij minstens de kinderen Willem Lambertus (Bill; 1939 – 2009), Erke Hermina (1940) en Ralph Cornelis (1943 – 1997). Roelof, Artje en hun kinderen emigreerden in 1956 naar Rockwood, Ontario, Canada. Zij liggen daar met hun beide zonen, een kleinzoon en een achterkleinzoon begraven op Rockwood Cemetery (bron: http://get.on.ca/uploads/userfiles/files/rockwood%20cemetery%20interment%20list.pdf). Hun dochter Erke, weduwe van Hendrik Gijsbertus VanDriel († 2017), is de laatst levende van de vroegere bewoners van de boerderij.

[56] Van Ooijen & Westerbeek van Eerten 1980, tekst bij ansicht 26.

Figuur 6.10. Roelof Verhagen met zijn gezin voor het nieuw gebouwde huis, op de dag van de emigratie naar Canada in mei 1956 (bron: E. VanDriel / A. McNorton).

Figuur 6.11. Een zeldzame kleurenfoto van het nieuw gebouwde huis uit de vroege jaren 50 (bron: E. Van-Driel / A. McNorton).

6.2.4 Rückschreibung: de periode 1650-1832

Een goede manier om efficiënt de eigendomsgeschiedenis van de late 17e, de 18e en de 19e eeuw te reconstrueren zijn de dijkcedullen. Dijkcedullen waren registers waarin vastgelegd werd wie verantwoordelijk was voor het onderhoud van een bepaald dijkvak. Omdat dat onderhoud niet aan personen maar aan grond verbonden was, levert het doornemen van een serie dijkcedullen derhalve een overzicht van eigenaren van grondstukken op. Deze reconstructie valt of staat met de mogelijkheid om het stuk grond ter plaatse van het plangebied aan een dijkvak te koppelen in de jongste registers.

Nu we de situatie voor de vroege 19e eeuw en daarna in beeld hebben, trachten we vanuit 1832 terug in de tijd te gaan voor het perceel dat al volgens het dijkcedul van 1800 aan Cornelis Andries Bongaards behoorde.[57] Dijkvak 58, dat identiek moet zijn aan nummer 59 in 1800 en 58 in 1833, behoorde in 1788 toe aan juffr: E: Draeck wed: Leempoel.[58] In 1760 behoorde het land met het dijkvak 58 toe aan Gerit Draeck, *nu desselfs erfgenamen*, die één roede van de dijk moesten onderhouden. Interessant is dat dijkvak 4 gesitueerd was *nederwaerts tot den rug van den akker van de kindere Gerit Draeck*, dus deze kinderen hadden ook elders in Varik nog bezittingen. We komen hier later nog op terug.

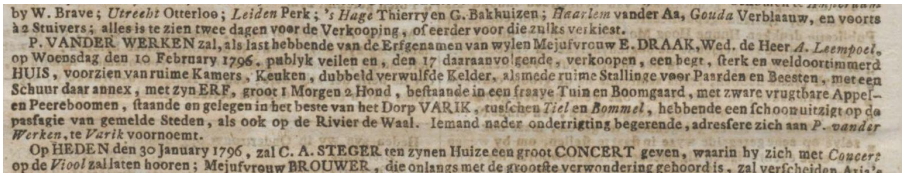
Op basis van het voorgaande kunnen we concluderen dat er tussen 1788 en 1800 een verkoop heeft plaatsgevonden van de familie Draeck aan Cornelis Andries Bongaards, en dat de boerderij na die verkoop tot de sloop steeds vererfd is binnen de familie van Bongaards.
Op 30 januari 1796 lieten de erfgenamen van Eerken Draak een advertentie plaatsen in de Rotterdamse courant: *P. vander Werken zal, als last hebbende van de Erfgenamen van wylen Mejufvrouw E. Draak, Wed. de Heer A. Leempoel, op Woensdag den 10 Febryary 1796, publyk veilen en, den 17 daaraanvolgende, verkoopen, een hegt, sterk en weldoortimmerd HUIS, voorzien van ruime Kamers, Keuken, dubbeld verwulfde Kelder, alsmede ruime Stallinge voor Paarden en Beesten, met een Schuur daar annex, met zyn ERF, groot 1 Morgen 2 Hond, bestaande in een fraaye Tuin en Boomgaard, met zware vrugtbare Appel- en Peereboomen, staande en gelegen in het beste van het Dorp VARIK, tusschen Tiel en Bommel, hebbende een schoon uitzigt op de passagie van gemelde Steden, als ook op de Rivier de Waal. Iemand nader onderrigting begerende, adressere zich aan P. vander Werken, te Varik voornoemt.*[59]

Deze verkoop vinden we inderdaad terug in de geloftesignaten van de Bank van Tuil, onderdeel van het rechtsgebied van de Bommeler- en Tielerwaarden. Op 17 februari 1796 verkochten Mathijs Leempoel en Lijntje van der Haak, weduwe van J. van der Pol, als erfgenamen van Erike Draak, weduwe van Anthonij Leempoel, deze boerderij en schuur met 1 morgen 2 hond land, met daaraan verbonden een roede dijk nummer 58, maar verder vrij van lasten, aan Willem van Dijk.

---

[57] De twee dijkvakken waarvoor zijn vader Cornelis Bongaards in 1800 verantwoordelijk was, 4 en 190, doen hier niet ter zake en laten we dus verder.
[58] Regionaal Archief Rivierenland, archief Dorpspolder Varik, inventarisnummer 96, d.d. 11 maart 1788.
[59] Rotterdamse courant, 30 januari 1796, via www.delpher.nl.

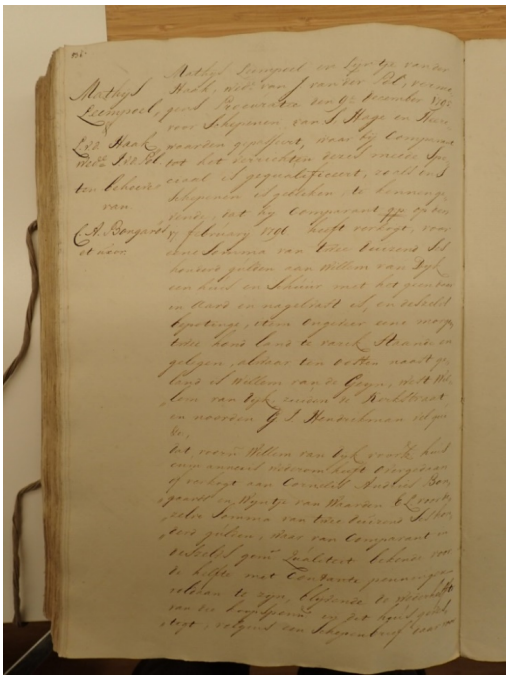
De belendende eigenaren waren Willem van de Geijn in het oosten, Willem van Dijk zelf in het westen, in het noorden G.J. Hendrikman c.s. en in het zuiden de Kerkstraat. Willem van Dijk deed vervolgens het huis met bijbehorend onroerend goed over aan Cornelis Andries Bongaards en zijn vrouw Wijntje van Waarden. Van Dijk kocht én verkocht het geheel voor ƒ 2.600,-. Bongaards betaalde de helft contant, en voor de andere helft sloot hij een formele schuldbrief af. Beide akten werden op 30 juni 1796 opgesteld (figuur 6.12a en 6.12b).[60] Het is niet onaannemelijk dat de bouwwerkzaamheden die op basis van bouwhistorisch onderzoek worden vermoed in de late 18e of vroege 19e eeuw werden uitgevoerd door Bongaards na zijn aankoop in 1796.

by W. Brave; *Utrecht* Otterloo; *Leiden* Perk; *'s Hage* Thierry en G. Bakhuizen; *Haarlem* vander Aa, *Gouda* Verblaauw, en voorts à 2 Stuivers; alles is te zien twee dagen voor de Verkooping, of eerder voor die zulks verkiest.

P. VANDER WERKEN zal, als last hebbende van de Erfgenamen van wylen Mejufvrouw E. DRAAK, Wed. de Heer *A. Leempoel*, op Woensdag den 10 February 1796, publyk veilen en, den 17 daaraanvolgende, verkoopen, een begt, sterk en weldoortimmerd HUIS, voorzien van ruime Kamers, Keuken, dubbeld verwulfde Kelder, alsmede ruime Stallinge voor Paarden en Beesten, met een Schuur daar annex, met zyn ERF, groot 1 Morgen 2 Hond, bestaande in een fraaye Tuin en Boomgaard, met zware vrugtbare Appel- en Peereboomen, staande en gelegen in het beste van het Dorp VARIK, tusschen *Tiel* en *Bommel*, hebbende een schoonuitzigt op de passagie van gemelde Steden, als ook op de Rivier de Waal. Iemand nader onderrigting begerende, adresfere zich aan *P. vander Werken*, te *Varik* voornoemt.

Op HEDEN den 30 January 1796, zal C. A. STEGER ten zynen Huize een groot CONCERT geven, waarin hy zich met *Concert* op de *Viool* zal laten hooren; Mejufvrouw BROUWER, die onlangs met de grootste verwondering gehoord is, zal verscheiden Arie's

Figuur 6.12a en 6.12b. De krantenadvertentie uit 1796 en de bijbehorende transportakte (bron: Gelders Archief, archief ORA Tuil, inventarisnummer 1268, fol. 535-539, d.d. 30 juni 1796; Rotterdamse Courant, 30 januari 1796).

[60] Gelders Archief, archief ORA Tuil, inventarisnummer 1268, fol. 535-539, d.d. 30 juni 1796.

Het geslacht Draeck

De protestantse familie Draeck, Draack of Draak leverde in de 17e eeuw minstens één schout van Varik. Dat was Cornelis Jansz Draeck († 1721), die gehuwd was met Aerke Gerritz, mogelijk een dochter van Gerridt Bernts. De oudste grafzerk die nog in de kerk van Varik te vinden is, is die van Cornelis Draeck, schout van Varik, overleden op 27 januari 1721 (zie figuur 6.13). In deze kadertekst gaan we wat nader in op de familie Draeck, vooral om aan te geven waarom het huis in één specifieke lijn in de familie vererfde.

Van Cornelis is bekend dat hij meerdere kinderen gehad moet hebben [61], te weten Johan († 1733 [62]), Geerit († 1742), Arnoldus of Aart (* 1682; † vóór 1732, zonder nageslacht), Henderik († 1746) [63], Christina (†ná 1721) [64], Marijke (* 1687 [65]) en Johannis (* 1689, † 1746 [66]).[67]
Van dit gezin maakte Hendrik carrière bij de Republiek als ingenieur en bouwden de beide zonen Johan een bestaan op als bestuurder (secretaris, drossaard) in Zuidoost-Brabant. Hendrik en zijn neef en opvolger als landmeter [68] Cornelis bewoonde daar het Gulden Huis van Rixtel en noemde zich *heer van Rixtel*. De familie had leen- en cijnsrechten op de grond en bezat belangrijk onroerend goed in de regio, waaronder de hoeve Grote Bottel in Deurne.[69] Johan de oude maakte het ambt van secretaris in Nuenen zelfs erfelijk.[70] Alleen Gerrit, de ongehuwde Aart en Christina bleven in Varik, en Gerrit nam deels ook de Varikse zaken waar voor zijn broers.[71]

---

[61] Regionaal Archief Rivierenland, archief ORA Dagelijkse Heerlijkheden, inventarisnummer 37, fol. 98, d.d. 21 maart 1721.

[62] Ook wel bekend als Johan Draeck de oude. Was secretaris te Mierlo (vanaf vóór 1708), Nuenen, Gerwen, Nederwetten en Tongelre (vanaf vóór 1708) en vermoedelijk later ook van Geldrop. Huwde in augustus 1708 te Asten met Johanna van der Lith, afkomstig uit Asten, dochter van Peter van der Lith en Maria van Gils. Uit dit huwelijk werden de zonen Adrianus (1709-1750) en Cornelis (1710-1725 ?) geboren. Johan hertrouwde in 1715 met Elijsabeth Henderina van Keppel Focx († 1739). Adriaan was drossaard van Geldrop en erfsecretaris van Nuenen c.a., en overleed ongehuwd en zonder wettig nageslacht. Vermoedelijk had hij vóór 1742 een buitenechtelijke zoon Hendrik bij Catarien Schenkels.

[63] Ingenieur in dienst van de Republiek, als landmeter verantwoordelijk voor de opmeting van het Peelgebied in 1716. Was daarnaast door koop in 1715 heer van Rixtel, woonachtig op het Gulden Huis aldaar, dat hij als leen van Brabant bezat. Huwde vermoedelijk in februari 1710 te Vught met Johanna Smit. Overleed vermoedelijk in april 1746 te Maastricht, kinderloos.

[64] In 1719 tot lidmaat in de kerk van Varik aangenomen.

[65] Niet meer vermeld in 1721. Was toen al overleden óf moet identiek aan Christina geweest zijn.

[66] Ook wel bekend als Johan Draeck de jonge. Was secretaris te Asten (vanaf vóór 1713). Vermoedelijk ongehuwd en kinderloos.

[67] Op 2 september 1725 werd de Hr Drossaert Draack van Geldrop te Eindhoven begraven. Zijn identiteit is nog niet opgehelderd. Aangezien er nog in 1728 een J. Draak drossaard van Geldrop was (zie hiervoor, Johan de oude), gaat het in 1725 mogelijk om een familielid, niet hijzelf. Mogelijk was het zoon Cornelis.

[68] Wordt ook wel als zoon van Hendrik betiteld, maar dat klopt niet (maphist.nl). Hij was in 1744 door Hendrick bij testament aangewezen als erfgenaam.

[69] Hiddink, 2008.

[70] http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Hoeve_Grote_Bottel_(afgebroken_1969).

[71] Schriftelijke mededeling Ludo Boeije, Deurne.

Geerit of Gerrit († 1742 [72]) huwde in 1711 met Aeltje van der Haek († 1748) uit Ophemert en kreeg met haar vermoedelijk twee kinderen, te weten Eerken (* 1712 – vóór 1796) en Cornelis († 1765 [73]). Eerken huwde, na proclamaties te Varik, op 18 juli 1745 met haar neef [74] Anthony Leempoel (* ná 1705, † 1761) uit Ophemert, doch woonachtig in Nijmegen.[75] Dit huwelijk bleef vermoedelijk kinderloos. Anthony was schout te Varik.[76] Cornelis jr. en Eerken waren daarmee de enige nazaten van Cornelis sr. die in Varik opgroeiden, en tevens de laatste generatie van hun familie. Dat zal de essentie zijn waarom in 1796 de boerderij verkocht werd.

Gerrit was ouderling van de hervormde gemeente Varik in 1741-1742 en diaken aldaar in 1724-1728.[77] Vermoedelijk was Eerken de laatst levende van haar familie. In 1782 en 1783 liet ze namelijk een gemachtigde bezittingen van wijlen haar broer Cornelis Draak in Aarle-Rixtel verkopen [78], en in 1796 verkochten haar erfgenamen de boerderij in Varik.

In 1747 was dijkvak 59 eigendom van de erven Cornelis Draak (figuur 6.13). Cornelis Draak komt ook elders in het cedul voor, namelijk bij de dijkvakken 2, 51 en 109. In het eerdere dijkcedul uit 1727 komen we ons plangebied tegen onder dijkvak 52, identiek aan het latere 59, eigendom van de erfgenamen van Cornelis Draak voor 1 roede dijk. In 1708 komt de ongenummerde post Cornelis Draak met een roede dijk in het cedul voor. In 1688 wordt de weduwe van Gerridt Berentsen genoemd, met de vermelding dat zij werd vervangen door Cornelis Draack, voor één roede. Het cedul van 1680 noemt eveneens de weduwe van Geridt Berentsen voor één roede. In 1674, tot slot, was het ook de weduwe Geridt Berentsen die voor één roede dijk zorg moest dragen. Eerdere cedullen zijn er wel geweest, de laatste nog in 1663, maar die zijn niet bewaard gebleven. Daarmee hebben we een redelijk sluitend beeld van de achtereenvolgende eigenaren van het plangebied tussen 1674 en 1833.[79]

---

[72] In 1723 tot lidmaat in de kerk van Varik aangenomen. Hij overleed volgens het lidmatenboek op 6 november 1742, zijn weduwe op 11 januari 1748.

[73] In 1737 in de kerk van Varik als lidmaat aangenomen, net als zijn zus Eerke. Zijn zus volgde hem in december 1765 op als leenman van Gelderland voor een uiterwaard in Varik, waarvoor Cornelis zelf in 1746 leenman in plaats van zijn vader was geworden, en die weer in de plaats van zijn broer Aert in 1732 (Sloet & Martens van Sevenhoven, 1924, 518). Zijn doopinschrijving werd niet gevonden; het doopboek van Varik kent tussen juni 1710 en september 1712 een hiaat. Cornelis was zeer waarschijnlijk heer van Rixtel en eigenaar-bewoner van het Gulden Huis aldaar (1754-1762), als opvolger van zijn oom Hendrick. Hij huwde en kreeg één dochter, Alida, ogenschijnlijk genoemd naar zijn moeder Aeltje van der Haek. Na zijn dood wikkelde zus Eerke zijn erfenis af. Op basis van de vermelding in het Gelders leenregister dat Eerke en Cornelis broer en zus waren, en dat Eerke haar broer in 1765 opvolgde, hebben we de conclusie getrokken dat het deze Cornelis was die in Aarle-Rixtel woonde, en niet hun neef Cornelis (* 1710). Cornelis Gerritsz was net als zijn oom Hendrick landmeter.

[74] Zij worden 'zusterskinderen' genoemd.

[75] Voor dit huwelijk kregen zij de vereiste dispensatie. Anthony Leempoel was een zoon van Wouter Leempoel en Jannetje Cornelis van der Haeck, die in 1705 in Ophemert in ondertrouw gingen.

[76] Zo wordt hij genoemd in zijn begraafinschrijving van 12 februari 1761.

[77] Regionaal Archief Rivierenland, archief Hervormde gemeente Varik, inventaris

[78] Perceelsgewijze reconstructie Aarle-Rixtel door Th.H. Meulendijks, via www.saspeelland.nl.

[79] We gaan er hierbij vanuit dat de dijkonderhoudsplicht rustte op de eigenaar, niet op de pachter. Op basis van ervaringen elders is dat aannemelijk (Keunen e.a. 2018).

Figuur 6.13. De grafzerk van Cornelis Draak in de oude kerk van Varik (foto: Rob Melchior).[80]

Maar kunnen we nu met de echtgenoot van de oudst bekende eigenaresse uit 1674 verder komen? Geridt komt zelf namelijk enkele malen in het verpondingskohier van 1648 voor, maar zon-

[80] Met dank aan Rob Melchior en Gerda Verhagen.

der duidelijke verwijzing naar dit erf of naar de dijkplicht van één roede voor dit perceel.[81] De volgende posten komen onder zijn naam voor:

- *[dit is den Wolffsderm ende Scheelberch] fol. 3v: het clooster van Westeroijen twee mergen vijff hont, bij Gerrit Bernts gebruijckt, de mergen voor 1 g: 5 st: - beswaert de mergen met 2½ roede landtdijck;*
- *[idem] fol. 6: het clooster van Westeroien 1½ hont bij Gerrit Bernts gebruijckt, de mergen voor 1 g: 15 st: - beswaert met 2½ roeden landtdijck elcker mergen;*
- *fol. 8: Gerit Bernts seven hont eijgen gebruijck, belast met 8 voeten landtdijck;*
- *[inde Haevs block] fol. 11v: het closter van Westeroien 3 ½ mergen bij Gerrit Bernts gebruijckt, de merge voor 1 g: 5 st: - beswaert met 2½ roede de mergen landtdijck;*
- *[den Loescamp en den Vijlencamp] fol. 21v: het clooster van Westeroien 1½ merghen, bij Gerit Bernts gebruijckt de mergen voor 1 g: 5 st: - belast met 2½ roede landtdijck de merge;*
- *[Walcht] fol. 27: Gerit Bernts tiendenhalven hont in eijgen gebruijck;*
- *[het Heijlige Landt en Lange Weij] fol. 34: de vicarije van Tiel vier mergen min ½ hont bij Peter de Wit en Gerrit Berntss gebruijckt, hier in dit parceel 6½ hont;*
- *[idem] fol. 34v: Aert Ariens 4 hont, bij Gerrit Bernts gebruijckt ten halven – beswaert met 1 roede lantdijck;*
- *[idem] fol. 34v: Gerrit Bernts 10½ hont eijgen gebruijck;*
- *[Steen] fol. 42v-43: het closter van Westeroien 2 mergen min 2 hont, sijnde gebruijckt bij Gerrit Bernts voor 1 g: 5 st: den mergen – beswaert met 2½ roede landtdijck den mergen;*
- *[Utterweert] fol. 45v: Aert Ariens 10 hont bij Gerrit Bernts gebruijct als eijgenaer – hiertoe 2 roeden schoordijck met packingen;*
- *[idem] fol. 46v: de vicarije 1½ hont bij Gerrit Bernts gebruijckt – dit is mede begrepen onder de vorige posten vande geestelicke goederen onder dit [quvier] gehorende (…);*
- *[hier beginnen de boomgaerden] fol. 48v-49: Gerrit Bernts anderhalff hont boomgaerts in eijgen gebruijck – beswaert met 8 voeten landtdijck;*
- *[idem] fol. 52v: Aert Ariens ½ hont ende een huijs bij Gerrit Bernts gebruijckt – beswaert met 19 voeten landtdijck;*
- *[idem] fol. 61v: Aert Ariens 2½ hont bij Gerrit Bernts gebruijckt leggende onder langhs den dijck daer weijnich profijt aff comt – beswaert met een roede landtdijck.*

In 1648 bezat dus hij dus enkele percelen zelf, maar het merendeel, verspreid over Varik, pachtte hij, waarbij Aert Ariens, een vicarie en het klooster van Westeroijen (bij Tiel) de belangrijkste verpachters waren. Of het gehuurde huisje dat in de voorlaatste post genoemd wordt, hetzelfde was als dat hij later bezat – het door ons onderzochte B 121 – blijkt niet. Het is op basis van deze bron ingewikkeld om na te gaan of Bernts al in 1648 het huis aan de Kerkstraat huurde, of dat hij het pas later heeft aangekocht. Ook maken we hieruit niet op of het gehuurde huisje dat aan de Kerkstraat was, in het plangebied dus, of elders stond. De locatiebepalingen in het verpondingskohier zijn niet van dien aard dat zonder kennis van de eigenaar een eenvoudige kop-

[81] Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnummer 369, d.d. 1649-1650.

peling te maken is.[82] De 19 voeten landdijk zijn wel iets meer dan de roede (= 14 voet) die zijn weduwe later moest beheren. Daar staat tegenover dat een post van 19 voet later niet in het dijkcedul voorkomt.
Dat Gerrit aankopen deed in Varik is zeker. Zo kocht hij samen met Jan Cornelisz op 7 juni 1643 8 hont land te Varik op Schaijenhof van Gerit Heuf.[83] Gerrit Berentsen was ouderling van de hervormde kerk in Varik vanaf 1670.[84]

Ten aanzien van de relatie tussen Aert Ariens en Gerrit Bernts is evenwel op basis van de dijk-cedullen meer te achterhalen. Er zijn aanwijzingen dat er een directe lijn van eigendom bestaat tussen achtereenvolgens Aert Ariens, Gerrit Bernts en de familie Draak. We komen daarvoor weer terug op dijkvak 4. Daarin wordt gesproken over een gedeelte van het dijkvak, '*neder waerts tot den rugh van* …'. Achtereenvolgens staan op de puntjes de volgende namen: Otto Verweij en Peter van Schaik (1833), de juffrouw Erken Draak (1800), de kindere Gerit Draeck (1760), de weduwe Geerit Draak (1747), Geerit Draak (1727), Cornelis Draak (1708), Cornelis Draack hergecomen van Aert Ariense (1688), Geridt Brentsen (…) van Aert Ariensen Stelt is hergecomen (1674, 1680).Er zijn dus wel degelijk bezittingen die door Berntsen van Stelt zijn verworven en daarna in de familie Draak zijn vererfd. Tegelijk weten we ook dat de goederen van Aert Ariense ook toegevallen zijn aan de weduwe Geridt Aertsen en aan Arien Remboutsen van Riemsdijck, blijkens de vroegste dijkcedulen. In welke verhouding deze twee personen én Gerrit Berntsen tot Stelt stonden, weten we – met uitzondering van Arien Remboutsen, waarschijnlijk een kleinzoon – niet precies. Was Gerrit Aertsen een zoon van Aert en was Gerrit Berntsen († na 1669) met een dochter van Aert Ariense gehuwd? [85] Volgens het lidmatenboek van Varik uit 1669 zou zijn vrouw Stijn Aardtz († vóór 1682) geweest kunnen zijn. Aerke, de dochter van Gerrit Berntsen, zou dan naar haar moederlijke grootvader Aert Ariense genoemd kunnen zijn. Cornelis Jansz Draak en Aarke Gerritz waren in 1682 als echtpaar lidmaten van de hervormde kerk in Varik.[86]
Het is derhalve goed mogelijk dat het huis uit 1648 tóch het huis in het plangebied was. Mocht het inderdaad zo zijn dat het huis in het plangebied in 1648 aan Aert Ariense toebehoorde en door Gerrit Bernts (diens schoonzoon?) werd gehuurd, dan moet het huis dus afkomstig zijn uit de Varikse familie Van Riemsdijk, waartoe ook Ariense behoorde.

[82] Interessant is dat Aert Aryens. van Riemsdijck, secretaris van Varik, in 1646 als momber (rechtsvertegenwoordiger) voorkomt van Cornelia Sterlinckx, weduwe van zaliger Hanrick Aryens. van Riemsdijck, dus vermoedelijk zijn schoonzus. Gerit Bernts tekende de akte mee (De Nederlandse Leeuw, 1928, p. 169-170).
[83] Heuff, Gijs, Van linie en stamme Hueff: genealogie van het geslacht Heuff, noot 330; de zoon van Jan Cornelisz en de dochter van Gerrit zouden later met elkaar huwen.
[84] Regionaal Archief Rivierenland, archief Hervormde gemeente Varik, inventaris.
[85] Saillant is dat Aerts broer Henrick in eerste echt gehuwd was met een Geritgen Bernts, en dat Gerrit voorkomt als getuige in 1646 in een akte waarin de weduwe van Henrick voorkomt. Er lijkt dus sowieso een band te zijn tussen de families Van Riemsdijk en Bernts (Nederlandse Leeuw, 1928).
[86] Transcriptie via www.hogenda.nl.

Aert Ariense van Riemsdijk (1575/1576-1649), ook wel genoemd Stelt, was secretaris van Varik (1608-1648) en buurmeester aldaar, en stamde uit een Varikse welgestelde familie.[87] Gezien zijn overlijdensjaar is het mogelijk dat Gerrit Bernts goederen uit de boedel van de erfgenamen in bezit kreeg, en daarmee eigenaar werd van (een deel van) het bedrijf dat hij reeds gebruikte.

Aangekomen bij Aert kunnen we uit het verpondingskohier nog opmaken welke percelen hij nog meer bezat, behalve die welke hij aan Gerrit verpachtte:

- *Den Wolffsderm: fol. 2v - Aert Ariens 1 morgen zelf gebruikt, daarbij horend 2 roeden landdijk;*
- *Walcht: fol. 30v – Aert Ariens 2½ hont zelf gebruikt, daarbij horend 8 voeten landdijk.*

Het lijkt erop dat hij zelf geen ander huis meer bezat. Het is, ook gezien zijn vroegere functie in het 'hart' van de gemeenschap, mogelijk dat hij inwoonde bij zijn schoonzoon die van hem huurde.

6.2.5 De periode vóór 1650: in nevelen gehuld

Over de periode vóór de 17e eeuw is zonder nader fundamenteel bronnenonderzoek weinig te zeggen. We hebben slechts enkele vroege bronnen die een indicatie kunnen geven van vroegere bezitsverhoudingen.

De eerste is een transportakte uit 1612, waarin Aert Ariens een huis te Varik tussen het kerkhof en het Janshoefken koopt van Jerefaes van Wijck.[88] Bij het erf hoorde de dijkplicht voor twee voeten schaardijk bij het kerkhof. Dat moet in de dijkvaknummering wel ergens nabij 55 – 60 zijn, dus vanuit dat perspectief kan het ons erf zijn. Het aantal voeten klopt echter niet, want dat was in de latere dijkcedullen veel meer. We hebben echter geen andere aankopen gevonden. Dat sluit weer niet uit dat het huis door vererving in handen kwam van Aert. Daar staat wel tegenover dat hij aan het einde van zijn leven slechts één huis bezat. Die combinatie maakt het mogelijk dat het aangekochte huis uit 1612, nabij het kerkhof, identiek is aan het huis uit 1649 en uit de latere bronnen.

Uit de vroegere periode is nog de belending van het kasteelterrein van *Vauderich* van belang. De 13 morgen land op die Acker grensde in 1400 aan de bezittingen van de erfgenamen van heer Johan van Langeraeck en Jan Udens hofstat aan de ene zijde en de erfgenamen van Wolter Schaderp aan de andere zijde. In 1747 en andermaal in 1759 werden hiervan stukken afgesplitst, maar de belendingen kunnen we zonder nauwkeurig perceelsgewijs onderzoek voor de

[87] Nederlands Adelsboek, 1950; in 1841 werd een nazaat in de Nederlandse adel opgenomen.

[88] Gelders Archief, archief ORA Tuil, inventarisnummer 1246, fol. 49v, d.d. 8 januari 1612; het gaat mogelijk om Jerephaes van Wijck, die vóór 9 oktober 1587 huwde met Margriet van Hattem, dochter van Dirk van Hattem en Margaretha Segers van Wijck. De Van Hattems kwamen voort uit een bastaardtak van de hertogen van Gelre (bron: http://members.multiweb.nl/j.lammers/dutch/h-roos.htm.

hele omgeving niet thuisbrengen.[89] Het is mogelijk dat één van de genoemde belendingen slaat op het door ons onderzochte erf.

Daarnaast zien we dat eigenaar Cornelis Janssen Draeck, schout van Varik, meerdere malen in het Gelderse leenregister voorkomt, onder meer voor akkers op de Langewey, als opvolger van zijn vader Jan Cornelissen, die er al in 1663 mee beleend werd.[90] In 1689 werd hij na koop beleend met een morgen uiterwaard, afgesplitst van de landerijen van Wyenraede. Dit perceel zou tot na 1765 in handen van zijn nazaten blijven.[91]

6.3 Rechten op de grond in Varik

Een groot deel van Varik was al vóór 1349 tiendplichtig aan het Utrechtse kapittel van Sint-Marie, zo ook ons erf en zijn landerijen.[92] De bezittingen van Sint-Marie gaan mogelijk terug op bezittingen van de proost van Tiel (1250).[93] Op perceelsniveau is zonder nader onderzoek echter nog teveel onduidelijk om daaruit conclusies over de vroegste geschiedenis van het erf te trekken. Nader onderzoek naar dit thema is nog noodzakelijk.

6.4 Tot besluit

Bij dit onderzoek hebben we ons beperkt tot een selectief aantal bronnen, om daarmee in betrekkelijk korte tijd de bewonings- en eigendomsgeschiedenis van de boerderij te reconstrueren. Een belangrijke bron hebben we omwille van de beperkte tijd niet kunnen raadplegen: de protocollen van transport. Deze bevinden zich voor de Bank van Tuil, waaronder Varik behoorde, in het Gelders Archief in Arnhem. Ze zijn met enkele korte hiaten bewaard gebleven voor de periode 1513 – 1811, waarvan enkel een eigentijdse index kennen. Door nauwgezet onderzoek zouden we daarmee de bezitsgeschiedenis van de boerderij nog meer dan een eeuw moeten kunnen terugvoeren. In het kader van deze studie hebben we ons gericht op de delen met eigentijdse indexen en de delen voor perioden waarin we weten dat er een verkoop kan hebben plaatsgevonden. Daaruit kwam de akte uit 1612 rollen.

Wat weten we nu over de verhouding eigenaren / bewoners? Zeker is dat Gerrit Bernts er rond 1650 woonde, en ook vanaf Cornelis Andries Bongaards (1796) waren de eigenaren vrijwel zeker steeds de bewoners. Voor de tussenliggende periode weten we het niet zeker, maar het lijkt wel

[89] Sloet & Martens van Sevenhoven 1924.
[90] Sloet & Martens van Sevenhoven 1924, p. 522.
[91] Cornelis Draak, ofwel Draeck, was schout van Varik en kreeg in 1689 van de Gelderse Rekenkamer een morgen uiterwaard in leen, als opvolger van Philips van Vaerick tot Wyenrade. Cornelis werd opgevolgd door zijn zoon Aert, en die weer door diens broer Gerrit, die ermee op 13 juni 1732 werd beleend. Hij werd vervolgens als leenman opgevolgd door zijn zoon Cornelis, op 27 mei 1746, en deze weer door zijn zus Erke Draak, weduwe van Anthony Leempoel, op 17 december 1765 (Sloet & Martens van Sevenhoven 1924, p. 518).
[92] Het Utrechts Archief, archief Kapittel van Sint Marie te Utrecht, inventarisnummers 832 e.v.
[93] http://regionaalarchiefrivierenland.nl/korte-geschiedenis-van-het-dorp-varik.

aannemelijk. Meerdere telgen van de familie Draeck en ook daarvóór de familie Van Riemsdijck vervulden belangrijke functies in het dorpsbestuur en bij de hervormde kerk. Dat men daarvoor graag een huis bewoonde nabij de kerk, bovendien relatief 'op stand', lijkt aannemelijk. Ons erf komt daarvoor zeker in aanmerking, maar zeker weten doen we het niet. Een duidelijk huizenkohier met eigenaren en bewoners hebben we niet kunnen traceren. Wel bestaan er kohieren van familiegeld [94], maar raadpleging daarvan heeft nog niet plaatsgevonden. De kans is niet heel groot dat die dezelfde informatie bevatten als van elders bekende huizenkohieren.

[94] Regionaal Archief Rivierenland, archief Ambt Tielerwaard, inventarisnummers 601-606, d.d. 1709-1717.

7 Grondsporen en structuren

7.1 Inleiding

In de opgravingsputten zijn in totaal 424 relevante sporen opgetekend (tabel 7.1).Niet meegeteld in dit aantal zijn de lagen, recente verstoringen en vervallen sporen. Zoals tabel 7.1 laat zien vormden paalkuilen het meest voorkomende spoortype.

spoorinterpretatie	**aantal**
aardewerkconcentratie	1
muizenval	9
beerput/zinkput	5
stiep	15
diergraf	8
greppel	32
kelder	1
kuil	59
muur(-fundering)	41
paal(kuil)	242
spoor onbepaald	2
vloer	7
waterput	2
totaal	**424**

Tabel 7.1 Aantal sporen per categorie.

De ligging van de sporen wordt getoond in allesporenkaart figuur 7.1 Omdat veel van de sporen elkaar overlappen doordat ze in verschillende vlakken waargenomen zijn, zijn ook de afzonderlijke vlakken opgenomen, als bijlage 7.1 tot en met 7.5.
Het beeld van de allesporenkaart wordt sterk beïnvloed door twee grote en tot 1,4 m diepe sloopkuilen die relatief kort voor het begin van de opgraving ontstaan zijn door het diep uitslopen van funderingen ter plaatse van twee schuren (zie ook figuur 5.2, recente verstoringen in het westprofiel). Vooral de zuidoostelijke sloopkuil heeft de resten van het hoofdgebouw ernstig verstoord, waardoor veel details over de bouwgeschiedenis en de indeling verloren zijn gegaan.
De belangrijkste baksteenstructuren zijn in het veld bekeken door bouwhistoricus Ing. B. Overbeek. Het verslag van deze waarnemingen is opgenomen als bijlage 7.7.

Figuur 7.1. Allesporenkaart.

7.2 Fasering

De sporen zijn gefaseerd op basis van hun stratigrafie (ligging boven of onder de vondstlagen en oversnijdingen) en datering van het erin gevonden vondstmateriaal (tabel 7.2). Voor de baksteenstructuren is ook het steenformaat meegewogen, maar het veelvuldige hergebruikte materiaal maant hierbij tot voorzichtigheid. Ongeveer de helft van de sporen kon op deze manier aan een fase worden toegewezen (bijlage 7.6). Dit is vooral van belang om de sporen en structuren en op zichzelf ondateerbare vondsten, zoals dierlijk bot en een deel van de metaalwaar, in chronologische volgorde te kunnen bespreken.

fase	periode	datering
1	vroege en volle middeleeuwen	750-1250
2	late middeleeuwen	1250-1500
3	vroege nieuwe tijd	1500-1650
4	latere nieuwe tijd	1650-1950
4a		1650-1750
4b		1750-1850
4c		1850-1950
5	recent	1950-2016

Tabel 7.2 Fasering

7.3 Sporen en structuren uit de middeleeuwen

De oudste sporen, uit fase 1, zijn twee greppels met een richting haaks op de Kerkstraat: S249 en S304 (figuur 7.2). Beide hebben een vrijwel schone vulling met enkele kleine volmiddeleeuwse scherven. Het jongste materiaal schijnt uit de eerste helft van de 13e eeuw te stammen. Omdat S304 bovendien oversneden wordt door de laatmiddeleeuwse greppel S276, worden de twee greppels toegeschreven aan fase 1. Waarschijnlijk dateren ze van voor de bewoning op het terrein en functioneerden ze als kavelsloten.
In fase 2 vormt de 80 cm diepe greppel S276 samen met S179/182 een trapeziumvormige structuur van 13 m bij minstens 21 m (figuur 7.3). De afsluiting aan de westkant blijft ongewis omdat daar niet verdiept kon worden tot op het middeleeuwse spoorniveau. De jongste vondsten uit S179 en de opvolgende greppel S182 stammen uit respectievelijk 1350-1450 en 1425-1500. Enkele laatmiddeleeuwse paalkuilen binnen de greppelstructuur die niet ten prooi zijn gevallen aan de recente sloopactiviteiten, laten zien dat hierbinnen een gebouw heeft gestaan.
Eveneens binnen de greppelstructuur is een groot deel van een ingegraven kogelpot aangetroffen (S346, V200). Naar analogie van de acht andere compleet ingegraven potten is de kogelpot geïnterpreteerd al muizenval (zie ook §7.4). Als dat juist is, is het waarschijnlijk dat binnen de greppelstructuur een roedenberg heeft gestaan. Een tweede exemplaar (S64, V49), dat wel compleet bewaard is gebleven, is gemaakt van roodbakkend aardewerk en bijna 30 m noordelijker gevonden. De datering van de pot is ca. 1250-1350 (zie bijlage 10.1, cat. 18), maar waarschijnlijk is deze in de 18e eeuw hergebruikt (zie §7.4). De derde laatmiddeleeuwse muizenpot (S462), eveneens in het noorden, wijst waarschijnlijk wel op een tweede laatmiddeleeuwse roe-

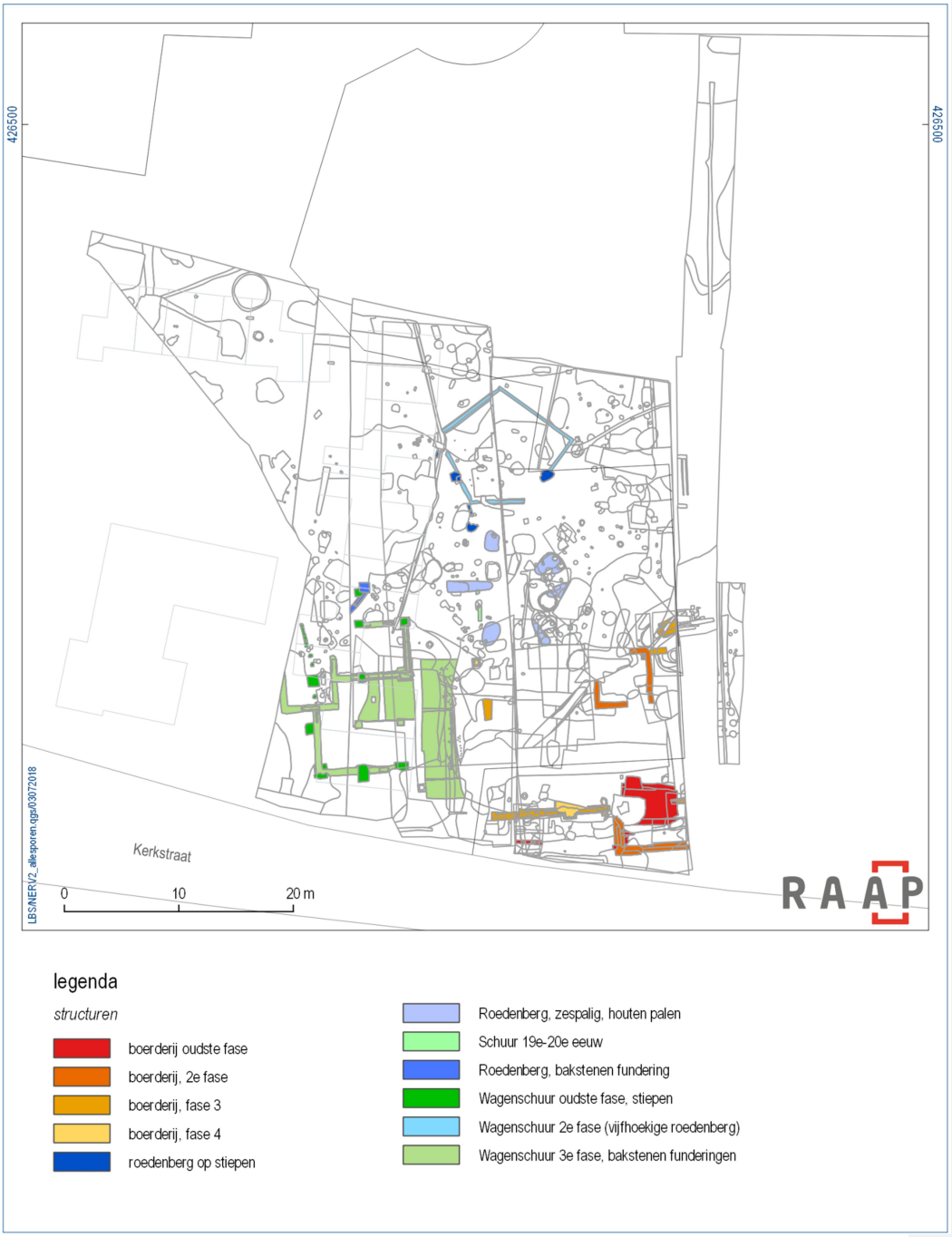
denberg. Een aantal, deels zeer vondstrijke, laatmiddeleeuwse kuilen vormt een verdere aanwijzing dat het terrein bewoond was.

Figuur 7.2. Sporen uit fase 1 (volle middeleeuwen).

Figuur 7.3. Sporen uit fase 2 (late middeleeuwen).

Figuur 7.4. Structuren uit de nieuwe tijd.

7.3 Sporen en structuren uit de nieuwe tijd

7.3.1 Gebouwen

Zoals hierboven vermeld zijn de resten van het hoofdgebouw ernstig verstoord door recente sloopactiviteiten. Alleen funderingen van buitenmuren en dieper gelegen fundamenten en vloeren zijn bewaard gebleven. Daaruit kan gereconstrueerd worden dat de boerderij een bijna vierkant gebouw was van ca. 17 x 18 m (figuur 7.4).
De oudste bewaard gebleven resten van de boerderij zijn een kleine keldervloer (4,7 x 4,2 m) en bijbehorende uitbraaksleuven van de wanden (figuur 7.5). De vloer is gemaakt van drie lagen baksteen met een formaat van 19 x 9 x ?cm, wordt oversneden door kuil S163 uit de eerste helft van de 17e eeuw maar ligt tegen sloot S4 uit de periode 1550-1625. Een datering rond het jaar 1600 is daarom waarschijnlijk. De vloer lag slechts enkele decimeters onder het nieuwtijdse oppervlak. Erboven zal een ongelijkvloerse opkamer gelegen hebben. Van de zuidelijke gevel resteert uitbraaksleuf S270.

Figuur 7.5. Keldervloer S164, ca. 1600, te midden van ander muurwerk van de boerderij. Opname naar het noorden.

In tweede instantie vond een uitbouw plaats aan de zuidoostzijde en werd een vierkante kamer toegevoegd aan de noordoostkant. Het is mogelijk dat er in deze beide 17e eeuwse bouwfases al sprake was van een voorhuis aan de oostzijde en een achterhuis in het westen. Vervolgens

werd, in ieder geval voor 1714, een uitbouw toegevoegd aan de noordoostkant van de voorgevel, waardoor het gebouw de L-vorm kreeg die zichtbaar is op de kaart van het Kapittel van St. Marie (zie figuur 6,1). Het is mogelijk dat de uitbouw een karnhuis of bakhuis was (zie ook bijlage 7.7, WP 1). Aan het einde van de 18e eeuw vond een grote verbouwing plaats waarbij de zuidgevel herbouwd werd met middeleeuwse stenen die waarschijnlijk vrij gekomen waren bij de sloop van het kasteel. Gezien de weergave van de zuidoostelijke uitbouw op de kadastrale minuut is deze tot zeker in 1832 blijven bestaan. In de 20e eeuw werden in het achterhuis enkele zinkputten en een vensternis toegevoegd. Van de jongere bouwfases van de boerderij (bijvoorbeeld de gedaanten in figuur 6.6 en figuur 6.7) is nagenoeg niets teruggevonden.

Figuur 7.6. Zuidgevel van de boerderij, late 18e eeuw, met jongere vensternis. Opname in oostelijke richting.

Direct ten noorden van de boerderij is een regelmatige zespalige roedenberg opgetekend (zie figuur 7.4, roedenberg, zespalig, houten palen).[95] Deze heeft geen centrale paal en een diameter van 10,1 tot 11,1 m. In drie van de paalkuilen is een restant van een houten paal aangetroffen, waaronder een secundair verplaatst exemplaar. Van een van de palen is vastgesteld dat het om eikenhout ging (zie hoofdstuk 17). Zeker drie van de paalsporen werden oversneden door een uitgraafkuil. De diepte van de paalsporen varieerde van 68 tot 145 cm onder het vlak. Het jongste materiaal uit de paalkuilen betreft scherven van een Oosterhoutse pot uit de periode 1675-1725.[96] Dit aardewerk is afkomstig uit een uitgraafkuil. Een andere paalkuil van deze structuur wordt (waarschijnlijk) oversneden door waterput S61. Uit de insteek van deze waterput komen scherven van roodbakkend aardewerk uit de periode 1700-1800.[97] Dit betekent dat de roedenberg in ieder geval na 1675 is afgebroken. Mede op basis van het ontbreken van jongere vondsten in de sporen mag de roedenberg vermoedelijk rond het jaar 1700 of in de eerste helft van de 18e eeuw gedateerd worden. Van de zes muizenvallen die rechtstandig rond de roedenberg ingegraven zijn, dateert er één uit 1700-1750 en twee uit 1725-1775 (zie §7.4).

Figuur 7.7. Gecoupeerde paalkuil met houten paal S438 onderdeel van zespalige roedenberg uit 1725-1750. Foto richting oosten.

[95] S238-S242-S89/S246-S431-S438-S435.
[96] S89/S246-V62.
[97] S242. Het aardewerk van S61komt uit V142. De oversnijding tussen de paalkuil is op vlak 1 anders gezien dan op vlak 2. Het kleine formaat van de bakstenen uit de putmantel suggereert dat de waterput niet 17e eeuws is maar jonger en dus de roedenberg oversnijdt.

Op de plaats van de roedenberg is in de 19e eeuw een schuur gebouwd, in het verlengde van het achterhuis van de boerderij (zie figuur 7.4, schuur 19e-20e eeuw). Hiervan zijn slechts vier korte fragmenten van de west- en zuidgevel teruggevonden (figuur 7.8). De schuur wordt afgebeeld op het kadastrale hulpkaartje in 1941 (zie figuur 6.7a) en is kort daarna afgebroken.

Figuur 7.8. Fragmenten van de zuidgevel van een schuur uit de 19e-20e eeuw. Opname naar het zuiden.

Noordelijk van de schuur stond, eveneens in de 19e en 20 eeuw, een vijfhoekige roedenberg met een bakstenen fundering (zie figuur 7.4, vijfhoekige roedenberg, bakstenen fundering). De afmetingen zijn 12,1 bij 10,3 m. In de fundering zijn hergebruikte rode bakstenen toegepast van 22 x 11/11,5 x 4,5 cm en deels brokken met een groter formaat (figuur 7.9). In het interieur waren resten van twee opeenvolgende vloeren bewaard gebleven: een mat van vlechtwerk (mogelijk wilgentenen), en daar bovenop een betonnen vloer (figuur 7.10). Ook deze roedenberg wordt afgebeeld op het kadastrale hulpkaartje van 1941 (figuur 6.7a) en zal kort nadien gesloopt zijn.

Figuur 7.9 Oostelijke helft van de vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering. Opname naar het zuiden.

Figuur 7.10. Detail van de vijfhoekige roedenberg met opeenvolgende vloeren, van vlechtwerk en beton. Opname naar het noorden.

Onder en naast de fundering van de roedenberg zijn vier bakstenen stiepen aangetroffen, behorend bij een voorganger (zie figuur 7.4, roedenberg op stiepen). De ovale of rechthoekige stiepen bestonden uit een enkele laag bakstenen en baksteenbrokken van uiteenlopend formaat,[98] zonder voegmateriaal. Twee palen van deze roedenberg zijn geïncorporeerd in het jongere gebouw, want de latere fundering stopt voor de middelste stiepen (figuur 7.11 en figuur 7.12). In een van de stiepen was de indruk van een verdwenen paal nog goed waarneembaar (figuur 7.12). De datering van de oudere roedenberg ligt vermoedelijk in de eerste helft of rond het midden van de 19e eeuw.

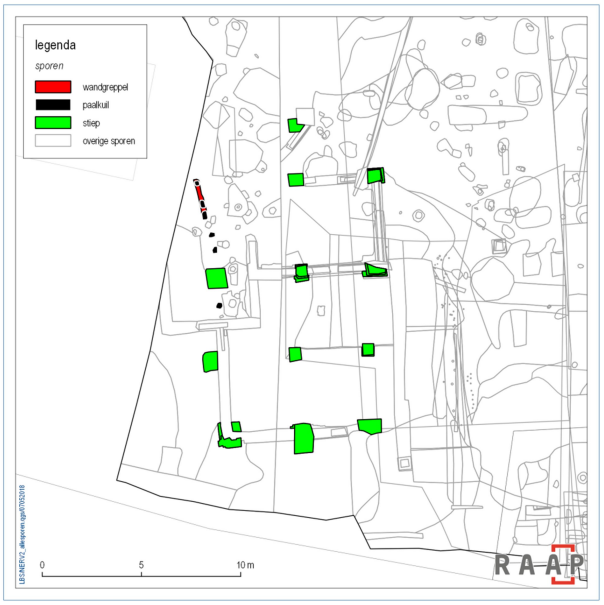
Figuur 7.11. Bakstenen stiep (S97) van voorganger van de vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering. Opname in noordelijke richting.

[98] De baksteenformaten in de stiepen lopen van 21 x 10 x 5,5 cm tot 22 x 11 x 4,5 cm, met daartussen gele (IJssel-) stenen in kleiner formaat (17 x 8 x 4 cm) en een enkel groter brok (? x 14 x 6,2 cm).

Figuur 7.12. Bakstenen stiep (S392, rechtsboven). De fundering linksonder, van de jongere vijfhoekige roedenberg stopt voor de stiep, een aanwijzing dat de paal die op de stiep stond, is opgenomen in het jongere bouwwerk. In de stiep is de indruk van de paal nog zichtbaar. Opname naar het zuiden.

In het zuidwesten van de opgraving is de fundering van een grote schuur gevonden, die in verschillende fasen tot stand is gekomen (figuur 7.4, wagenschuur). De oudste fase is een tweebeukig gebouw met drie reeksen van vijf bakstenen stiepen (figuur 7.13). De afmetingen zijn maximaal 16,9 bij 9,0 m. De stiepen zijn gemaakt van baksteen van klein formaat: IJsselstenen van 18 x 10,5 x 4,5 cm en hergebruikte brokken rode baksteen van ? x 11 x 5,2 cm en ? x 10,5 x 4,8 cm. De stiepen in beide noordelijke hoeken ontbreken; één is vergraven door een jonger spoor en de andere ligt buiten de opgraving. Op de plaats direct ten zuiden van de noordwesthoek is een wandgreppel aangetroffen met enkele paalkuilen in het verlengde daarvan. In de paalkuilen was een vlijlaag van zand aangebracht, zoals ook bij een aantal van de stiepen kon worden waargenomen. Blijkbaar bevatten de kleinere paalkuilen eveneens bakstenen stiepen. Wellicht zijn de sporen elders in de structuur verdwenen of niet blootgelegd (er is niet overal een tweede vlak aangelegd) en was oorspronkelijk de gehele wand op deze wijze geconstrueerd: met kleinere houten wandpalen tussen de stiepen. Voor de datering van deze oudste fase staat het hoefijzer V89 ter beschikking, dat is gevonden in de vulling van wandgreppel S103. Dit dateert na ca. 1775. Ook het formaat van de hergebruikte brokken baksteen wijst op een relatief laat gebruik , vermoedelijk in de 19^{e} eeuw.

Figuur 7.13. Wagenschuur, oudste fase.

Figuur 7.14. Overzicht van de wagenschuur. Zichtbaar zijn vooral de doorlopende funderingen van de jongste fase. Opname naar het noordwesten.

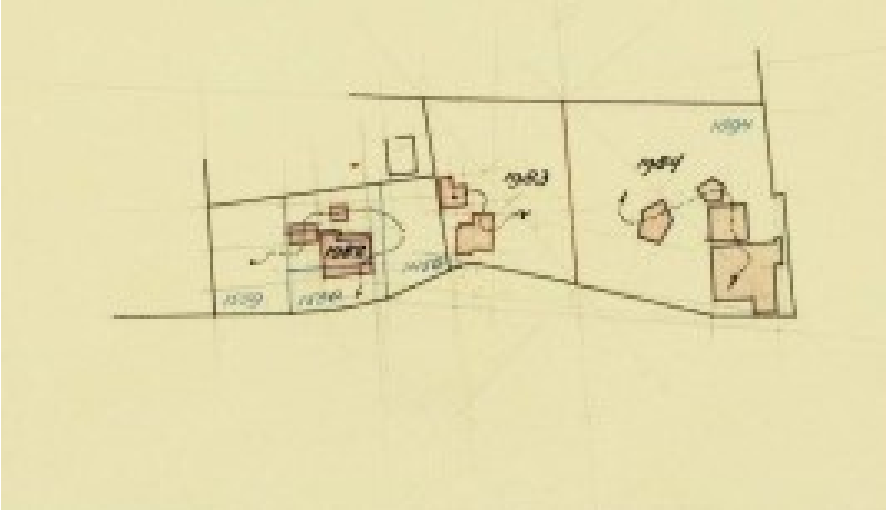
In een tweede bouwfase is de noordoostelijke kleine ruimte van de schuur aan de noordkant uitgebreid. Hiervan getuigen een diagonale fundering en een herbouwde stiep (figuur 7.4, roedenberg op stiepen en figuur 7.15).

Figuur 7.15. Diagonale muur van de tweede fase van de (wagen)schuur, met boven de herbouwde stip. Links de noordelijkste stiep uit de eerste fase van de schuur.

De voornaamste reden om deze resten aan een afzonderlijke fase toe te schrijven is de weergave van een vijfhoekige roedenberg, bij benadering op deze locatie, op de kadastrale hulpkaart van 1911 (figuur 7.16). Blijkbaar waren de andere delen van de stiepenfase van de wagenschuur op dat moment al verdwenen. De vijfhoekige roedenberg was blijkens een later kadastraal hulpkaartje in 1941 reeds gesloopt (zie figuur 6.7a). Ook op de achtergrond van een ansichtkaart uit 1911 is een glimp van het rietgedekte gebouw te zien.[99]

[99] Van Ooijen & Westerbeek van Eerten 1980, ansicht 26.

Figuur 7.16. Kadastrale hulpkaart uit 1911, met links (onder 1984) de weergave van de vijfhoekige roedenberg, die de tweede fase vormt van de wagenschuur.

In een derde fase kreeg de schuur doorlopende funderingen van baksteen (zie figuur 7.4, wagenschuur 2e fase, bakstenen fundering). De schuur werd ingekort aan de noordzijde, uitgelegd in de noordwesthoek en verdeeld in drie ruimten. De grootste ruimte, in het zuidwesten, was open aan de oostkant. Het ontbreken van een fundering daar wijst op twee grote poorten aan de kant van de boerderij en daarmee op een functie als wagenschuur. De andere twee ruimten werden misschien gebruikt als paardenstal. Hierop wijst in ieder geval de verspreiding van metalen paardentuig rond de schuur (zie figuur 12.25). Een deel van de stiepen van de oudste fase moet in deze derde fase zijn hergebruikt. In ieder geval de twee exemplaren in het midden van de grootste ruimte zijn nodig geweest om de kap te ondersteunen. De afmetingen van dit gebouw waren 13,4 bij 11,6 m. De steenformaten zijn zeer uniform 22/22,5 x 10,5/11 x 4,7/5 cm en wijzen, net als die van de stiepenfase op een datering in de 19e eeuw. Uit de kadastrale gegevens blijkt echter dat de tweede fase pas in 1939 is gebouwd, en dat de eerste fase in 1892 is opgetrokken (zie §6.2.4).

Op een hoog niveau, direct onder de recente bouwvoor, is direct oostelijk van en in de noordelijke helft van de grootste ruimte een bakstenen bestrating aangetroffen (zie figuur 7.4 en figuur 7.17).

Figuur 7.17. Bestrating oostelijk van de wagenschuur

De bestrating was gemaakt van op hun kant gezette bakstenen van hetzelfde kleine formaat als de wagenschuur. De randen van de bestrating waren beschoeid met houten planken.

7.3.2 Waterputten en een beerput

Bij het onderzoek zijn twee waterputten gevonden, beide met een bakstenen putmantel. De eerste, S61, is hierboven reeds ter sprake gekomen (zie figuur 7.1, westelijke waterput). De put heeft een diameter van 1,7 m en een diepte van meer dan 3 m (figuur 7.18). Het gebruikte baksteenformaat (>21 x 12 x 5,8 cm), een 18^{e} eeuwse scherf in de dempingslaag en het feit dat de insteek de roedenberg uit de eerste helft van de 18^{e} eeuw oversnijdt, wijst op een datering in de tweede helft van de 18e eeuw. Een vermoedelijk peulhout M2 uit de dempingslaag kon dendrochronologisch gedateerd worden rond 1521 en moet van een oudere structuur afkomstig zijn.

Figuur 7.18. Waterput S61, tweede helft 18^{e} eeuw. De onderkant is nog niet bereikt. Opname naar het zuidoosten.

Figuur 7.19. Doorsnede door waterput S189, uit de 17e-18e eeuw. Opname naar het oosten.

De tweede waterput bevond zich inpandig, in de noordoostelijke uitbouw van de boerderij. Het is waarschijnlijk dat de put in eerste instantie buiten, voor de voorgevel lag en pas later ingebouwd is; in elk geval ligt de insteek van de waterput onder de fundering van de uitbouw. De diameter is 1,25 m, de diepte 2,9 m (figuur 7.19). Het baksteenformaat van 20,4 x 9,5 x 4,5 cm wijst op een datering in de 16e – 18e eeuw. De enige twee dateerbare vondsten (V294) komen uit de nazak boven de putkern: een bord van faience uit de periode 1625-1800 en een roodbakkend bord op een standring met inwendig loodglazuur uit ca. 1700-1900. Op basis van deze gegevens zou men de afbraak van de put in de 18e eeuw kunnen plaatsen. De weergave van de boerderij op de tiendkaart van 1714 (figuur 6.1) laat zien dat de uitbouw op dat moment al bestond. De waterput moet dus voor 1714 al bestaan hebben.

Direct naast de (oostelijke) vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering uit de 19e-20e eeuw lag een kleine beerput S42/208 (zie figuur 7.1). Deze bestond uit een nog 1 m hoge, ingegraven eikenhouten ton met ijzeren hoepels (figuur 7.20). In de vulling is zowel aardewerk aangetroffen uit de periode 1800-1850 als (in een kleine hoeveelheid) uit 1875-1950.

Figuur 7.20. Doorsnede door de 19e eeuwse beerput S42/208.

7.3.3 Greppels

Drie van de aangetroffen greppels zijn van belang voor de indeling van het erf. Ze liggen beide op de plaats van oude kavelgrenzen. S37 begrensde de boerderijkavel aan de oostkant, S350 aan de westkant en S4 aan de zuidzijde. Op figuur 7.1 ligt S37 langs de oostelijke grens van de opgraving en stopt in het zuiden net voor de noordoostelijke uitbouw met waterput. S350 ligt op figuur 7.1 precies onder de oostrand van de 19e eeuwse bestrating.
S37 is een minstens 2,3 m brede en 1,4 m diepe sloot met een groot aantal vullingen (figuur 7.21). In de vulling is een aanzienlijke hoeveelheid huisraad uit de 17e – 19e eeuw geworpen; S37 is met 255 vondsten het meest vondstrijke spoor van de opgraving.[100]

Figuur 7.21. Doorsnede van de sloot westelijke helft van S 37, in het noordprofiel van WP1.

S350 is een 35 cm diepe minstens 2,9 m brede greppel met een sterk humeuze vulling (figuur 7.22). Op de bodem ligt een laag houtsnippers en in de bovenvulling een wilgentenen vlechtwerk. Dit laatste kan het restant zijn van een afgedankte beschoeiing of hekwerk. Een jongere fase van deze greppel, S347 ligt aan de westkant van S350. Deze oversnijdende greppel heeft

[100] Afgezien van een aantal muizenpotten en diergraven met veel klein bot.

een beschoeiing van eikenhouten staakjes. In de vulling van S350 is een tamelijk grote hoeveelheid aardewerk gevonden uit de 15e, 16e en 17e eeuw. Bijzondere vondsten zijn twee fragmenten van een ijzeren harnas (§12.5.8). Het jongste materiaal dateert uit 1650-1700.

Figuur 7.22. Doorsnede door greppel S350 en de oversnijdende greppel S347 (links van de noordpijl). Opname naar het noorden.

Van de minstens 80 cm diepe sloot S4 die langs de Kerkstraat liep, kan slechts vermoed worden dat deze direct grensde aan een voorloper van de vroeg-17e eeuwse boerderij. Hierop wijst in ieder geval de zeer grote hoeveelheid vondstmateriaal uit vooral de 15e en 16e eeuw. De jongste vondsten in de ondervulling stammen uit 1550-1625. De uiteindelijke opvulling vond plaats in de loop van de 17e eeuw. Daarna werd op deze plaats een nieuwe bermsloot langs de Kerkstraat gegraven, S2. Het jongste materiaal uit de onderste vulling van S2 is een halve cent uit 1875-1877. Deze sloot raakte pas na de Tweede Wereldoorlog geheel opgevuld.

7.4 Dierbegravingen en muizenpotten

Tijdens de opgraving zijn negen dierbegravingen en negen zogenaamde muizenpotten gevonden.

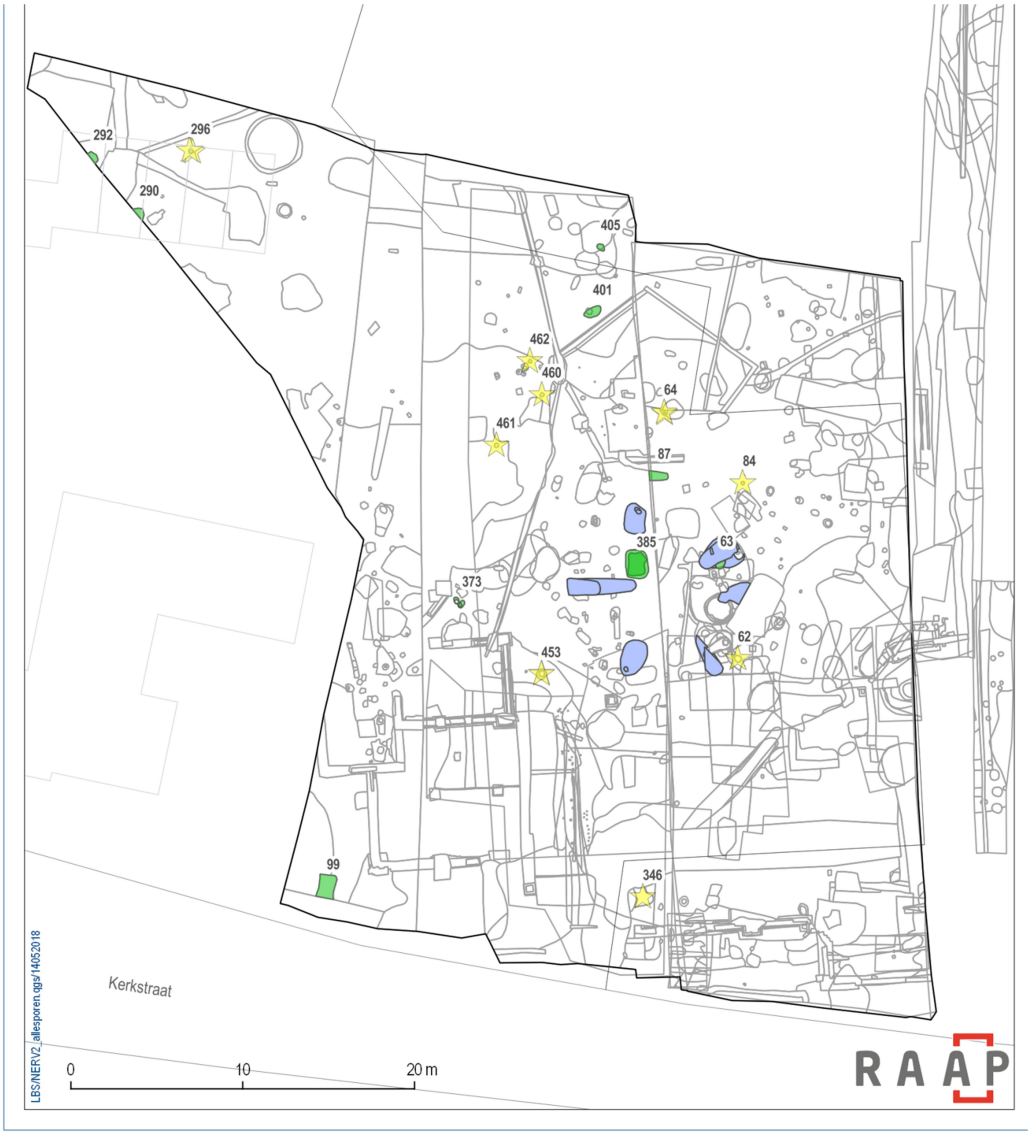
De dierbegravingen zijn volledige of partiele skeletten van dieren, die opzettelijk in een kuil zijn begraven (zie §14.3.4). Het kan gaan om het lichaam van een geliefd huisdier, zoals misschien bij het hondenskelet S63 het geval was, maar vaker zullen de dierbegravingen de krengen van door ziekte gestorven dieren zijn. Dat deze op of direct rond het erf van nieuwtijdse boerderijen worden begraven is een terugkerend fenomeen.[101] Rond boerenerven worden ook regelmatig zogenaamde witte kuilen aangetroffen, begravingen van dieren met een miltvuurbesmetting, die zijn afgedekt met ongebluste kalk. Hiervan is er in Varik één gevonden. De diergraven in Varik liggen doorgaans op korte afstand van de boerderij. Ten noorden van het achterhuis is een clustering waar te nemen (figuur 7.23).

Alle dierbegravingen dateren uit fase 4, waarvan twee stuks specifiek uit fase 4a (tabel 7.3).

S	diersoort	fase	datering
63	hond	4a	1675/1725-1750
87	schaap	4	
99	?	4	
290	varken	4	
292	rund	4	
373	varken	4a	1650-1700
385	? witte kuil	4	1700-1900
401	varken	4	
405	varken	4	

Tabel 7.3. Dierbegravingen.

[101] Zie bijvoorbeeld Van den Brink 2014, 49-51.

Figuur 7.23 Verspreiding van dierbegravingen (groen) en muizenpotten (gele sterren), met bijbehorende spoornummers, met de zespalige roedenberg (blauw).

De negen muizenpotten zijn (althans oorspronkelijk) compleet in de bodem ingegraven potten (tabel 7.4 en figuur 7.24). Enkele zijn nog volledig teruggevonden, maar van de meeste ontbreekt de bovenzijde. Die is afgeploegd of vergraven bij de recente sloopactiviteiten. De potten werden met acht tot negen exemplaren rond een opslagstructuur geplaatst om ongedierte te bestrijden. De rand van de potten zal precies op maaiveldniveau hebben gelegen. In de potten verzamelde zich regenwater en als dorstige of angstige muizen zich over de rand bogen, vielen ze in de pot en verdronken. Enkele onderzoekers suggereren dat er lokaas in de potten gezeten kan hebben, zoals graan of eerder gedood ongedierte, maar hoe dit te verenigen is met het regenwater dat in de potten gestaan moet hebben, verklaren zij niet.[102]

S	datering	beschrijving	n muis	n kikker
62	1700-1750	roodbakkend geglazuurde pot rechtop in S 35	173	
64	1250-1350	complete roodbakkende pot, rechtop	2	63
84	1600-1675	roodbakkend geglazuurde kan, rechtop; bovenkant ontbreekt	8	3
296	1675-1725	rechtstandig ingegraven roodbakkende pot, compleet	>1100	>100
346	1200-1300	ongeveer helft van kogelpot; rand ontbreekt	1	
453	1575-1650	complete roodbakkende grape, rechtop	23	3
460	1725-1775	roodbakkende kan rechtop in de grond; bovenkant afgeschept door machine; gat zat al in bodem	>100	3
461	1725-1775	roodbakkende kan, rechtop in de grond, bovenkant afgeschept in recente sloopkuil	6	1
462	1300-1500	bodem grijsbakkende pot rechtop in de grond, bovenkant verdwenen in recente sloopkuil		

Tabel 7.4 Muizenpotten, met aantal muizen- en kikkerbotjes.

[102] Van der Kamp 2010; Van Doesburg 2013. De 16e eeuwse rentmeester Andries Vierlingh vermeldt uitdrukkelijk dat de potten halfvol water moeten staan (Van der Kamp 2010, 233).

Figuur 7.24. Veldopnames van acht van de negen muizenvallen. Van boven naar beneden, van links naar rechts S64, S84, S346, S453, S460, S461, S462 en S296.

De inhoud van alle negen Varikse potten is gezeefd. Acht hiervan leverden inderdaad resten op van muizen, in aantal variërend van 1 tot meer dan 1.100 stuks (zie tabel 7.4). In zes van deze acht werden ook resten van kikkers gevonden, blijkbaar bijvangst van de ongediertebestrijding (zie §14.3). De verklaring voor het volledig ontbreken van muizenbotjes in de grijsbakkende pot S471, is de slechte conservering ervan: alleen de bodem was bewaard gebleven. Bij de vier potten die minder dan 10 muizenbotten bevatten, kan de inhoud geleegd zijn kort voordat de containers gevuld raakten met grond. Voor wat betreft de verspreiding (figuur 7.23) is het opvallend dat zes exemplaren een cirkel vormen waar de zespalige roedenberg uit de eerste helft van de 18e eeuw excentrisch binnen ligt.[103] Dit zijn vijf van de zes nieuwtijdse potten en de volledig intacte roodbakkende pot S64 uit de 13e of 14e eeuw. Als die laatste er inderdaad bij hoort, kan hij elders (op het erf?) zijn opgegraven en hergebruikt. Uitgaande van een regelmatige spreiding van de potten over de cirkel moet deze oorspronkelijk uit negen of tien muizenvallen hebben bestaan.
Ingegraven potten als muizenvallen komen vooral, maar niet uitsluitend, voor in het centrale en oostelijke Nederlandse rivierengebied. De oudste exemplaren stammen uit de 11e eeuw en de meeste aangetroffen exemplaren zijn 13e of 14e eeuws. Volgens Van Doesburg loopt het gebruik terug in de 15e eeuw en komen muizenpotten daarna sporadisch nog voor in de 16e of 17e eeuw. Merkwaardig genoeg wordt de methode in nieuwtijdse bronnen nog vermeld tot in de vroege 19e eeuw.[104] En in Varik zijn zes van de negen potten nieuwtijds. De vraag is dan ook of de geconstateerde terugval in het gebruik van ingegraven vaatwerk als muizenvallen wijst op een verdwijnende traditie of op de voorkeur van archeologen voor het opgraven van oudere erven.[105]

7.5 Conclusie

Sinds de 9e of 10e eeuw werd het onderzoeksgebied agrarisch gebruikt, gezien de aangetroffen bemestingsvondsten minstens een deel van de tijd als akkerland. In de eerste helft van de 13e eeuw wordt het terrein verkaveld met twee sloten haaks op de Kerkstraat. Het erf aan de Kerkstraat is bewoond sinds de tweede helft van de 13e eeuw. Hierop wijzen drie laatmiddeleeuwse muizenpotten die ingegraven geweest moeten zijn rond roedenbergen. De precieze ligging van de middeleeuwse opslagstructuren zelf kon niet meer bepaald worden. In de 14e eeuw wordt met sloten een langgerekt kavel ingericht evenwijdig aan de Kerkstraat. Een reeks laatmiddeleeuwse paalkuilen laat zien dat hierbinnen een gebouw gestaan kan hebben, mogelijk de oudste voorloper van de latere boerderij.
De vroegste traceerbare resten van de nieuwtijdse boerderij dateren van rond 1600. Het gaat onder meer om een L-vormige kelder waarboven zich een opkamer bevonden zal hebben. In de 17e eeuw wordt de boerderij eerst uitgebreid met een bak-of karnhuis aan de noordkant van de voorgevel. Aan het einde van de 18e eeuw wordt de zuidelijke zijgevel herbouwd met kloostermoppen die vrijkwamen bij de sloop van het kasteel. In deze periode wordt tevens een uitbouw

[103] S62, S64, S84, S453, S460 en S461.
[104] Van Doesburg 2013, 127; Verhelst in voorb. (Lent, 17 middeleeuwse muizenvallen).
[105] Zie ook van der Kamp 2010, 240.

toegevoegd aan de oostzijde van deze gevel. Mogelijk bestond de boerderij al in de 17e eeuw uit een voorhuis in het oosten en een deel in het westen. Van latere verbouwingen, in de 19e en 20e eeuw, zijn nauwelijks resten bewaard gebleven.
In de 16e en vroege 17e eeuw lag voor de zuidelijke zijgevel een diepe en brede sloot. Sinds de 17e eeuw werd het erf begrensd door een diepe sloot in het verlengde van de (oostelijke) voorgevel en een brede maar ondiepe greppel in het westen. Al deze natte erfbegrenzingen raakten in de loop der tijd opgevuld met een grote hoeveelheid nederzettingsafval. De voorziening van drinkwater werd in de 17e en vroege 18e eeuw verzorgd door een bakstenen waterput tegen de voorgevel, die oorspronkelijk of later binnen de noordelijke uitbouw kwam te liggen. Sinds de tweede helft van de 18e eeuw bevond zich een bakstenen waterput direct ten noorden van de boerderij.
Het oudste herkende bijgebouw is een grote roedenberg direct ten noorden van de boerderij die steunde op zes eikenhouten palen. De berg zal gediend hebben voor de opslag van hooi of oogstproducten. Om de muizen te bestrijden die de roedenberg bewoonden, is een cirkel van oorspronkelijk negen of tien ingegraven potten aangebracht rond het gebouw. Hiervan zijn er zes teruggevonden, die alle daadwerkelijk een kleinere of grotere hoeveelheid muizenbotten bevatten. De jongste potten dateren uit de periode 1725-1750/1775, maar de roedenberg kan al rond 1700 hebben bestaan. Waarschijnlijk is dit één van de twee roedenbergen die afgebeeld worden op de tiendkaart uit 1714. Op die kaart staat een tweede berg westelijk van de boerderij en dichter bij de Kerkstraat. Er zijn op die locatie weliswaar veel grote paalkuilen aangetroffen, deels met bewaarde paalstompen, maar de resten van een latere schuur en een recente sloopkuil verhinderen de identificatie. Ook voorlopers van deze roedenbergen zijn niet herkend. De zeer grote hoeveelheid paalkuilen noordelijk en westelijk van de boerderij laten zien dat deze er wel geweest zullen zijn. Een enkele 18e eeuwse muizenpot met meer dan 1.100 resten van muizen laat zien dat ook in het noordwesten van het erf een roedenberg gestaan moet hebben.
In de 19e eeuw werden drie nieuwe bijgebouwen opgetrokken op het erf: een bakstenen schuur meteen ten noorden van de boerderij, een vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering ten noorden van de schuur, en een grote wagenschuur westelijk van de boerderij. Aan de oostkant van de roedenberg lag een beerput, waarboven oorspronkelijk een toiletgebouwtje gestaan zal hebben. De wagenschuur werd in drie fasen opgetrokken. De eerste fase betreft een tweebeukige schuur met afmetingen van 17,9 x 9,0 m, gefundeerd op stiepen. De tweede fase is opnieuw een vijfhoekige roedenberg, die zichtbaar is op enkele ansichten uit het begin van de 20e eeuw (zie bijlage 7.7, figuur 8). In 1940 werd deze herbouwd als grote tastschuur met varkenshokken en wagenschuur, die voorzien werd van een baksteenbestrating. Deze laatste fase was geen lang leven beschoren, want het gebouw ontbreekt al op de kadastrale hulpkaart van 1954.

8 Vondsten

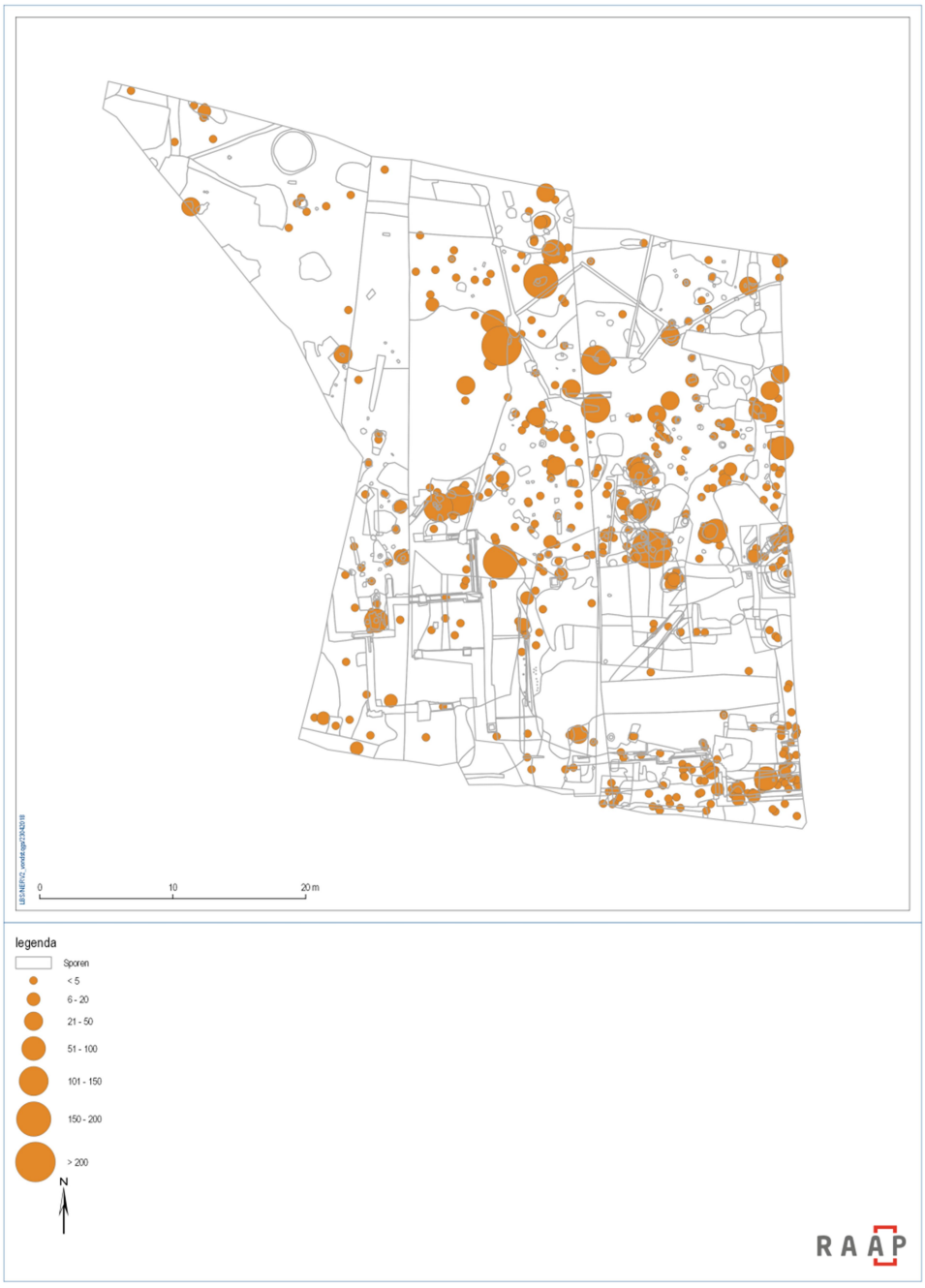
Tijdens de opgraving zijn meer dan 3559 vondsten gedaan (tabel 8.1). Het niet exacte aantal wordt veroorzaakt door het botmateriaal uit zeefmonsters, waarbij met name uit de rijkste inhouden van de muizenvallen alleen een schatting is gemaakt van het aantal botten. Vrijwel alle aantallen in tabel 8.1 wijken af van de schatting die in het evaluatierapport is opgegeven.[106] Dit komt onder meer doordat tijdens de specialistische analyse van het vondstmateriaal aaneenpassende fragmenten als één stuk zijn geteld. Bij het dierlijke bot zijn bovendien skeletten en deelskeletten als een enkel bot meegerekend, en de specialist is bij het kleine bot uit de zeefmonsters uitgegaan van andere schattingen dan de vondstverwerker in de eerdere evaluatiefase.

vondstcategorie	**aantal**
glas	82
aardewerk	1215
bouwkeramiek	187
kleipijpen	64
metaal non-ferro	116
metaal ferro	110
slak	1
leer	1
schelp	19
bot	>1700
hout	19
natuursteen	45
totaal	**>3559**

Tabel 8.1. Aantal vondsten per categorie.

In de verspreidingskaart van alle vondsten samen (figuur 8.1) zijn de meest vondstrijke muizenvallen uitgefilterd omdat deze het beeld te sterk beïnvloedden. Goed zichtbaar is dat het gros van de vondsten zich bevindt op het perceel van de boerderij, en hoe veel minder vondstmateriaal is aangetroffen op het westelijke perceel. Het gat in de vondstverspreiding ter plaatse van het boerderijgebouw wordt veroorzaakt door de recente sloopactiviteiten. De grond uit de sloopkuil is samen met de vergraven vondsten afgevoerd, want het sloopgat was ten tijde van de opgraving gevuld met schoon zand.

[106] Norde & Verhelst 2016, tabel 2.

Figuur 8.1. Vondstverspreiding.

9 Aardewerk en keramisch bouwmateriaal

Martin Schabbink

Het keramisch materiaal bestaat naast gebruikskeramiek uit bouwmateriaal en pijpaarden rookgerei. Het gebruiksaardewerk bestaat uit 1.215 fragmenten. Het overgrote merendeel van de gebruikskeramiek kan in verband gebracht worden met de bewoners en gebruikers van het boerderijerf te Varik van de late middeleeuwen tot en met de nieuwe tijd.

9.1 Gebruiksaardewerk methodiek

Het aardewerk is gedetermineerd naar baksel, herkomst en datering. In de database zijn de vondstnummers uitgesplitst naar baksel, waarbij zowel het aantal gevonden scherven als het minimum aantal individuen is vastgelegd. Om vondstgroepen zoals die aangetroffen zijn bij het archeologisch onderzoek in Varik te kunnen vergelijken met vondsten die elders in ons land tevoorschijn kwamen en nog zullen komen, is het noodzakelijk deze op een standaardwijze te classificeren en te beschrijven. Om dit te bereiken is in 1989 het *Classificatiesysteem voor laat- en post- middeleeuws aardewerk en glas*, het zogenaamde 'deventersysteem' geïntroduceerd.[107] De doelstellingen van dit systeem zijn meervoudig. Enerzijds wordt een referentiekader gecreeerd, waarmee laat- en post-middeleeuwse voorwerpen van glas en keramiek op een snelle en eenvoudige wijze geclassificeerd kunnen worden. Hierdoor komt steeds meer vergelijkingsmateriaal voor de beschrijving van vondstgroepen voorhanden. Daarnaast kan, op basis van de aan dit systeem gekoppelde inventarislijsten van vondstgroepen, statistisch onderzoek worden verricht naar het bij de diverse sociale lagen behorende bestanddeel van het huisraad dat uitgevoerd is in aardewerk en glas. Zo kunnen bijvoorbeeld regionale verschillen in kaart worden gebracht. Op dit moment bestaat al een aanzienlijke reeks van aan deze standaard gekoppelde publicaties.[108]
Zowel aardewerk als glas dat volgens de standaard van het deventersysteem worden geclassificeerd, worden volgens een vast stramien beschreven. Eerst worden de keramiek- en glasvondsten per vondstcontext naar de daarin voorkomende baksels/materiaalsoorten uitgesplitst. Vervolgens worden per baksel/materiaalsoort codes toegekend aan de individuele objecten. Deze codes bestaan uit de drie volgende elementen: het baksel of de materiaalsoort, het soort voorwerp en het op dat specifieke model betrekking hebbende typenummer. Zo krijgt een pispot van roodbakkend aardewerk de codering: r(oodbakkend)-pis(pot)-, gevolgd door een typenummer (bijv. r-pis-5). Dit typenummer is uniek voor een bepaalde vorm. Op basis van de codes die voorkomen in een vondstgroep en het daaraan gerelateerde aantal voorwerpen wordt een tellijst van

[107] Clevis & Kottman 1989.
[108] Bijvoorbeeld Thijssen 1991; Bartels 1999, Van Helbergen & Ostkamp 2010; Ostkamp & Jaspers 2011; Den Braven & Stellingwerf 2014.

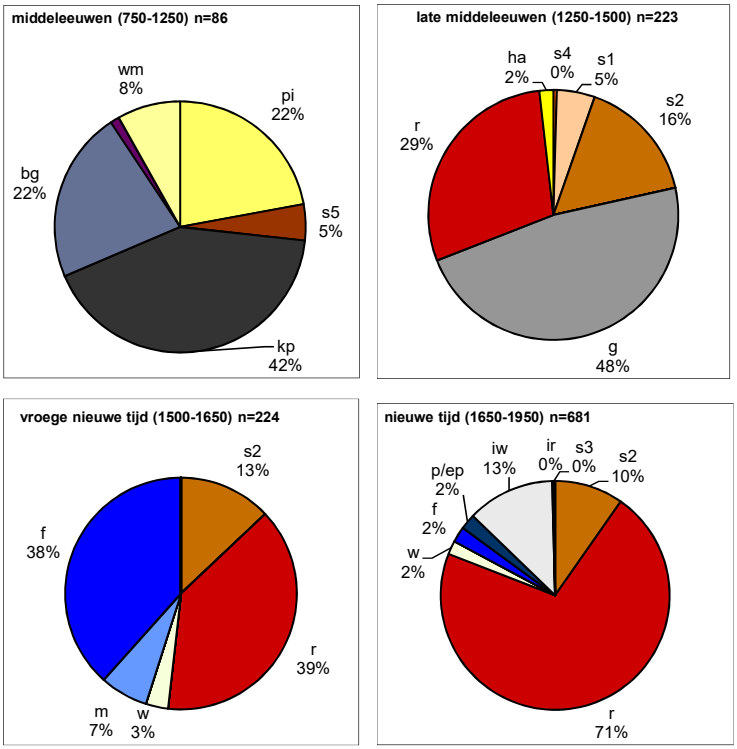
het minimum aantal exemplaren (MAE) samengesteld. Wanneer een model nog niet eerder beschreven is, krijgt het een nieuw typenummer dat vervolgens in een centraal bestand wordt opgenomen.[109] Door middel van de aan de voorwerpen toegekende codes kunnen deze vergeleken worden met soortgelijke objecten die eerder binnen het deventersysteem zijn gepubliceerd.
Naast de opname in een inventarislijst (vondstenlijst) wordt een representatieve selectie van de (archeologisch complete) voorwerpen en/of bijzondere fragmenten in een catalogus gepubliceerd (bijlage 10.1).
Het gebruiksaardewerk gevonden bij Varik-Molenblok is deels afkomstig uit een middeleeuwse akkerlaag, maar vooral toe te wijzen aan een boerenerf dat tevens bewoond werd door notabelen en fruittelers. Het aardewerk dateert van de volle middeleeuwen tot in de 20e eeuw. De totaal aangetroffen hoeveelheden staan weergegeven in tabel 9.1.

code	bakselgroep	*n*	mae
my	Mayen aardewerk	1	1
pi	Pingsdorf aardewerk	20	19
kp	kogelpotaardewerk	36	10
bg	blauwgrijze waar	18	18
s1	steengoed zonder oppervlaktebehandeling	11	8
s2	steengoed met oppervlaktebehandeling	131	114
s4	bijna steengoed	1	1
s5	proto-steengoed	4	4
g	grijsbakkend aardewerk	106	62
r	roodbakkend aardewerk	637	345
w	witbakkend aardewerk	20	17
wm	witbakkend Maaslands aardewerk	7	7
ha	hafneraardewerk	4	4
m	majolica	15	13
f	faience	101	65
p	Aziatisch porselein	8	7
ep	Europees porselein	7	7
iw	industriëel witbakkend aardewerk	84	46
ir	industriëel roodbakkend aardewerk	1	1
s3	industriëel steengoed	2	2
		1.215	**751**

Tabel 9.1. Aantallen scherven en minimum aantal exemplaren Varik-Molenblok.

[109] De centrale database achter het Deventer-systeem wordt beheerd door de Stichting Promotie Archeologie (SPA) in Zwolle.

Omdat sommige bakselgroepen als bijvoorbeeld roodbakkend aardewerk en steengoed een eeuwenlange doorlooptijd kennen, is de verdeling van het gebruiksgoed opgedeeld naar perioden: vroege en volle middeleeuwen (fase 1), late middeleeuwen (fase 2), vroege nieuwe tijd (fase 3) en latere nieuwe tijd (fase 4). In figuur 9.1 is de bakselverdeling weergegeven naar deze periodes. Uit de aantallen per periode blijkt dat het erf sinds de late middeleeuwen al volop in gebruik is geweest. Het aandeel middeleeuwse vondsten is met 7 % van het totaal gering en vooral afkomstig uit middeleeuwse akkerlagen, hetgeen ook wel blijkt uit het geringe aantal en de fragmentatiegraad. Met de eeuwen nemen de aantallen fors toe. Slechts een een gering aantal vondsten dateert uit de eerste helft van de 20e eeuw, waarschijnlijk als gevolg van een veranderde omgang met afval en mogelijk tevens als gevolg van de recente sloopwerkzaamheden en de daaropvolgende afvoer van grond.

Figuur 9.1. Bakselverdeling van volle middeleeuwen tot de moderne tijd in Varik-Kerkstraat 2.

9.2 Aardewerk uit de vroege en volle middeleeuwen (fase 1)

Het aandeel aardewerk uit de middeleeuwen is gering en wordt gedomineerd door de baksel-groepen kogelpot (kp), Pingsdorf (pi) en blauwgrijze waar. De oudste scherf, V195 is echter ouder en lijkt een geïsoleerde vondst. Het betreft een enkele scherf van een Karolingisch baksel uit Mayen (my). Hoewel het aardewerk uit Pingsdorf redelijk ruim is vertegenwoordigd, is het materiaal slecht geconserveerd en gefragmenteerd. Enkele scherven hebben echter veel zeggingskracht. Twee fragmenten met radstempelversiering én verfversiering (V24 en V298) zijn een voortbrengsel uit de vroegste productiefasen van dit aardewerk uit de late 9e of vroege 10e eeuw.[110] Een ander fragment lijkt juist een maaksel uit de latere productieperioden. Het betreft een fragment van een kan, mogelijk afkomstig uit Zuid-Limburg waar eveneens Pingsdorfaardewerk is geproduceerd. Dit fragment (V314) dateert uit de late 12e of zelfs vroege 13e eeuw. De overgang van Pingsdorfaardewerk naar proto-steengoed (s5) vond plaats in tal van productiecentra als Zuid-Limburg, het Duitse Rijnland, Langerwehe maar ook in het Eiffelgebied. De ontwikkeling wordt gekenmerkt door het verdwijnen van beschildering op het aardewerk, gebruik van engobes en standaardisatie van vormen. Het proto-steengoed, waarvan het voorkomen beperkt is tot de 13e eeuw, maakt in Varik met slechts vier scherven van vier verschillende exemplaren slechts een klein aandeel uit van het totaal aantal vondsten uit de late middeleeuwen. Drie fragmenten waren voorzien van engobe en waarschijnlijk afkomstig uit Langerwehe of Zuid-Limburg. Eén fragment lijkt afkomstig uit het Eifelgebied rond productieplaats Mayen, waar naast het eerder genoemde Karolingische goed ook proto-steengoed werd gemaakt. Het fragment is grijs van kleur met op de gelaagde breuk met roodbruine kern gele, witte en dofzwarte insluitsels. Proto-steengoed uit de Eifel is veel schaarser dan dat uit andere productiecentra, en wordt vooral aangetroffen in het stroomgebied van de Waal (Dordrecht en Tiel)[111] en de Rijn (Utrecht)[112]. Bij de nabij Beusichem gelegen laatmiddeleeuwse nederzettingen van Buren-Rijswijk werden eveneens schenkkannen uit de Eifel gevonden.[113] Het voorkomen van proto-steengoed uit de Eifel is beperkt gebleven tot een vroege periode van het proto-steengoed die loopt van het laatste kwart van de 12e tot het eerste van de 13e eeuw.[114]

Het aangetroffen kogelpotaardewerk is in aantal scherven het meest vertegenwoordigd, het aantal aanwezige exemplaren betreft echter slechts tien stuks. Van een enkel exemplaar (V200, S346) zijn 27 scherven gevonden. Van deze hardgebakken kogelpot ontbreekt de rand. Het bruine baksel voelt zandig aan en op de lichtbruine breuk zijn zand, grind en rode insluitsels van ijzerconcreties zichtbaar. Het betreft waarschijnlijk een kogelpot uit de 13e of 14e eeuw. Deze aanname is gebaseerd op het feit dat de kogelpot was ingegraven en waarschijnlijk als één van

[110] Overeenkomend met productieperiode 1 van Sanke (2002) en betreft de overgang tussen producten in Badorfer stijl en het reguliere materiaal uit Pingsdorf. Dit wordt ook wel aangeduid met de term 'Huneschans-aardewerk'.
[111] Bartels 1999; 45 noot 14.
[112] Smit & Dilz 1987.
[113] Schabbink in prep.
[114] Mededeling S. Ostkamp, specialist materiële cultuur middeleeuwen en nieuwe tijd.

de vele muizenpotten gezien moet worden, die tot de eerste gebruiksfasen van het Varikse erf gerekend worden (zie ook § 7.4).
De overige kogelpotbaksels zijn eveneens hard gebakken en dateren mogelijk uit vroeger tijden. Een van deze baksels is driemaal aangetroffen, voelt enigszins leerachtig aan en is roodbruin van kleur. Een derde baksel binnen het kogelpotaardewerk betreft producten uit 12e of 13e eeuw. Deze hebben veelal een scherpe gelaagdheid op de breuk, zoals dat veel voorkomend is in het rivierengebied en ook aanwezig is bij het grijs gedraaide aardewerk dat in de loop van de 13e en 14e eeuw de rol van het kogelpotaardewerk en blauwgrijze waar overneemt. Daaronder bevindt zich een fragment van een kp-kog-6, een kogelpot met S-vormig uitgebogen rand met rechte zijkant (driehoekige rand). Dit betreft echter het meest gangbare kopelpotttype dat voorkomt van de 9e tot in de 14e eeuw. De kogelpot uit Varik heeft een hoge schouder en een scherp vormgegeven rand.
De genoemde blauwgrijze waar is een verzamelnaam voor diverse bakselgroepen van handgevormd grijsbakkend aardewerk. Het grijze handgevormde aardewerk is zowel aan buiten- als aan binnenzijde overwegend grijs van kleur. De baksels kunnen worden getypeerd als matig hard gebakken. Het vondstmateriaal uit Varik vertoont overeenkomsten met de bekende producten uit Elmpt en Paffrath.[115] Er komen echter ook andere, mogelijk meer regionale baksels voor. Het vormenrepertoire van blauwgrijs aardewerk, voor zover dat vastgesteld kon worden, is beperkt. Bij de kogelpotten overheerst het type bg-kog-2, een kogelpot met een driehoekige rand. Deze komen tweemaal voor in een paffrathbaksel en een enkele keer in een elmptbaksel. Het aardewerk uit Paffrath komt, zeker in het rivierengebied, al voor vanaf 10e eeuw, terwijl het klassieke materiaal uit Elmpt doorgaans pas in de 12e eeuw wordt gedateerd. In de regio Nijmegen of verder langs de Waal lijkt het Elmpter aardewerk al vanaf het midden van de 11e eeuw te verschijnen.[116] In de late 12e en vroege 13e eeuw stokt de aanvoer van potten uit Paffrath en neemt de aanvoer van Elmpter baksels toe. Bovendien neemt de diversiteit aan vormen toe. Naast kogelpotten verschijnen nu ook grote voorraadpotten op standring, kannen, schepbekers, vuurstolpen en kookpotten op poten (grapen). Deze verandering kan waarschijnlijk in verband gebracht worden met de opkomst van prestedelijke, meer geïndustrialiseerde en gespecialiseerde pottenbakkers die een veel groter aantal vormen produceerden, zoals drink- en schenkgerei in steengoed en kookgerei in grijs- en roodbakkend aardewerk. Het vormenrepertoire van de blauwgrijze waar uit Elmpt gevonden in Varik, bestaat vooral uit potten op standring en een enkele kan en grote voorraadpot. Deze vormen verschijnen pas in de latere 12e eeuw met een doorlooptijd tot wel de eerste helft van de 14e eeuw.
Het aardewerk uit het Maasgebied rond Andenne, witbakkend Maaslands (wm), vormt een matig vertegenwoordigde groep. Het fijne aardewerk wordt gekenmerkt door het gebruik van loodglazuur dat vooral in banden op de schouder van potten is aangebracht. Van de zes aanwezige scherven, zijn twee karakteristieke lensbodems aangetroffen. De randen van kookpotten ontwikkelen van sikkelvormige in de 10e en 11e eeuw tot manchetvormige randen in de 12e eeuw.

---

[115] Het aandeel elmpt- of elmptachtige baksels overheerst (n=12); het aandeel paffrath- of paffrathachtige baksels ligt op slechts drie scherven.
[116] Bartels, Oudhof & Dijkstra 1997, 7; Hermsen, Berendsen & Bosma 2018.

Deze zijn in Varik echter niet aangetroffen. Ook de productie van witbakkend aardewerk in het Maasgebied loopt langer door. Zo is één fragment uit Varik (V495) toe te wijzen aan de 14e of 15e eeuw. Het betreft waarschijnlijk een fragment van een bolle kom met inwendig geel loodglazuur zoals die in de zuidelijke Nederlanden vaker worden aangetroffen.[117]
Het merendeel van de middeleeuwse vondsten is afkomstig uit akkerlagen. Een aantal is echter afkomstig uit paalkuilen die waarschijnlijk op een eerste bewoningsfase duiden. Het betreft dan vooral de vondsten die dateren uit de (late) 13e eeuw zoals het proto-steengoed en de 'late' blauwgrijze- en kogelpotten. Deze laatste twee bakselgroepen markeren de overgang naar de grijs gedraaide potten die in de late middeleeuwen aan belang toenemen.

9.3 Aardewerk uit de late middeleeuwen (fase 2)

Het aardewerk uit de late middeleeuwen vormt met 18 % van het totaal een duidelijke aanwijzing voor een eerste bewoningsfase die begint in de late 13e of vroege 14e eeuw. In het Rijnland (Siegburg en Brühl-Pingsdorf) wordt rond 1300 gestopt met onderdompelen van gebruiksgoed in engobe. Daar ontstaat een ontwikkeling van bijna-steengoed (s4) naar steengoed zonder oppervlaktebehandeling (s1).[118] Gedurende de tweede helft van de 13e eeuw leidt een steeds hogere baktemperatuur tot steeds beter gesinterde en minder poreuze kannen, waardoor onderdompelen in engobe niet meer nodig is. De vroege bijna-steengoed producten zijn dan ook bijna niet te onderscheiden van de jongste pingsdorfbaksels. Slechts één scherf uit Varik is als bijna steengoed aangemerkt (V446).
Omstreeks of kort voor 1300 gaat het bijna-steengoed over in volledig gesinterd steengoed (s1). Van het echte steengoed uit Siegburg zijn elf fragmenten van kannen en trechterbekers gevonden. Van deze zijn vooral de bodems of juist randen bewaard gebleven, zodat typebepaling niet mogelijk was. In het laatste kwart van de 14e eeuw volgt de introductie van de trechterbeker, die in Varik tweemaal werd aangetroffen.
In de 15e eeuw verandert de vormgeving en behandeling van de producten uit Siegburg en ontstaan de gevlamde producten. Ook wordt steeds meer gebruik gemaakt van engobes en glazuur. Het toepassen van oppervlaktebehandeling neemt steeds verder toe in de latere 15e eeuw waarna het materiaal uit Siegburg typologisch in de categorie s2, steengoed met oppervlaktebehandeling gaat vallen. Deze producten zijn met vier exemplaren aanwezig in Varik.
Het merendeel van het behandelde steengoed uit de late middeleeuwen is afkomstig uit Langerwehe en bestaat vooral uit grote kannen voorzien van zoutglazuur. Het materiaal uit Varik is echter dermate gefragmenteerd dat ook hier typebepaling niet mogelijk was. Een enkel fragment was voorzien van radstempelversiering en kan op grond daarvan iets vroeger gedateerd worden. Het merendeel van het steengoed uit Langerwehe dateert echter uit de tweede helft van de 14e en eerste helft van de 15e eeuw.

---

[117] Mondelinge mededeling S. Ostkamp. Vergelijkbare kommen zijn veelvuldig aangetroffen in Maastricht-Drie Emmerstraat en gedateerd tussen 1350 en 1450.
[118] Janssen 1988; Ostkamp 2015.

Het grijs gedraaide aardewerk en vroeg-roodbakkend is ruim vertegenwoordigd. Het handgevormde aardewerk, zoals de kogelpotten en blauwgrijze waar, werd in de loop van tijd vervangen door grijsbakkend gedraaid aardewerk (g). De overeenkomsten tussen de kogelpotten met een gelaagde breuk en het grijsbakkende gedraaide aardewerk is treffend. Het aandeel grijsbakkend is met bijna de helft van het geheel uit de late middeleeuwen opvallend groot. Het vormenrepertoire bestaat, voor zover dat vastgesteld kon worden, uit kannen, kommen en/of potten en een enkele spinsteen.
De kannen overheersen het beeld met minimaal negen individuen. Het betreft vooral bolle kannen met hoge schouder en licht toelopende hals met kraagrand (waarschijnlijkg-kan-2). Van deze kannen is echter onduidelijk of deze lobvoeten of standringen hebben gehad. Het voorkomen van lobvoeten of standlobben is een duidelijk West-Nederlands verschijnsel in vergelijking met het gebruik van standringen die vooral in oostelijk Nederland en bijvoorbeeld de regio rond Nijmegen worden gevonden. Bij de aangetroffen bodemfragmenten van het grijs gedraaide aardewerk in Varik komen beide typen voor, waarbij de standring driemaal en een lensbodem met waarschijnlijk lobvoeten tweemaal werd vastgesteld.
Minimaal tien exemplaren betreffen kommen en/of potten waarbij zowel vorm of type niet nader bepaald kon worden. Eén pot met standring is aangemerkt als muizenpot (V 471, g-pot). Een enkele spinsteen is biconisch van vorm met horizontale groeven (g-spi-3). Deze worden meestal in de 13e eeuw gedateerd, maar is in Varik aangetroffen in een cultuurlaag met naast middeleeuwse vondsten ook materiaal doorlopend tot in de 16e eeuw. Over herkomst en datering van het grijsbakkende aardewerk blijft onduidelijkheid bestaan. De datering blijft hangen tussen 1300 en 1500.

Hoewel het roodbakkende aardewerk veruit de grootst aangetroffen bakselgroep is, is het aantal vondsten uit de 13e tot en met 15e eeuw in geringe mate aanwezig. Het aandeel roodbakkend aardewerk neemt vooral na het midden van de 16e eeuw enorm toe. De 65 scherven uit de late middeleeuwen hebben toebehoord aan 37 exemplaren van vooral grapen, drie potten, waaronder mogelijk een pispot en een enkele kan. Een enkele complete vorm betreft een complete pot met spitse bodem. Het ontbreken van lobvoeten of standring doet een functie als (ingegraven) as- of muizenpot vermoeden. De pot is vanaf de bodem met rollen klei opgebouwd en de aangeplakte bovenzijde is op een draaischijf gemaakt (cat.nr.88). Het feit dat dit duidelijk roodbakkende product nog grotendeels handgevormd is, doet een vroege productie vermoeden. Het aanwezige loodglazuur op de pot duidt echter op leksporen van andere geglazuurde producten uit de oven. De datering zal dan ook vergelijkbaar zijn met de vroege vormen van het grijs- en roodbakkende aardewerk uit de late 13e of 14e eeuw. De vraag rijst echter waarom deze pot een spitse bodem heeft; blijkbaar is de pot gemaakt om ingegraven te worden en doet een functie als aspot vermoeden. Een vergelijkbaar exemplaar is gevonden in Herpt, gelegen ten zuiden van de Maas. Deze pot was exact even groot met identieke spitse bodem en alleen meer leksporen van loodglazuur.[119]

[119] Schabbink 2015.

De grape, als meest aangetroffen vorm in Varik, ontwikkelt zich vanuit de kogelpot en heeft in de beginfase een rond of zakvormig lichaam met kleine poten. De vormgeving wordt in de late 14e eeuw veel meer benadrukt met vormgeknepen klauwpoten, meer hoekige oren en geprononceerde ribbels op het potlichaam.[120] Van de 21 geïdentificeerde grapen is er één aangeduid als een r-gra-8: een grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul uit de 15e of vroege 16e eeuw (cat.nr.8). Voor alle roodbakkende vormen in deze periode geldt dat ze voorzien zijn van spaarzaam aangebracht loodglazuur en bij de grapen vallen de duidelijke gebruikssporen in de vorm van beroeting op.

De laatste bakselgroep uit de late middeleeuwen betreft zogenaamde hafnerwaar. Een klein aandeel van de vondsten wordt gevormd door dit vroege witbakkende aardewerk dat voorkomt vanaf de 14e tot de vroege 17e eeuw. Hafnerwaar is een verzamelnaam voor witbakkende keramiek uit de regio's Langerwehe en Keulen met een enigszins brokkelige structuur en een tranend en gevlekt loodglazuur.[121] Het aandeel hafnerwaar is in het (oostelijke) rivierengebied vaak groter dan elders in de Nederlanden.[122] De vier scherven in Varik lijken daar een uitzondering op in of ruimtelijke zin (midden rivierengebied) of in tijd. Deze vondsten dateren op het raakvlak tussen late middeleeuwen en nieuwe tijd. De scherven uit Varik missen diagnostische kenmerken om vorm of datering beter te kunnen duiden.

9.4 Aardewerk uit de vroege nieuwe tijd (fase 3)

Het aardewerk uit de 16e en eerste helft van de 17e eeuw, ofwel vroege nieuwe tijd is even groot in aandeel als de voorgaande periode en valt op door het grote aandeel tinglazuuraardewerk en luxe steengoed. Het aandeel faience (f) is in deze periode nagenoeg even groot als het roodbakkende aardewerk. Hieruit blijkt dat aan de bewoners of gebruikers van het erf zeker enige status kan worden toebedeeld.
Het aandeel steengoed met oppervlaktebehandeling is niet heel groot met 29 scherven toebehorend aan 28 exemplaren, maar bestaat wel met name uit rijk versierde schenkkannen, vooral uit Raeren. Naast rijk versierde kannen als de s2-kan-49, die tweemaal werd aangetroffen, circuleerden ook minder versierde kannen als de s2-kan-28. Twee fragmenten van een enkel exemplaar (s2-kan-49, cat. nr. 1) waren voorzien van een fries met een voorstelling van het Bijbelse verhaal van Susanna: het verhaal van een mooie en kuise vrouw die ten onrechte beschuldigd wordt van overspel. Tijdens het baden wordt Susanna begluurd en betast door twee oude rechters, die meer van haar eisen. Susanna weigert, en wordt hierop door de twee beschuldigd van overspel, een zonde die bestraft diende te worden met de dood. Susanna wordt door de rechters ter dood veroordeeld. Op het moment dat zij wordt weggevoerd, staat een jongeling op met de naam Daniël. Hij ontfutselt de rechters tegenstrijdige getuigenissen, waarop niet Susanna maar

[120] Bartels 1999, 108
[121] Bartels 1999, 150 e.v.
[122] Nijmegen: Thijssen 1990; 's-Heerenberg: Schabbink 2013.

de twee oude mannen worden gedood. Dit populaire verhaal is in de late 16e eeuw veelvuldig verbeeld op gedateerde steengoedkannen. De volledige tekst onder de fries luidt:
DIT IS DEI HISTORIA SISANNA WART VALSLICH BELAGEN VON ZVEI ALDE WOERDEN AN ERE STAT GEDOET 1585 P E.[123]
Naast de rijk gedecoreerde kannen is een enkele olielamp eveneens een niet alledaagse vondst. Het kleine olieschaaltje op standvlak met schenklip, s2-oli-1 (cat.nr. 2) is eveneens afkomstig uit Raeren.

Een deel van het steengoed is afkomstig uit het Westerwald en dateert eveneens in de late 16e eeuw. Pottenbakkers uit Raeren, maar ook andere productiecentra trekken tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) veel naar het Westerwald. De vroege producten uit het Westerwald zijn dan ook nauwelijks te onderscheiden van de Raerense en Siegburgse producten uit deze tijd.[124] In later tijd domineren de producten uit het Westerwald.

Het roodbakkende aardewerk is ook in de vroege nieuwe tijd de meest vertegenwoordigde bakselgroep en kent een grote variëteit aan vormen. Het keukengerei bestaat uit grapen (tien exemplaren), lekschalen of vergieten (drie exemplaren) en een enkele bakpan. Een nagenoeg complete grape is afkomstig uit waterput S61. Van deze ovale r-gra-58 ontbrak alleen een poot (cat.nr. 10). De tafelwaar bestaat naast enkele borden (vier exemplaren) vooral uit papkommen (r-kop, negen exemplaren) en kannen (drie exemplaren). Ook bij het veel minder aangetroffen witbakkende aardewerk overheersen papkommen. De overige vormen in roodbakkend aardewerk bestaan uit een enkele kom, potten (drie exemplaren, waaronder een hengselpot) en pispotten (acht exemplaren). Het merendeel van het roodbakkende aardewerk is afkomstig uit West-Brabant, enkele vormen, waaronder een bord op lobvoeten met groene spiegel en enkele papkommen lijken van West-Nederlandse oorsprong.
Twee vormen uit deze periode hebben een tweede leven gekregen: een kan en een grape zijn ingegraven en hebben waarschijnlijk gediend als muizenpotten. De grape betreft een exemplaar met scherpe buikknik en grote halsopening (r-gra-91, cat.nr 11). Van de kan ontbrak de rand maar het betreft waarschijnlijk een r-kan-27: een bolle kan met S-vormige overgang schouder-hals (cat.nr 13).[125]

Het tinglazuuraardewerk maakt in deze periode bijna de helft van het geheel uit. Het aandeel majolica (m) is met 15 scherven echter klein te noemen. De vorm bestaat louter uit borden (m-bor). Van de 14 onderscheiden exemplaren was een enkel exemplaar polychroom, en een enkel blauw met bruin beschilderd; de overige zijn versierd met blauwe, vooral florale motieven. Eén exemplaar betrof een spreukbord. Hoewel de spreuk (...ARMEN...EEMT DEN...) niet duidelijk is,

[123] Hellebrandt e.a. 1977, 95. De letters van de makers (PE of EP EK kunnen varieren evenals de jaren waarbij de jaren 1583 en 1584 ook voorkomen).
[124] Bartels 1999, 76.
[125] Zie ook §7.4, resp. S453 en S470.

is de datering dat wel: spreukborden, zeker in een majolicabaksel dateren vooral in de eerste helft van de 17e eeuw.
Het merendeel van het tinglazuuraardewerk wordt gevormd door faience (f) dat 38% van het aantal keramische vondsten uit de vroege nieuwe tijd uitmaakt. In deze vroege fase bestaat de vorm louter uit borden, maar dat wordt in de latere 17e eeuw uitgebreid (zie verder onder). Van een enkel exemplaar kon een type bepaald worden. Het betreft een bord met spiegel overgaand in uitgebogen vlag (f-bor-10, cat.nr.20). Het totaal exemplaren is met 48 overweldigend groot, zeker gezien het feit dat borden in andere bakselgroepen ontbreken, met uitzondering van de vier roodbakkende borden. Blijkbaar was er een rijk gedekte tafel op het 'boerenerf' van de vroege 17e eeuw.

9.5 Aardewerk uit de latere nieuwe tijd (fase 4)

De bakselverdeling uit de tweede helft van de 17e eeuw tot en met de late 19e of zelfs 20e eeuw laat een heel andere verdeling zien. Niet alleen verdrievoudigt het totaal aan keramische fragmenten, ook de baksel- en vormverdeling verandert.
Zoals eerder gemeld neemt de vormdiversiteit van faience toe: naast borden verschijnen koppen en schotels, kommen, plooischotels en een enkele mosterdpot. Deze vormen doen hun intrede in de tweede helft van 17e eeuw die daarmee een even luxe uiterlijk uitstralen. Naast de veel fijnere borden uit de vroegere 17e eeuw verschijnen meer dikwandige borden met uitgeschraapte standring als f-bor-2 en f-bor-6 (cat.nr 19) die een looptijd kennen tot in het eerste kwart van de 18e eeuw als het faience op zijn hoogtepunt is in verspreiding en vormen. De overige vormen bestaan uit bolle kommen met kraagrand en horizontale oren (drie exemplaren, cat.nr 21), een enkele kop (cat.nr. 22) en mosterdpot (cat.nr. 23) en twee exemplaren van plooischotels (cat.nr. 24).

De rol van de tafelwaar wordt in de loop van de 18e eeuw overgenomen door roodbakkend aardewerk en bescheiden hoeveelheden porselein. Dit blijkt vooral in de grote toename van roodbakkende borden uit het Nederrijnse gebied. Deze verschijnen vanaf de tweede helft van de 17e eeuw en blijven zeker een hele eeuw voorkomen. Het aantal roodbakkende borden uit de 18e eeuw bedraagt maar liefst 63 exemplaren. Het merendeel bestaat uit genoemde Nederrijnse borden als r-bor-17 (cat.nr. 4) en de kleinere borden r-bor-38. Deze komen zowel voor in de meer gangbare versiering met lijnen en bogen (cat.nr. 5) als met slib aangegeven afweersymbolen (cat.nr. 6). Een enkel exemplaar was voorzien van een net niet leesbaar jaartal, eindigend op 38 of 68. Het exemplaar dateert dus in de eerste of juist tweede helft van de 18e eeuw (cat.nr. 7). Slechts een klein aantal borden lijkt afkomstig uit West-Brabant. Borden van het type r-bor-11 en diepe, steilwandige borden (r-bor-12) zijn met zekerheid vervaardigd in Oosterhout in de eerste helft van de 18e eeuw.[126] In de latere 17e en 18e eeuw spelen de pottenbakkerscentra in het Nederrijnse gebied en West-Brabant (Oosterhout en Bergen op Zoom), naast ook bijvoorbeeld

[126] Kleij 1996.

Friesland, een bovenregionale rol in de verspreiding van roodbakkend gebruiksgoed. Twee papkommen (r-kop-35) waren opvallend goed bewaard gebleven binnen het verder gefragmenteerd roodbakkende materiaal uit later tijden. Beide waren inwendig voorzien van loodglazuur en uitwendig alleen ter hoogte van de rand (cat.nrs. 14 en 15). De papkommen dateren uit de 18e eeuw.

De vormverdeling van het overige roodbakkende aardewerk is zeer divers en bestaat uit grapen, kannen, kachelpannen, komforen, kommen, koppen, lekschalen, steelkommen, vuurtesten en vergieten. Van de meeste vormen zijn slechts enkele exemplaren aanwezig. De meest voorkomende vorm is echter duidelijk de pot die met maar liefst 73 exemplaren aanwezig is. De meest voorkomende, of te herleiden vorm, is de r-pot-10 (cat.nr 16 met vijf exemplaren) en de r-pot-11 (cat.nr. 17, met tien exemplaren). Beide zijn producten afkomstig uit Oosterhout. De r-pot-10 werd veel gebruikt als roompot en de r-pot-11 als inmaakpot. Ook wijde grapen of sluitpannen met een scherpe knik tussen bodem en wand (typen r-gra-46 (cat.nr. 9), r-gra-47 of r-gra-48) zijn typische voorbeelden uit deze West-Brabantse productieplaats. Een enkel exemplaar is gestempeld met een spakenrad of zesster die vaker zijn aangetroffen op Oosterhoutse grapen (figuur 9.2).[127] Het is de vraag of het een merkteken van bijvoorbeeld de maker betreft of dat er meer schuil gaat achter het gebruik ervan? Dit symbool, afgeleid van een oudgermaans zonnesymbool kan als een vergelijkbaar afweerteken worden gezien als bovengenoemde borden met slibstrepen. Kan het (blijkbaar veelvuldige) gebruik van afweersymboliek in verband gebracht worden met de eveneens veel aangetroffen muizenpotten in het kader van de ongediertebestrijding? (zie verder § 7.4).

Figuur 9.2. Fragment van een Oosterhoutse grape met stempel (V188).

[127] Kleij 1996, cat.nrs. 11 en 12.

Het Aziatische porselein is beperkt aanwezig en bestaat vooral uit koppen en schotels van zogenaamde kapucijner waar, vernoemd naar de bruin gekleurde buiten- en onderzijde van de koppen en schotels. Dit servies is vervaardigd in de periode 1680-1780 en wordt in verband gebracht met het drinken van koffie en chocolademelk. Het porselein uit Varik wordt vooral in (laat-)18e-eeuwse contexten aangetroffen en betreft naast een p-kop-3 in kapucijnerwaar (cat.nr 25) ook een schotel in Europees porselein met fraaie felblauwe stippenversiering aan de onderzijde (ep-bor, cat.nr 26). Het Europese porselein bestaat vanaf het begin louter uit koppen en schotels. De Aziatische producenten wisten het procedé om porselein te maken ongeveer duizend jaar geheim te houden, maar aan het begin van de 18e eeuw lukte het de geoloog Von Tschirnhaus met de hulp van de alchemist Böttger, om hoge baktemperaturen te verkrijgen, een belangrijke stap in de ontwikkeling van porselein. De beide mannen werden financieel gesteund door de Duitse keurvorst van Saksen om een nieuwe en innoverende industrie te ontwikkelen. In 1708 werd een goed procedé ontwikkeld. In 1710 verhuisde de eerste Europese porseleinfabriek naar Meissen.
Veel Duitse vorsten gingen over tot het stichten van hun eigen, statusverhogende porseleinfabriek, want het drinken van thee, koffie of chocolademelk werd in de 18e eeuw steeds meer gemeengoed. Porselein bleek een duur, maar uitermate fraai en geschikt product om uit te drinken. Ook werd het serviesgoed door de veranderende tafelmanieren steeds uitgebreider. Het Europese porselein dat in de late 18e eeuw steeds meer gemeengoed wordt in Nederland is evenals het witbakkende aardewerk in Varik ook weinig aanwezig.
Het steengoed maakt nog steeds een aanzienlijk deel van de vondsten uit de latere periode uit. Waar het in de late middeleeuwen en vroeg nieuwe tijd vooral kannen betrof is de vormverdeling vanaf de tweede helft van de 17e eeuw volledig anders. Het beeld wordt nu bepaald door potten (25 exemplaren), mineraalwaterkruiken (s2-fle, 17 exemplaren) en pispotten (5 exemplaren). Er is in deze periode slechts één kan aanwezig. Deze is afkomstig uit het Westerwald, evenals een deel van de mineraalwaterkruiken en pispotten. Mineraalwaterkruiken vormen een opvallende groep 18e- en19e-eeuws steengoed. Ze werden vanaf de late 17e eeuw vervaardigd vooral in het Westerwald. De eerste kruiken, in het deventersysteem aangeduid als s2-fle, betreffen bolle exemplaren. Van deze zogenaamde P-kruiken zijn in Varik slechts twee exemplaren gevonden (s2-fle-11). Vanuit de bolle kruik ontwikkelt zich een meer cilindrische fles met afgeronde schouder (s2-fle-4). Dit type is de meest voorkomende fles in Varik. Vanaf de late 19e eeuw werden de kruiken in mallen geperst. Ze verdwijnen in de vroege 20e eeuw door de opkomst van de glazen flessen. Het type kruik blijft echter bestaan en worden vaak in kleiner formaat gebruikt voor gedestilleerde dranken. Een voorbeeld uit Varik is een jeneverkruik met het opschrift '½ ltr Amsterdam'(V409).
De aangetroffen pispotten lijken zonder uitzondering te bestaan uit tonvormige potten op een standvlak met kraagrand (s2-pis-3). Bij de overige potten komen naast eveneens Westerwaldse, vooral grote potten uit Langerwehe voor. Het betreft vooral hoge, vrijwel cilindrische potten op standring met naar buiten geknikte randen. Deze s2-pot-6 (cat.nr. 3) is met minimaal zes exemplaren aanwezig.

Het industriële aardewerk bestaat naast witbakkend (iw) uit een enkel fragment roodbakkend (ir) en industrieel steengoed (s3). Industrieel aardewerk vormt de jongste keramiekgroep gevonden in Varik-Molenblok. Rond 1730 komt in Engeland de productie van deze keramiek op gang. Het zou nog tot 1765 duren voordat de eerste producten op de Nederlandse markt verschijnen. Van deze eerste industriële producten uit Engeland, aangeduid als *creamware* maar ook *pearlware* zijn in Varik minimaal 12 exemplaren aangetroffen. Daarnaast werd ook Engels aardewerk gevonden uit de 19e eeuw. Een kop en schotel met blauw en rode bloemen is gemaakt in Wedgwood en gepatenteerd in 1810 (cat.nr. 27).
Pas in 1836 werd in Maastricht de eerste fabriek opgericht van Petrus Regout. In rap tempo breidde de productie uit en overspoelde de Nederlandse markt, daarbij langzaam de producten uit Engeland verdrijvend.[128] Binnen het industriële witbakkende aardewerk zijn deze producten uit Maastricht aanwezig vanaf het eerste gebruik van blind- en beeldmerken rond 1850 tot productiefasen uit het eerste kwart van de 20e eeuw.[129] Het jongste product betreft een voetschaal of bokaal met vierkante voet. Uit het merk (FLORA GOUDA HOLLAND romana) blijkt een datering tussen 1945 en 1994. Het merendeel van het industriële aardewerk dateert echter uit de 18e, waaronder het industriële steengoed, en 19e eeuw.

9.6 Keramisch bouwmateriaal

In totaal zijn 187 fragmenten keramisch bouwmateriaal verzameld (tabel 9.2). Onder de categorie bouwmateriaal algemeen wordt verstaan zeer kleine fragmenten die niet determineerbaar zijn of fragmenten van mortel en baksteen. Eén fragment huttenleem bevatte duidelijke tak- en twijgindrukken.

soort bouwmateriaal	*n*
baksteen	25
dakpan	25
bouwmateriaal algemeen	60
tegel	73
drain	3
huttenleem	1
	187

Tabel 9.2. Aantallen fragmenten keramisch bouwmateriaal Varik-Molenblok

De bakstenen zijn veelal rood van kleur en aangetroffen in verschillende formaten. De oudste en grootste stenen zijn van formaat 27 x 13 x 6 cm. Van deze stenen wordt vermoed dat ze afkomstig zijn van het Huis te Varik dat uit de 13e eeuw stamt en in het midden van de 18e eeuw in

[128] Clevis 2007.
[129] Oudste blindmerk 5A (1850-1880); jongste beeldmerk Maastrichts exportmerk, beeldmerk 121, nr 6 Royal Ironstone (1906-1929); Polling 2006.

verval raakt. Onder de verzamelde, gefragmenteerd stenen bevindt zich een aantal verglaasde exemplaren die mogelijk afkomstig zijn van een haard. Naast rode zijn enkele gele stenen (? X 8 x 3/3,5 cm) verzameld.
De dakpannen bestaan uit golfpannen. Met golfpannen bedekte daken is de meest voorkomende dakbedekking in de Nederlanden. De eerste golfpannen verschijnen in het begin van de 16e eeuw, maar blijven in gebruik tot het begin van de 20e eeuw. Onder de verzamelde exemplaren bevindt zich één machinaal vervaardigde dakpan.
De tegels bestonden uit vloer- en wandtegels. De rode en grijze vloertegels waren niet geglazuurd en hadden verschillende formaten (22,5 x 12,5 x 3; 22 x 22 x 2,5 cm). Eén tegel (rood, 19 x ? x 2 cm) was voorzien van ingekraste lijnen van een zonnewijzer (figuur 9.3). Van deze opmerkelijke tegel zijn in Nederland geen archeologische parallellen bekend.

Figuur 9.3. Deel van een zonnewijzer, ingekrast in een tegel (V374).

De wandtegels bestonden uit witjes en opvallend veel gevlamde tegels. Deze tegels in paars vloeiwerk komen voor vanaf de tweede helft van de 17e eeuw maar blijven in gebruik tot in de gehele 19e eeuw. Een aantal fragmenten betreft zogenaamde schildpadtegels, die veel in schoorstenen zijn gebruikt (figuur 9.4).[130] Het interieur van de boerderij lijkt door de grote hoeveelheid paarse, gevlamde tegels een donkere uitstraling te hebben gehad.
Drie delen van drainagebuizen waren van roodbakkend geglazuurd aardewerk en kunnen als voorloper van de moderne gresbuis gezien worden. Vergelijkbare exemplaren, aangeduid als *Abflußrohre* zijn onder andere in het Duitse Vreden, net over de grens bij Winterswijk, gemaakt in de 19e eeuw.[131] Deze keramische afvoerbuizen kunnen echter ouder zijn. Bij recent onderzoek bij paleis Het Loo werden deze ook aangetroffen in mogelijk een laat 17e-eeuwse context.[132]

Figuur 9.4. Schildpadtegel in paars vloeiwerk, waarschijnlijk van schoorsteen (V188).

[130] Pluis 1997, 578/579.
[131] Elling 1994, 283.
[132] Recent onderzoek door RAAP, nog niet gepubliceerd.

9.7 Materiële cultuur en muizenpotten

Het merendeel van de middeleeuwse vondsten is afkomstig uit akkerlagen. Een aantal is echter afkomstig uit paalkuilen die waarschijnlijk op een eerste bewoningsfase duiden, en uit greppels die mogelijk zelfs aan de eerste bewoning vooraf gaan. Het betreft dan vooral de vondsten die dateren uit de (late) 13e eeuw zoals het proto-steengoed en de 'late' blauwgrijze- en kogelpotten. Deze laatste twee bakselgroepen markeren de overgang naar de grijs gedraaide potten die in de late middeleeuwen aan belang toenemen. Het geheel aan keramische vondsten uit de middeleeuwen en late middeleeuwen wijkt niet af van wat in eenvoudige boerenhuishoudens wordt aangetroffen.
Echter het aardewerk uit de 16e en eerste helft van de 17e eeuw valt op door het grote aandeel tinglazuuraardewerk en luxe steengoed. Het aandeel faience is in deze periode nagenoeg even groot als het roodbakkende aardewerk. Hieruit blijkt dat aan de bewoners of gebruikers van het erf zeker enige status kan worden toebedeeld. Uit het historisch onderzoek blijkt dat de boerderij zeker vanaf het midden van de 17e eeuw tot aan het einde van de 18e eeuw in handen was van de familie Draeck, die eind 17e eeuw de schout van Varik leverde. De opmerkelijke bakselverdeling in de vroege nieuwe tijd kan dan ook verklaard worden door de aanwezigheid van 17e-18e-eeuwse bestuurders van Varik die de boerderij bewoonden. Wellicht moet ook de tegel met zonnewijzer in deze periode geplaatst worden als blijk van enige geletterdheid.
Vanaf de late 18e eeuw wordt de boerderij bewoond door Cornelis Andries Bongaards die als fruitteler werkzaam was. Ook dit gegeven lijkt zichtbaar in de materiële cultuur die dan weer volledig door roodbakkend aardewerk wordt gedomineerd. Uit het vormenspectrum blijkt dat door tafelwaar van de zeer gangbare Nederrijnse borden die de plaats innemen van het veel duurdere faience uit de voorgaande bewoningsperiode. De grote hoeveelheid inmaakpotten kan waarschijnlijk aan de bedrijfsvoering worden toegerekend. Een aantal roompotten maakt duidelijk dat naast fruitteelt ook vee werd gehouden voor de productie van zuivel. Een duidelijke Amsterdamse connectie (pleegzoon) blijkt niet uit het keramisch vondstmateriaal. Of moet een enkele jeneverkruik met opschrift Amsterdam gezien worden als een aangenaam cadeau uit de hoofdstad?

Een opvallend fenomeen is de grote hoeveelheid ingegraven potten die op het erf te Varik zijn gevonden. De met zekerheid negen ingegraven potten zijn geïnterpreteerd als muizenpotten. Het ingraven van potten voor het vangen van muizen en ratten is een bekend gegeven en heeft een belangrijke clustering in het rivierengebied.[133] De potten op het erf te Varik zijn divers in vorm en datering.

[133] Van der Kamp 2010; Van Doesburg 2013.

vnr	spoor	cat.nr	type	datering
200	346	-	kp-kog	1200-1300
70	64	18	r-pot-92	1250-1300
471	462	-	g-pot	1300-1500
461	453	11	r-gra-91	1575-1650
70	84	13	r-kan-27?	1600-1675
299	296	17	r-pot-11	1675-1725
42	62	-	r-pot	1700-1750
468	461	12	r-kan-25	1725-1775

Tabel 9.3. Overzicht aangetroffen muizenpotten Varik-Molenblok.

De potten kunnen in drie gebruiksfasen geplaatst worden, te weten de eerste gebruiksperiode van het erf in de late middeleeuwen, de (late) 17e en 18e eeuw. Gezien de vorm, potten, kannen en grapen voldeden alle soorten en maten gebruiksgoed voor de ongediertebestrijding en was vooral een grote opening een voorwaarde. Hoewel sprake is van een continue bewoning op het erf ontbreken muizenpotten in de 15e en 16e eeuw. Dit is ook elders vastgesteld en als verklaring worden andere bestrijdingsmethoden als bijvoorbeeld gif of klimaat ongunstige condities voor ratten en muizen genoemd.[134]
Naast deze aardse manieren van ongediertebestrijding werd ook de hulp van hogerhand ingeroepen. Op de naamdag van de Heilige Gertrudis, overeenkomend met het begin van het agrarisch seizoen, werd een briefje op de schuurdeur gehangen om ratten en muizen te weren. Gertrudis, een 7e-eeuwse abdis uit Nijvel, was patrones van de armen, weduwen, herbergiers, pelgrims, reizigers, weggebruikers en van tuin- en veldvruchten. Zij werd dus ook aangeroepen tegen ratten- en muizenplagen. Men ging zelfs op bedevaart naar Nijvel om muizenwerend water te halen.[135] In dit kader kan wellicht ook de beeldtaal op enkele stuks keramiek verklaard worden. De eerder beschreven met een zesster gestempelde grape en twee Nederrijnse borden met een gekruisd slibmotief zijn voorbeelden van beeldtaal in een vooral ongeletterde wereld. Een gedachte die men wilde uitdrukken diende gekristalliseerd te worden in een beeld. De zesster is afgeleid van een oudgermaans zonnesymbool. Dit symbool is een vergelijkbaar afweerteken als het kruismotief op de borden (zie ook cat.nr. 6). Gebruiksaardewerk met slibversiering heeft dus naast een functionele, ook een symbolische betekenis gehad.
Met behulp van interdisciplinair onderzoek is gepoogd te achterhalen wat die wisselwerking tussen die functionele en symbolische betekenis was.[136] Uit het onderzoek bleek dat de middeleeuwse mens met tekens op gebruiksaardewerk, leven en dood, geluk en ongeluk, en goed en kwaad, trachtte te beïnvloeden. Het aardewerk is vooral versierd met volksreligieuze symbolen die vruchtbaarheid, herleving (regeneratie) en afweer van het kwade moesten bewerkstelligen.

[134] Van der Kamp 2010; Van Doesburg 2013.
[135] Van der Kamp 2010, 232.
[136] Garthoff-Zwaan 1987 en Ruempol & Garthoff-Zwaan 1988.

Aan het einde van de 16e eeuw verliezen deze versieringspatronen ontleend aan de natuur en de kosmologie hun betekenis. In de 17e eeuw komen meer Bijbelse figuratieve versieringsmotieven voor.[137] Uit verschillende middeleeuwse teksten, zoals de boeteboeken (een soort handleiding voor geestelijken die de strafmaat bepaalde tijdens de biecht) blijkt heel duidelijk dat het gros van de bevolking uitermate hing naar heidense praktijken.[138] Of de afweer op het Varikse erf louter op muizen of ratten was gericht, is niet duidelijk. Wel lijkt er sinds de eerste gebruiksperiode tot in ieder geval in de 18e eeuw regelmatig overlast van ratten en muizen te zijn geweest en bleven ook de afweertekens in die tijd nog wel degelijk in gebruik.

[137] Ruempol & Garthoff-Zwaan 1988.
[138] Zie bijvoorbeeld Mostert 1995.

10 Kleipijpen

Iris Hesseling

Tijdens het onderzoek in het kader van het project Varik-Molenblok zijn 64 fragmenten pijpaarden rookgerei aangetroffen, die onderverdeeld kunnen worden in 47 steelfragmenten en 17 (fragmenten van) ketels.

10.1 Stelen

De vroegste steelfragmenten kunnen op basis van de dikte grofweg gedateerd worden. Met name de vroegste pijpen hadden een relatief dikke steel, ca 1 cm. De steel liep van de ketel naar het mondstuk taps toe, waardoor de dikte afnam. In de loop der tijd werd de steel over zijn geheel dunner. Dunnere steelfragmenten kunnen op basis van dit kenmerk niet gedateerd worden, omdat niet bekend is of het om een dun fragment gaat dat dicht bij de ketel zat of dichter bij het mondstuk. Van twee steelfragmenten van het project Varik-Molenblok is de gemiddelde dikte ca. 1 cm (V51 en V441). Dit deel zat het dichtst bij de ketel en de dikte geeft in dit geval aan dat het hier om steelfragmenten van de vroegste type tabakspijpen gaat (17^{e} eeuw). Op deze twee fragmenten zijn geen versieringen aangebracht. Het steelfragment uit V441 heeft nog wel een hiel waarop een hielmerk in de vorm van een roos zichtbaar is. De roos vormt een hielmerk dat in de beginperiode veel werd gebruikt door diverse pijpenmakers. Hoewel het niet met zekerheid gezegd kan worden, verwijst de roos mogelijk naar de Engelse oorsprong van het pijpen maken. Het merk werd met name in Amsterdam en Gouda gebruikt.
Op een drietal dunnere steelfragmenten is een versiering aangebracht met behulp van het zogenaamde bandstempel (V166, V188 en V382). Het bandstempel wordt met name vanaf het midden van de 17^{e} eeuw gebruikt en wordt vooral door Goudse pijpenmakers gebruikt.[139] Het bandstempel bestaat in dit geval uit zigzaglijnen die worden afgezoomd met een parelrand. Zigzaglijnen werden met name vanaf het eind van de 17^{e} eeuw tot en met begin 18^{e} eeuw gebruikt.[140]
De overige 42 steelfragmenten betreffen dunne, onversierde exemplaren. Deze worden van het midden van de 17^{e} tot en met het begin van de 20^{e} eeuw gedateerd.

10.2 Dubbelconische ketels

Onder de ketelfragmenten is het vroegste type vertegenwoordigd, het dubbelconische type (17^{e} eeuw), evenals de trechterkop (eind 17^{e}/18^{e} eeuw) en het zogenaamde ovoïde type (18^{e}/19^{e} eeuw).[141]

[139] Duco 1987.
[140] Idem.
[141] Idem.

V387 (figuur 10.1) is een eenvoudige ketel van het dubbelconische type. De ketelopening is gebotterd (de bovenkant is zodanig afgesneden dat er een afgeronde bovenrand is ontstaan) en langs de rand deels van radering voorzien (een kartelrand die ter verfraaiing werd aangebracht). Op de hiel is nog zeer vaag een merk in de vorm van een roos te zien. Op basis van het vormtype en het hielmerk wordt de ketel in de eerste helft van de 17e eeuw geplaatst.

Figuur 10.1. Dubbelconische ketel V387 met hielmerk, ca. 1600-1650. Schaal 2:1.

Figuur 10.2. dubbelconische ketel V330, ca. 1625-1675. Schaal 2:1.

V330 (figuur 10.2) behoort eveneens tot het dubbelconische type en betreft een eenvoudige, slanke ketel, waarbíj de ketelopening is gebotterd en langs de rand deels radering is aangebracht. Op de hiel is geen merk aangebracht. Hoewel hielmerken vanaf het begin in gebruik zijn is het tot ca 1650 willekeurig of dit al dan niet gedaan wordt. Op basis van het type, de slanke vorm van de ketel en het ontbreken van een hielmerk wordt de ketel in het midden van de 17e eeuw geplaatst.
V489 betreft enkel nog de onderzijde van een ketel. Het ketelfragment is echter vrij grof uitgevoerd, waarbij de aanzet van de steel een dikte van ca. 1 cm heeft en op de hiel geen merk is aangebracht. Op basis van deze gegevens kan het fragment geïdentificeerd worden als het vroegste type, namelijk een dubbelconisch exemplaar. Het fragment kan op basis van de gegevens in de eerste helft tot en met midden van de 17e eeuw gedateerd worden.

10.3 Trechterkoppen

Het onderzoek heeft een drietal trechterkoppen opgeleverd. Bij V64 (figuur 10.3) is op de linkerzijde is een reliëfmerk aangebracht met de letters RHD. Dit merk werd door de pijpenmaker Roelof de Hoog uit Gorinchem gebruikt tussen 1730 en 1750.

Figuur 10.3. Trechterkop V64 met reliëfmerk RHD. Ca. 1730-1750. Schaal 2:1.

V72 omvat de onderzijde van waarschijnlijk een trechterkop. Als hielmerk is de letter F aangebracht. Dit merk werd door Andries Janse Metfort tussen 1700 en 1709 in Gouda gebruikt.[142] Daarnaast is een fragment van een reliëfpijp aangetroffen (V263, figuur 10.4). De ketel wordt eveneens tot het trechtertype gerekend. Op de rechterzijde van de ketel is een doffer (een mannetjesduif) zichtbaar die omringd wordt door bloemenranken. De linkerzijde van de ketel ontbreekt grotendeels, maar aan de onderzijde zijn nog wel twee vogelpootjes zichtbaar. Op deze zijde was een duif aangebracht. De afbeeldingen zijn op de naad van elkaar gescheiden door een dubbele parelrand. Deze ketel is door een onbekende maker tussen 1710 en 1740 in Gouda vervaardigd.[143]

Figuur 10.4. Trechterkop V263 met doffer in reliëf. Ca. 1710-1740.Schaal 2:1.

[142] Duco 2003.
[143] Krommenhoek & Vrij 1986.

10.4 Ovoïde ketels

V34, V71, V79, V188, V235, V 410 en V 464 zijn ketels die tot het ovoïde type gerekend kunnen worden. De ketelopeningen zijn, voor zover aanwezig, alle gebotterd. Enkel bij V235 is geen radering langs de ketelopening aangebracht.
V34 is een zogenaamde overbelaste kop (extra groot). Als hielmerk is een gekroonde 56 aangebracht en zijn zowel een bijmerk in de vorm van het Goudse wapenschild als het vormmerk in de vorm van één enkele stip zichtbaar. De gekroonde 56 is door diverse pijpenmakers gebruikt in de periode van 1692 tot en met 1897. Het bijmerk is vanaf 1739 ingevoerd om het Goudse product te beschermen, maar na 1860 wordt het nog zelden aangebracht. Een vormmerk werd aangebracht om de werknemer te identificeren. In grotere pijpenmakerijen vervaardigden meerdere werknemers hetzelfde type pijp. Om een werknemer te kunnen aanspreken op de kwaliteit, werd vanaf het eind van de 17e eeuw het vormmerk geïntroduceerd.[144] V34 kan op basis van de bovenstaande gegevens van 1739 tot en met ca. 1860 gedateerd worden.
Bij de ketel uit V71 (figuur 10.5) is op de hiel een theetafel als merk te zien en op de zijkant van de hiel het wapen van Gouda. Het hielmerk is door diverse makers tussen 1700 en 1799 gebruikt, maar in combinatie met het bijmerk kan de datering tussen 1739 en 1799 worden vastgesteld. Op de ketel uit V188 is op de hiel het lettermerk AVB te lezen. Op de linkerzijde van de hiel is het bijmerk in de vorm van het Goudse wapenschild te zien. Het hielmerk is tussen 1767 en 1885 gebruikt door diverse makers en de ketel wordt dan ook in deze periode gedateerd.[145]

Figuur 10.5. Ovoïde ketel V71 met hielmerk. 1739-1799. Schaal 2:1.

[144] Duco 1987.
[145] www.claypipes.nl/merken/letters/avb/.

Figuur 10.6. Ovoïde ketel V410 met hielmerk. Ca. 1710-1725. Schaal 2:1.

V410 (figuur 10.6) is eveneens een ovoïde ketel. Aan de onderzijde van de ketel is een reliëfversiering met lobben en roosjes zichtbaar. Dergelijke versiering van de onderzijde van de ketel werd vanaf ca. 1710 aangebracht. Aan de zijkant van de hiel is een wapenschild zichtbaar en als hielmerk zijn de letters HD aangebracht. Het hielmerk kan gekoppeld worden aan de verder onbekende pijpenmaker Harme Bockhove, die vanaf 1694 pijpen vervaardigde.[146] De ketel kan op basis van deze gegevens in het eerste kwart van de 18e eeuw worden gedateerd.

10.5 Overige ketels

Bij de ketelfragmenten van V79, V235 en V464 ontbreken diagnostische kenmerken, waardoor de fragmenten niet nader gedateerd kunnen worden dan tussen 1740 en 1920.
V45, V254, V359 en V433 bevatten eveneens een viertal ketelfragmenten, welke echter te klein zijn om ze concreet te kunnen dateren. De fragmenten zijn dunwandig, wat uitsluit dat het om fragmenten van dubbelconische koppen gaat. De datering van de ketelfragmenten zal tussen het eind van de 17e eeuw en het begin van de 20e eeuw liggen.

[146] Van der Meulen 2003.

11 Glas

Annelies Berends, EARTH Integrated archaeology

11.1 Inleiding

Tijdens het archeologische onderzoek aan de Kerkstraat te Varik is een kleine groep glasfragmenten aangetroffen (82 fragmenten). De circa 44 objecten die hieruit gereconstrueerd konden worden, behoren tot het landelijke reguliere gebruiksglas uit de periode 1650-nu. Hieronder volgt een korte beschrijving van de glasvondsten, die gedetermineerd zijn volgens het Deventer Systeem (tabel 11.3).[147]

11.1 Resultaten

De vondsten verkeren in redelijke staat en zijn ondanks hun fragmentatie in functiecategorieën te plaatsen. Het bepalen van typen was vaak niet mogelijk door het ontbreken van rand of bodem. De vondsten dateren vanaf 1650/1700 tot heden, waarbij de nadruk duidelijk ligt op 1700-1950 (tabel 11.1). In deze periode was glas geëvolueerd tot een alledaagse grondstof in en om het huishouden: het werd vooral gebruikt als verpakkingsmateriaal en had een onmisbare rol op tafel. Dat is deels te zien in de vondsten uit Varik. Het opgegraven glaswerk betreft nadrukkelijk verpakkings- en opslagmateriaal uit de keuken en de voorraadkast (70,5%[148]), terwijl slechts een enkel drinkglas (6,8%) en wat vensterglas is aangetroffen (15,9%; tabel 11.2).

Spoordatering	MAE	*MAE%*		N	*N%*		EVE	*EVE%*
1650-1750	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1650-1800	4	*9,1*		18	*22,0*		0	*0,0*
1650-1850	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1650-1900	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1675-1750	3	*6,8*		4	*4,9*		1	*17,1*
1700-1800	4	*9,1*		5	*6,1*		1	*17,1*
1700-1850	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1700-1950	15	*34,1*		24	*29,3*		2,85	*48,7*
1800-1900	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1850-1925	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1850-1950	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0,0*
1875-1950	4	*9,1*		17	*20,7*		0	*0,0*
1900-nu	2	*4,5*		2	*2,4*		1	*17,1*
1950-nu	3	*6,8*		3	*3,7*		0	*0,0*
indet	2	*4,5*		2	*2,4*		0	*0,0*
Totaal	44	*100*		82	*100*		5,85	*100*

Tabel 11.1. Een overzicht van de spoordateringen met aantal vondsten. Legenda: N: totaal aantal scherven; MAE: maximum aantal exemplaren; EVE: procentueel resterend randdeel.

[147] Voor dit onderzoek is de versie uit 2016 gebruikt.
[148] In deze tekst is gebruik gemaakt van het naar procenten omgerekende MAE (Maximum Aantal Exemplaren).

Eén scherf is afkomstig van een vierkante kelderfles van een groot model (gl-fle-7[149]). Het lijkt om een 17e-eeuws type te gaan. Dit soort flessen werd gebruikt voor de opslag van allerhande vloeistoffen, onder andere wijn. De naam is afkomstig van het vierkante kratje (de 'kelder'), waarin ze werden verpakt en vervoerd. Een enkel klein cilindrisch flesje (gl-kel-11?) wordt vaak gerekend tot het sanitaire en medicinale glaswerk, hoewel de exacte inhoud natuurlijk niet meer te bepalen is. Deze kleine modellen waren tijdloos tussen 1600 en 1800.[150]

Het gros van de scherven is afkomstig van bruine en vooral donkergroene wijnflessen. Door de donkere glaskleur werd de inwerking van de zon op de inhoud beperkt. Daarnaast was de stukprijs laag, omdat glasblazers de grondstoffen die nodig waren om deze glassoorten te vervaardigen, minder hoefden te reinigen.[151] In Varik is overwegend het wijdverbreide bolle model met de hoog opgestoken bodem gevonden, dat stamt uit 1675-1800/25. Herkenbaar zijn de stevige halzen, die richting de rand steeds smaller worden. Deze wijnflessen werden dik geblazen. Daardoor was de gebruiksduur vaak langer dan die van het tafelglaswerk uit dezelfde periode. De wijnflessen uit Varik hebben ongetwijfeld ook een langere tijd gecirculeerd dan het tafelglas, voordat ze van de hand werden gedaan.

Van de bolle wijnflessen dateert een enkel type uit 1675-1750 (gl-fle-19). Om de hals is een puntige glasdraad aangebracht ter versteviging. Zo kon de flessenhals beter de druk van een kurk of een ander type afsluiting weerstaan. Meer scherven zijn afkomstig van het latere 18e-eeuwse model, waarvan het lichaam al meer cilindrisch is geworden (gl-fle-2[152]). In de 19e eeuw ontwikkelde zich hieruit het hedendaagse type wijnfles: een slank en strak cilindrisch model op een vlakkere bodem met een rechte hals. Na 1850 groeide de landelijke glasoplage sterk, mede door een bevolkingstoename en de steeds sterker wordende vraag naar houdbare producten. Glas had zich inmiddels bewezen als perfect verpakkingsmateriaal voor conserven. Door de industriele revolutie werd de glasproductie gemechaniseerd en stapte men over van de traditionele productiewijze van mondgeblazen voorwerpen naar persen en gieten.[153] De 19e-eeuwse opkomst van een diverse reeks aan industrieel geperste glazen verpakkingsflessen en –potten in het dagelijkse huishouden is nog net zichtbaar in de vondsten uit Varik. Uit de periode 1875-1925/50 stammen enkele kleine(re) opslagflessen met persnaden, zoals groene cilindrische (bier?)flessen (gl-fle-92/94?), kleurloze of lichtblauwe (limonade?)flessen (gl-fle-94, figuur 11.1.) en een beugelfles (gl-fle-46/71?).[154] Ook zijn scherven van conservenpotten gevonden.

[149] Henkes 1994, 243 nr. 51.10.
[150] Henkes 1994, 283.
[151] Van den Berghe & Berends in prep.
[152] Henkes 1994, 288 nr. 5913.
[153] Van den Berghe & Berends in prep.
[154] Van den Berghe & Berends in prep.

Figuur 11.1. Een industrieel vervaardigde fles uit de periode 1875-1925/50 (V105). Schaal 1:2.

Naast al dit glazen verpakkingsmateriaal is slechts weinig glas aangetroffen met andere functies. Doorgaans wordt bij de meeste archeologische opgravingen wel een aantal fragmenten van ruiten gevonden, zo ook hier. Het betreft wat oudere groene ruitscherven uit de 17e of 18e eeuw en vrij jonge kleurloze 20e- tot 21ste-eeuwse scherven. Glazen tafelgerei is ondervertegenwoordigd, terwijl ook in agrarische omgevingen vanaf de 18e eeuw een grote hoeveelheid tafelglas circuleerde. Aangetroffen zijn slechts twee voeten van behoorlijk dikgeblazen kleurloze kelkglazen van Engels loodglas (façon d'Angleterre) uit de 18e eeuw.[155] In de gladde stam is een traanvormige luchtbel verwerkt (gl-kel-2, figuur 11.2[156]). Deze zogenaamde traanglazen bleven gedurende de hele 18e en een deel van de 19e eeuw populair in Nederland.

[155] Henkes 1994, 264. Het is mogelijk dat de ondervertegenwoordiging van glas te maken heeft met de verzamelmethode; er zin immers geen grotere volumes grond gezeefd, waardoor met name dunwandig en donker verkleurd glas bij handmatig verzamelen over het hoofd kan zijn gezien.

[156] Henkes 1994, 266 nr. 183b.

Figuur 11.2. Een stam van een traanglas (kelkglas) van Engels loodglas uit de 18e eeuw (V188). Schaal 1:1.

Functie	Subfunctie	MAE	*MAE%*		N	*N%*		EVE	*EVE%*
Transport & opslag	Verpakken	31	*70,5*		69	*84,1*		5,85	*100*
Schenken & drinken	Drinken	2	*4,5*		2	*2,4*		0	*0*
	Schenken	1	*2,3*		1	*1,2*		0	*0*
Sanitair & overig	Verlichten	7	*15,9*		7	*8,5*		0	*0*
Indet		3	*6,8*		3	*3,7*		0	*0*
Totaal		44	*100*		82	*100*		5,85	*100*

Tabel 11.2. Een overzicht van de gebruiksfuncties voor de verzamelde glasfragmenten. Legenda: N: totaal aantal scherven; MAE: maximum aantal exemplaren; EVE: procentueel resterend randdeel.

11.3 Verspreiding van vondsten

De vondstverspreiding is in overeenstemming met de wijze van onderzoek op de locatie. De meeste (diagnostische) glasscherven, waaronder alle randen, zijn verzameld in put 1 waar de meeste vierkante meters zijn onderzocht. Dit is ook de plaats waar het hoofdgebouw van het erf stond. Hoewel ruim 70% van de glasscherven is verzameld bij de aanleg van het vlak, zijn alle scherven door onder andere profielwaarnemingen aan een laag of spoor gekoppeld en voorzien van context.

Vondstrijk waren vooral de nieuwtijdse vondstlaag S1004 (20,5%) en de nieuwtijdse sloot S37 (20,5%). Beide bevatten een mix van oudere en jongere gebruiksvoorwerpen. Ze dateren daarmee globaal uit de periode 1700-1950. Ook de meeste andere sporen zijn op basis van de glasvondsten niet aan een kortere gebruiksfase toewijsbaar. Veelal is steeds een mengeling van een enkele laat 17e-eeuwse wijnfles, vooral 18e-eeuwse wijnflessen en diverse 19e- en 20e-eeuws verpakkingsmateriaal aangetroffen. Zo bevatte S1004 een jonge matte fles van een strak geperst cilindrisch model (gl-kel-92/94?), waarin wellicht een zoete limonade verpakt is geweest of een sterke likeur. Daarnaast werden in deze laag oudere wijnflessen met typerende puntige glasdraad (1675-1750[157], figuur 11.3), ruitfragmenten en een enkel 18e-eeuws Engels kelkglas aangetroffen. Uit S37 kwam een hals van een beugelfles uit de periode omstreeks 1900 (gl-fle-46/71?), alsmede een geblazen wijnfles van het bolle 18e-eeuwse model (gl-fle-19?, figuur11.4). Aangezien in dit spoor voornamelijk 17e- en 18e-eeuws keramisch vondstmateriaal is aangetroffen, gaat het hier waarschijnlijk om glasvondsten uit een niet (in het veld) herkende nazak.

Figuur 11.3. Een hals van een mondgeblazen wijnfles met een puntige glasdraad onder de lip (1675-1750 (V38)). Schaal 1:1.

[157] Henkes 1994, 287 nr. 59.11.

Figuur 11 4. Een bodem van een mondgeblazen wijnfles met een meer cilindrisch lichaam (18e eeuw) (V234). Schaal 1:1.

Een van de weinige op basis van het glasonderzoek goed dateerbare sporen is S28 (1875-1950). Hierin werd een aantal scherven verzameld van industrieel verpakkingsglas, waaronder een flesje met op de onderzijde het woord “FABR[IEK].” Een tweetal identieke conservenpotten is op de onderzijde voorzien van een 1 of 9, een “S” in een kader en het monogram “GV”. Helaas is het merk niet (meer) te herleiden tot een producent.

11.4 Conclusies

De verspreiding van de glasvondsten komt overeen met het meest intensief onderzochte en bewoonde deelgebied (de oostelijke put). Het is opvallend dat de datering deels afwijkt van die van de keramiek. Glasvondsten uit de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd ontbreken en slechts een enkele fles stamt mogelijk uit de laatste twee kwarten van de 17e eeuw. Deze periode is juist in de keramiek goed vertegenwoordigd. Mogelijk bevonden de oudere concentraties glasafval zich buiten de rand van het onderzoeksgebied.
Het is met oog op de vermoedelijke agrarische gebruikers van het gebied echter ook belangrijk rekening te houden met de recyclewaarde van glas. Juist de periode waarin glas werd ingezameld of ingeleverd vanwege de hoge restwaarde, ontbreekt. Het gros van de vondsten dateert uit de periode waarin verpakkingsglas de nieuwe landelijke standaard was geworden: vanaf de 18e eeuw werd dit verpakkingsmateriaal goedkoper en een eeuw later waren de conservenpotten en –flessen niet meer weg te denken uit de Nederlandse huishoudens. Op dat moment was de restwaarde vermoedelijk verwaarloosbaar en dat is ook zichtbaar in het bodemarchief van Varik. Het ontbreken van glas uit de periode voor 1650 kan derhalve wijzen op een spaarzame(re) levens-

wijze.[158] In het onderzoeksgebied vervulde het glas vanaf 1650 in elk geval vooral een verpakkingsfunctie: veel wijn en ook andere relevante conserven werd erin opgeslagen. Tafelglas van eenvoudige uitvoering en bouwglas zijn opvallend weinig vertegenwoordigd.

Type Deventer Systeem	MAE	*MAE%*	N	*N%*	EVE	*EVE%*
gl-fle-2	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-fle-7	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-fle-11?	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-fle-19?	2	*4,5*	2	*2,4*	0	*0,0*
gl-fle-46/71?	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-fle-92/94?	1	*2,3*	3	*3,7*	0,75	*12,8*
gl-fle-94	1	*2,3*	1	*1,2*	1	*17,1*
gl-fle	17	*38,6*	40	*48,8*	4,1	*70,1*
gl-fle?	4	*9,1*	4	*4,9*	0	*0,0*
gl-kel-2	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-kel	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-pot	2	*4,5*	15	*18,3*	0	*0,0*
gl-pot/fle	1	*2,3*	1	*1,2*	0	*0,0*
gl-rui	7	*15,9*	7	*8,5*	0	*0,0*
indet	3	*6,8*	3	*3,7*	0	*0,0*
Totaal	44	*100*	82	*100*	5,85	*100*

Tabel 11.3. Een overzicht van het aantal verzamelde glasfragmenten. Legenda: N: totaal aantal scherven; MAE: maximum aantal exemplaren; EVE: procentueel resterend randdeel.

[158] Dit is in tegenspraak met de conclusies op basis van het aardewerk- en metaalonderzoek (resp. hoofdstuk 10 en 12). Zoals eerder vermeld kan het vrijwel ontbreken van 16e en vroeg- 17e eeuws glas ook veroorzaakt zijn door de handmatige verzamelmethode.

12 Metaal

Erik Verhelst, met een bijdrage van Bouke Jan van der Veen

12.1 Inleiding

Het onderzoek in Varik heeft 226 metaalvondsten opgeleverd. Dit relatief grote aantal is mede te danken aan de systematische aanpak van de metaaldetectie en de inzet van een ervaren detectorspecialist: Laurens Flokstra (RAAP).[159] De bouwvoor en de vondstlagen daaronder zijn machinaal verdiept in lagen van maximaal 5-10 cm tegelijk, waarbij na elke machinebeweging het zo ontstane tussenvlakje werd afgezocht.[160] Ook bij het couperen en afwerken van sporen is steeds gezocht met een metaaldetector. De meeste metaalvondsten zijn afzonderlijk verzameld en behandeld als puntvondst. Van de 226 metaalvondsten zijn er 9 van zilver of biljoen, 74 van koper of een koperlegering,[161] 110 van ijzer, 25 van lood en 8 van tin of een lood-tinlegering (tabel 12.1).

metaalsoort	conserveren	uitselecteren	totaal
ijzer	41	69	110
koperlegering	64	10	74
lood	5	20	25
tin of lood-tin	7	1	8
zilver of biljoen	9		9
totaal	**126**	**100**	**226**

Tabel 12.1. conservering en deselectie van de metaalvondsten, per metaalsoort.

In de evaluatiefase is een selectie gemaakt van het uit werken en te conserveren materiaal (zie tabel 12.1). Een relatief groot aantal (100) recente stukken en vondsten met een ongunstige verhouding van informatiewaarde tegenover conserveringskosten is uitgeselecteerd. Deze vondsten zullen niet gedeponeerd worden, maar zijn voor zover mogelijk wel gedetermineerd. Van de non-ferro metaalvondsten zijn er 85 geconserveerd door Ben Rijns van BR Restauratie. Van de ijzervondsten worden er 41 behandeld door Edda Wijnans van VUhbs. Bij de determinatie van

[159] Flokstra heeft steeds met hetzelfde type detector gewerkt: een XP Gold Maxx Power. De werkwijze was steeds hetzelfde. Het verspreidingsbeeld wordt dus niet beïnvloed door de inzet van verschillende actoren of apparatuur of door de methode. In het veld heeft in principe geen selectie plaatsgevonden.

[160] De stort uit de opgravingsputten is niet afgezocht.

[161] Zonder specialistisch onderzoek naar de samenstelling van de metaalvondsten is het verschil tussen zuiver koper en legeringen als brons, messing en latoenkoper niet vast te stellen. Aangezien dergelijk onderzoek niet is uitgevoerd wordt voor alle koperlegeringen in dit hoofdstuk de benaming koper aangehouden, behalve voor munten waarvan de metaalsamenstelling gestandaardiseerd is.

een deel van het ijzer (27 objecten) is gebruik gemaakt van röntgenfoto's, aangezien de ijzervondsten nog niet geconserveerd waren bij het gereedkomen van dit rapport.

In het onderstaande worden eerst de munten uit de middeleeuwen/nieuwe tijd besproken. Daarna volgt een bespreking van de overige metaalwaar. § 12.7 is een verhandeling over de context en het verspreidingsbeeld van alle metaalvondsten samen. De conclusie heeft eveneens betrekking op alle metaalwaar.

12.2 Munten en penningen

Bouke Jan van der Veen

Tijdens het onderzoek zijn 28 munten en 2 speelpenningen gevonden die in tabel 12.2 chronologisch zijn beschreven. Voor de volledige determinatielijst zie bijlage 13.1; een catalogus is opgenomen als bijlage 13.2. Over het algemeen zijn de munten te duiden als sporadisch verloren kleingeld, munten van de laagste denominaties en met geringe koopkracht, geld voor de dagelijkse uitgaven.

V	muntsoort	staatkundige eenheid/autoriteit	begindat	einddat
459	Wit	Stad Utrecht	1460	1469
375	duit	Bisdom Utrecht, Philips van Bourgondië	1517	1524
351	Hollandse penning	Holland, Karel V	1521	1556
150	maille de Namur	Namen, Karel V	1527	1527
158	duit	Republiek, Holland	1590	1593
253	halve stuiver "butken"	Republiek, Friesland	1600	1600
154	duit	Republiek (onleesbaar)	1600	1699
245	duit	Republiek, Friesland	1618	1618
15	dubbele stuiver	Zeeland, provincie	1619	1619
408	stuiver	Republiek, Friesland	1629	1629
223	duit	Republiek, Stad Utrecht	1637	1637
187	stuiver	Republiek, Gelderland	1640	1640
14	duit	Republiek, Friesland	1648	1648
381	duit	Republiek, Groningen	1681	1692
119	duit	Republiek, Holland	1702	1780
18	(rekenpenning)	Duitse Rijk, particulier : Johan Adam Dietzel	1746	1768
7	(rekenpenning)	Duitse Rijk, particulier : Georg Höger	1764	1788
22	duit	Republiek, Gelderland	1786	1786
30	halve duit	Batavia, Lodewijk Napoleon	1809	1809
225	halve cent	Nederland, Willem I	1818	1843
281	pfennig	Stadt Frankfurt am Main, vrijstad	1819	1819

365	pfennig	Stadt Frankfurt am Main, vrijstad	1819	1819
329	halve cent	Nederland, Willem I / III	1819	1877
9	heller	Stadt Frankfurt am Main, vrijstad	1820	1820
20	heller	Stadt Frankfurt am Main, vrijstad	1821	1821
371	25 cent	Nederland, Willem I	1825	1825
31	halve cent	Nederland, Willem III	1850	1850
227	cent	Nederland, Willem III	1878	1878
157	cent	Nederland, Willem III	1880	1880
1	stuiver	Nederland, Juliana	1954	1954

Tabel 12.2. Vereenvoudigde determinatielijst van de munten en rekenpenningen (zie ook bijlage 13.1).

De oudste vier munten (V459, V375, V351 en V150) stammen uit de laatste helft van de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw (figuur 12.1). Hoewel gering in aantal geven deze munten wel een goed beeld van het kleingeld dat in Utrecht en omgeving in deze tijd in omloop was. Naast de munten van de stad zelf, zijn dit munten geslagen door het bisdom Utrecht en de Bourgondische landsheer Karel V (1506-1555). Opvallend is de *maille de Namur* van Karel V, geslagen in 1527 voor lokaal gebruik in de stad Namen. Dit koperen muntje had een waarde van 2/3 *mijt Vlaams* en is de allerkleinste munt die onder de regering van Karel V werd geslagen. Munten van Karel V worden in Nederland zeer veelvuldig gevonden maar deze kleine maille is tot nu toe slechts drie keer eerder als vondst geregistreerd.[162]
De "Hollandse penning" van Karel V is voor de Noordelijke Nederlanden de gebruikelijke kleinste munt uit deze tijd. De munten van het bisdom en stad, die veelal onder de noemer *armenpenningen* geslagen werden voor beperkt gebruik in de stad zelf, werden blijkbaar buiten de stad Utrecht gewoon naast het kleingeld van de Bourgondische landsheer gebruikt.[163] De wit heeft op de voorzijde het stedelijk wapenschild en het omschrift: **+ MVNT : DE : STAT : VAN : VTR** en op de kz. een stokkenkruis, omschrift: **+ HER : GEFT : ONS : VREDE**. Een koperstukje van drie mijten geslagen onder Philips van Bourgondië (1517-1524) draag op de voorzijde onder twee helmen, de vredeswens **P V O** (Pax Vobis Omnibus) en het omschrift **MO * NO * PHI * EPI * TRAIECTE** voor *Moneta Nova Philippus Episcopi Traiectensis*, *nieuwe munt van Philips bisschop van Utrecht.* De keerzijde draagt een versierd kruis met cirkels in de kwadranten en omschrift: **IVS – TVS – ES o NO – MINE**, *De Heer is gerechtigheid*. De *maille* van Namen draagt op de voorzijde het Bourgondische vuurijzer en het omschrift met naam en titels van Karel V: **KAROLVS x D G x ROM x IMP x H** en op de keerzijde rond een knoestig stokkenkruis **DA x MICHI x VIRTVTEM x CON** [-*tra hostes tuos*] (*Heer, geef mij kracht tegen uw vijand*).

162 NUMIS: losse detectorvondsten uit de Betuwe, IJsselstein en Amersfoort; alle drie binnen het circulatiegebied van de Utrechtse munten uit de 15e en16e eeuw.

163 Opmerkelijk is dat de kleine stedelijke en bisschoppelijke Utrechtse munten "armenpenningen" uit het einde van de 15e en de 16e eeuw - kleingeld voor lokaal gebruik - ook veelvuldig in de Betuwe en rivierengebied worden teruggevonden; zie Van der Veen 2015, 186.

Figuur 12.1. Kleingeld; V459: Stad Utrecht, wit, z.j. (1460-1469), geslagen te Utrecht, zilver, 16 mm, 0.24 gram (uitgebroken). V375: Bisdom Utrecht, Philips van Bourgondië (1517-1524), duit, z.j. (1517-1524), geslagen te Utrecht, koper, 18 mm, 1.09 gram. V150: Namen, Karel V (1506-1555), maille de Namur, z.j. (1527), geslagen te Namen, koper, 16mm, 0,66 gram. Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.

Als "verdwaald" in de circulatie kan de Friese halve stuiver uit het eind van de 16e eeuw worden beschouwd (V253, figuur 12.2). Op de in Leeuwarden geslagen munt zelf vinden we de aanduiding van de muntwaarde aan weerszijden van het Friese wapenschild als de letters "**F**–**B**" voor *Fries Butken*. De naam "butken" is oorspronkelijk de Oost-Nederlandse vorm voor *botje* waar mee de oude zilveren munt *botdrager*, de Vlaamse zilveren munt de dubbele groot, werd bedoeld. In de oostelijke en noordelijke Nederlanden ging de naam in de 15e eeuw uiteindelijk van halve botdrager over op andere munten van dezelfde waarde en werd tenslotte de aanduiding voor een rekenmunt van een halve stuiver. Vooral in Overijssel (munten van drie en twaalf butken van de Drie Steden) en Friesland werd nog in de 17e eeuw de halve stuiver *butken* genoemd en werd op de Friese munten van deze waarde het afgekort met **F**–**B** weergegeven.

Figuur 12.2. V253: Het nogal gesleten en verbogen "butken" van Friesland van 1583, geen gebruikelijk geld buiten Friesland. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.

Na dit nogal gemêleerde kleingeld uit de late 15e en 16e eeuw volgt het gebruikelijke kleingeld - koperen duiten, twee enkele stuivers en een "dubbeltje" en uit de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (figuur 12.3). De oudste is een duit van Holland geslagen tussen

1590 en 1593 (V148). – Dit is het eerste kopergeld waarop geen verwijzing meer staat naar de landsheer Philips II maar een “Hollandse Maagd” in de Hollandse tuin waarin bloemen bloeien (symbool van eenheid in de opstandige gewesten en eenheid binnen de prille Republiek). Ook het devies van Philips is vervangen door een eigen devies, voluit*: Auxilium Nostrum In Nomine Domini*, op de munt: **. AVX .NOS . IN . NOM . DOM . -** *Onze hulp is in de naam des Heren'.* Op de keerzijde de provincienaam **HOL** / **LAN** / **DIA**. Aanvankelijk werden deze munten – tot 1593 op een gewicht van ca. 4,24 gram geslagen, daarna verlaagd naar 3,74 gram. Deze gewichtsverlaging past geheel in het monetaire beleid van Holland in de strijd tegen Spanje; geld maken om de kosten van de oorlog te kunnen betalen.
De handmatig geslagen duiten uit de verschillende Provinciën van 17e eeuwse Republiek, hier vertegenwoordigd met vijf exemplaren (V245, V223, V14, V381 en V119) gaan vergezeld van twee zilveren *bezemstuivers*, de volksaanduiding voor de bundel van zeven pijlen die op de munt wordt afgebeeld en die – wederom - de eenheid van de onafhankelijke Republiek symboliseert.

Figuur 12.3. 17e eeuws kleingeld uit de Republiek; V158: een Hollandse duit (1590-1593), V15: Zeeuws dubbeltje 1619, V245: Friese duit 1618 en V187: de "bezemstuiver" van Gelderland 1640. Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.

Figuur 12.4. V18 en V7: de twee messing speelpenningen uit de 18e eeuw, beide gemaakt in Neurenberg Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.

De 18e eeuw is slechts vertegenwoordigd met twee munten, beide koperen duiten (V119 en V22), beide sterk aangetast door het verblijf in de bodem, en twee messing speelpenningen van Neurenbergs fabricaat (figuur 12.4). De twee gevonden speelpenningen dragen beide de initialen

van de maker en zijn zo goed te dateren. De penning V18 heeft een haan - symbool voor waakzaamheid - op de voorzijde en de afkorting **I.D.R.P**. in de afsnede hetgeen komt met de naam van de maker op de keerzijde: **IOH**ann **ADAM DIEZEL Re**chen **P**fennig (Johan Adam Dietzel, Neurenberg (1746-1768). De penning V7 heeft op de voorzijde het borstbeeld en titels van de Franse koning Lodewijk XV (1715-1774); **LVD. XV. - . DC. PT. NA. R.** en een boerenlandschap op de keerzijde met het signatuur **G** lelie **H** van de maker Georg Höger (1764 - na 1788), en de aanduiding **RE** – **PFH** – **NIG** als omschrift.

*Figuur 12.5. V30: 5 - 1/32 gulden (halve duit), geslagen in het munthuis van Hoorn onder Lodewijk Napoleon (1806-1810). Vz. gekroond wapenschild met gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel en de ingewikkelde waarde-aanduiding **5** – **1/32 G**ulden. Op de kz. **INDIAE BATAV: I809** in drie regels. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.*

Een munt (V30; figuur 12.5) die weliswaar in het munthuis van Hoorn geslagen is, maar bestemd was voor Batavia, is de halve duit gedateerd 1809 en zodoende geslagen onder het bewind van "Nederlands eerste koning", Lodewijk Napoleon (1806-1810) die door zijn broer keizer Napoleon in ons land als vorst van het Koninkrijk Holland, als deel van het Franse Rijk, was benoemd. Met de Franse tijd kwam ook het decimale stelsel in ons land en de munt die met de waarde van een *duit* geslagen is krijgt daarmee de merkwaardige aanduiding van **5** – **1/32 G***ulden* als waarde binnen het nieuwe decimale muntstelsel, dat toen voor Nederland overigens nooit geheel van de grond is gekomen maar door Willem I (1815-1840) is voorgezet en ingevoerd met zijn nieuwe koninkrijksmunten voor ons land. Deze munten worden her en der in Nederland gevonden maar zijn hier als betaalmiddel nooit legaal gangbaar geweest. Ook deze koperstukken zullen, illegaal en ongewenst, door de bevolking aan het begin van de 19e eeuw, de Franse Tijd, uitgegeven en gecirculeerd hebben; een onderdeel van de monetaire kleingeldchaos die pas opgelost zou zijn met de nieuwe Koninkrijksmunten van Willem I.
De voorbeelden van die monetaire chaos zijn ook voor handen in het groepje kopergeld uit Varik. Twee particulier in Hessen-Darmstadt geslagen *Judenpfennigen* uit 1819. Deze munten (V281 en V365; figuur 12.6) werden in Nederland, onder andere, geïmporteerd – letterlijk met tonnen vol – door de Utrechtse kruidenier Bleyenstein (of Bleydenstein), die de munten als wisselgeld uitgaf maar weigerde ze weer als betaling aan te nemen. *Toen Bleydenstein weigerde, ze terug te nemen, werd in 1821 zijne woning door 't volk geplunderd*.[164] Het jaartal op de munten is fictief en

164 De Beer & Laurillard, 1899, lemma: *Bleyensteinsche duitjes*.

kan voorkomen als van 1703 tot 1822. Deze munten zijn op particulier initiatief in Pruissen ontstaan waar na 1808 geen kleingeld meer werd vervaardigd. Zolang de uitgever en ontvanger beiden vertrouwen hadden in de functie van dit “geld” gaat alles goed, anders dan hoe het in Utrecht afliep met kruidenier Bleyenstein. Zelfs een bankier uit Den Bosch, Franciscus van Lanschot, maakte zich schuldig aan deze praktijken. Andere bijnamen voor deze munten zijn dan ook *Bossche duit* (naar de plaats den Bosch) en *Lanschotje* (naar de bankier). Ook de beide koperen *hellers* van Frankfurt am Main uit 1820 en 1821 (V 9 en V20) behoren tot deze circulatiechaos in geheel Nederland die pas ten einde kwam nadat er onder Willem I na 1819 weer voldoende koperen kleingeld voorhanden kwam.

Figuur 12.6. V281 en V365: “Bleyensteinse duiten” uit 1819, geslagen in Hessen-Darmstadt. Blijkbaar ook buiten de stad Utrecht gecirculeerd, maar na de kleingeldcrisis ook als speelpenning gebruikt. Op de voorzijde een fantasiewapenschild tussen lauwertakken, op de keerzijde slechts een I zonder munt- of denominatienaam en jaartal. Schaal 2:1. Foto’s Bouke Jan van der Veen.

Met kleingeld uit de 19e eeuw wordt de lijst van vondsten uit Varik besloten, een halve cent en twee centen (V31, V227 en V157). Het “kwartje” uit 1825 – in onze ogen ook kleingeld – is voor een 19e eeuwse “gewone man van het platteland” een forse hap uit het dagelijkse budget voor de eerste levensbehoeften (figuur 12.7). Omgerekend naar vergelijkende koopkracht volgens het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) heeft fl. 0,25 in het jaar 1825 een "koopkracht" van fl. 5,95 of € 2,70) in het jaar 2016.[165]

165 bron: http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php ; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG, Amsterdam).

Figuur 12.7. V371: 25 cents 1825, niet alledaags kleingeld. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.

Een bronzen 20e eeuwse stuiver uit 1954 van Juliana met het zeer toepasselijke vondsnummer 1 besluit de lijst van gevonden munten uit Varik.

12.3 Overig metaal: inleiding

De 196 metalen objecten die, naast de 30 reeds besproken munten en speelpenningen zijn aangetroffen tijdens de opgraving, worden hier onder besproken per periode en daarbinnen per functiegroep (tabel 12.3).

functiegroep alg.	functiegroep spec.	vorm	ROM	ME	NT	?	per functiegr.
1. religie							**2**
	pelgrimsinsigne	draagspeld		1			
	pelgrimsinsigne	hanger		1			
2. huis en meubels							**47**
	constructie-onderdelen	kram		1	1		
	constructie-onderdelen	muurhaak		1			
	constructie-onderdelen	sluitring			1		
	constructie-onderdelen	spijker		7	23	1	
	dakbedekking	daknagel			4		
	hang- en sluitwerk	gehengduim			1		
	hang- en sluitwerk	sleutel			1		
	hang- en sluitwerk	windwervel			1		
	meubels	kastscharnier			1		
	meubels	kastknop			1		
	meubels	kistbeslag			2		
	meubels	meubelnagel			1		
	meubels	tuinmeubulair			1		
3. tafel/keuken							**15**

	drinkgerei	kraan			1	
	eetgerei	lepel		1		
	kookgerei	rooster			1	
	vaatwerk	filter koffiekan?			1	
	vaatwerk	grape		1	2	
	vaatwerk	kan		1		
	vaatwerk algemeen	onbepaald			4	
	vaatwerk algemeen	reparatieplaatje			2	
	vaatwerk	stamper vijzel			1	
4. kledingaccessoires						**31**
	kleding	bel		1		
	riem/gordel	gesp		8	6	
	riem/gordel	gespplaat		1	1	
	riem/gordel	riemtong		2		
	schoeisel	ijsspoor			1	
	schoeisel	schoengesp			2	
	schoeisel	tripbeslag		1		
	sluiting	fibula	1			
	sluiting	kledinghaak			1	
	sluiting	kledingoog			1	
	sluiting	knoop			6	
5. toiletgerei en sieraden						**5**
	sieraden	broche/draagspeld		3		
	sieraden	uurwerk			1	
	toiletgerei/verzorging	pillendoos			1	
6. vrije tijd						**3**
	speelgoed	bikkel			1	
	vereniging	draagspeld fanfare			1	
	vereniging	koppelslot scouting			1	
7. paardentuig en vervoer						**12**
	paardentuig	bit			2	
	paardentuig	hoefijzer			8	1
	wagenonderdeel	wielbeslag			1	
8. militaria						**21**
	vuurwapen	granaat WOII			1	
	vuurwapen	kogel achterlader			1	
	vuurwapen	kanonskogel			1	
	vuurwapen	ronde loden kogel			15	
	aanvalswapen	zwaardpommel			1	
	verdedigingswapen	harnas			2	

9. Handel							**33**
	munt en (reken)penning	munt		1	27		
	munt en (reken)penning	rekenpenning			2		
	schrijfgerei	zandstrooier			1		
	zegels en zegelstempels	merklood			2		
10. nijverheid en ambachten							**37**
	algemeen gereedschap	mes		4	4		
	algemeen gereedschap	mes, heftbeschermer			1		
	algemeen gereedschap	mes, schedebeslag			3		
	algemeen gereedschap	schaar		2	1		
	algemeen gereedschap	werktuig onbepaald			3	1	
	houtbewerking	hamerbijl			1		
	houtbewerking	spie			1		
	houtbewerking	wig			1		
	landbouw en veeteelt	veebel			1		
	landbouw en veeteelt	vork			1		
	metaalbewerking	aambeeld inzetstuk		1			
	metaalbewerking	beitel		1			
	metaalbewerking	gietprop/smeltrest		2	4		
	naaigerei	vingerhoed			5		
11. sanitair/hygiëne							**0**
12. overig/onbepaald							**20**
	onbepaald	blik			1		
	onbepaald	brok			2		
	onbepaald	draad			1		
	onbepaald	plaat			1	2	
	onbepaald	staaf			2		
	onbepaald	strip		2	1		
	overig	beslag		1	3	1	
	overig	dop		1			
totaal (per fase)			**1**	**45**	**174**	**6**	**226**
			ROM	**ME**	**NT**	**?**	**totaal**

Tabel 12.3. Metaalvondsten per functiegroep en periode.

De vondsten zijn ingedeeld bij een bepaalde fase op basis van de datering, meestal afkomstig van typegelijke of vergelijkbare objecten uit de literatuur. Indien er geen scherpe datering voorhanden was, is de vondstcontext gebruikt als hulpmiddel. Aantoonbaar te oude vondsten in een jongere context zijn beschouwd als opspit.

De functiegroepen geven in potentie een indruk van het scala aan activiteiten dat in en rond een vindplaats is uitgevoerd.

12.4 Overig metaal uit de Romeinse tijd

12.4.1. Kledingaccessoires

De enige metaalvondst uit de Romeinse tijd is een fragment van een kapfibula **V21** (figuur 12.8). De kledingspeld heeft een opengewerkte naaldhouder, een vlakke beugelknop, een beugel met een gepuncteerde lengtegroef en een breed uitlopende kap met een eveneens gepuncteerde V-vormige groef. De bovenkant van de kap met de veerrol is afgebroken en ook de naald en naald-houderschede ontbreken. Het gaat om een kapfibula van de variant Bentumersiel, die gedateerd wordt in de vroeg-Romeinse tijd: waarschijnlijk ca. 15 voor Chr. tot ongeveer 40 na Chr.[166] De vondst is aangetroffen in de middeleeuwse vondstlaag 11, ver boven het waarschijnlijk laat-Romeinse vegetatieniveau laag 20 (zie §5.1.3). Om die reden is het waarschijnlijk dat hij door een middeleeuwse bewoner van Varik elders is opgeraapt en hier is verloren of afgedankt.

12.5 Overig metaal uit de middeleeuwen

12.5.1. Religie

V319 betreft een goed bewaard gebleven ronde hanger van lood-tin. Een van de zijden toont Maria met kind binnen een stralenkrans en de andere zijde Christus als Man der smarten. De datering van een sterk gelijkend insigne met St. Anna te drieën in plaats van Maria met kind is ca. 1475-1525.[167] De vondst komt uit de greppel S-4-2 (jongste vondsten ca. 1550-1625).
Het lood-tinnen fragment **V385** is een deel van een insigne, waarbij niet met zekerheid valt te zeggen of het gaat om een profaan of een religieus (pelgrims-)insigne. De buiging van het stip-vormige fragment in combinatie met de langsgroeven doet vermoeden dat hier het onderlijf van een (knielende?) heilige, engel of gelovige met de plooien van zijn gewaad is afgebeeld, zoals op bijvoorbeeld de grote ronde insignes van Maria en Johannes de Evangelist uit Den Bosch.[168] Ook de engelen die de hostiemonstrans van de Heilige Stede in Amsterdam flankeren worden op deze manier getoond.[169] Een datering in de 15^{e} eeuw schijnt mogelijk.

[166] Haalebos 1986, 16-18. Ik volg niet de redenering van Heeren & van der Feijst 2017, 51-52 dat het type tot na ca. 40 na Chr. aanhield vanwege het voorkomen in de Cananefaatse nederzetting Rijswijk-De Bult. Rijswijk is in meerdere opzichten een afwijkende woonplaats, die vroeger zou kunnen starten dan het regionale patroon lijkt voor te schrijven.
[167] Van Beuningen, Koldeweij & Kicken 2001, 247: afb. 1048. Ook in van Beuningen & Koldeweij 1993, 222-239 en in van Beuningen e.a. 2012, 217-220 staan geen insignes met een identieke voorstelling.
[168] Van Beuningen, Koldeweij & Kicken 2001, 336-337, met name afb. 1403.
[169] Van Beuningen & Koldeweij 1993, 142: afb. 119.

Figuur 12.8. Metaalvondsten uit de Romeinse tijd (V21) en middeleeuwen. Schaal 1:1.

12.5.3. Huis en meubels

V86 is een massieve ijzeren haak. Het tegenwoordige gebruik is als onderdeel van een klinkstel. Het gaat dan om het element dat in de deurpost bevestigd wordt om het uiteinde van de klink op te vangen, de zogenaamde neus. Ze komen al voor in de 12e en 13e eeuw.[170] Volgens Egan is deze functie alleen tamelijk zeker voor late exemplaren, in elk geval vanaf de 18e eeuw. Voor vroegere voorbeelden ontbreken duidelijke associaties met ijzerwerk van deuren of ramen. Een schilderij uit de vroege 15e eeuw laat een bevestiging van twee dergelijke haken hoog in een plafondbalk zien.[171] Ook de context in Varik (laag 11) wijst op een datering in de middeleeuwen.

12.5.3. Tafel/keuken

Een fragment van een tinnen lepelsteel **V415** heeft een zeshoekige doorsnede. Tinnen lepels komen in Nederland niet voor vóór de tweede helft van de 15e eeuw.[172] De vondst komt uit de middeleeuwse vondstlaag 11.

12.5.4. Kledingaccessoires

Bel

De kleine bronzen bel **V458** heeft een zogenaamd gotisch profiel, als bij een torenklok. Dergelijke belletjes werden in de late middeleeuwen gedragen aan kleding: uit iconografische afbeeldingen blijkt dat ze in ieder geval schouder- en heupriemen sierden. Ook werden ze bevestigd aan halsbanden van honden en aan paardentuig. Belletjes met deze vorm dateren van de tweede helft van de 13e tot in de 15e eeuw.[173] Ook de context, de vol- tot laatmiddeleeuwse laag 11, wijst op een middeleeuwse datering.[174]

Gespen

De kleine koperen profielgesp **V244** heeft een verdikte angelrust die geen–zoals gebruikelijk bij profielgespen – gegoten profilering heeft maar een markering van de hoekknoppen en angelrust door middel van ingevijlde groeven. Profielgespen worden gedateerd in de periode 1150-1400.[175] De context, S226 is echter 17e eeuws. Gelijkend is een kleine koperen ovale gesp **V369** met versmalde en aan de hoeken uitstekende angelbasis, die echter een onversierde angelrust heeft. Ook deze dateert ca. 1150-1400.[176] De context is de nieuwtijdse laag 4. De ongedeelde rechthoekige koperen gesp **V267** kan gedateerd worden in de periode 1300-1500,[177] maar is afkomstig uit S246, een paalkuil van de rond 1700 gedateerde houten roedenberg. De kleine, ongedeeld rechthoekige gesp van ijzer **V282** heeft een roller rond de angelrust. IJzeren gespen met deze vorm komen al eerder voor dan rechthoekige gespen van koper: in ieder geval in de eerste helft

[170] Saggau 2000, 53.
[171] Egan 2010, 54-57.
[172] Janssen 1983, 256.
[173] Egan & Pritchard 2002, cat 1690-1692; Krabath 2001, 220.
[174] Egan & Pritchard 2002, cat 442.
[175] Egan & Pritchard 2002, 72-74; 76-78.
[176] cf Egan & Pritchard 2002, 70: nr. 274
[177] Whitehead 1996, 24: nr. 126.

van de 12e eeuw. Met een roller zijn ze bekend sinds de tweede helft van de 13e eeuw. [178] De middeleeuwse datering wordt bevestigd door de context: vondstlaag 11. Het zeer kleine zeshoekige gespje **V212** zal globaal uit 1250-1500 stammen.[179] Het is gevonden in de nieuwtijdse vondstlaag 4-1. Rechthoekige gespen met vaste tussenstijl als **V198** komen volgens Whitehead voor van de tweede helft van de 14e tot aan het einde van de 17e eeuw, maar vooral tussen ca. 1575 en 1700.[180] Een sterk gelijkende gesp uit Londen komt echter uit een context uit ca. 1270-1350, dus blijkbaar komt het type al eerder voor. V198 wordt mede op basis van de vondstcontext, de middeleeuwse akkerlaag, in de late middeleeuwen gedateerd.
V391 is een rechthoekige, vertinde koperen gesp met een buiten de gespbeugel uitstekende haak die evenals de massieve stuit met angel aan de losse tussenstijl bevestigd is. Het uiteinde van de haak is afgebroken; die was langer en eindigde in een ronde knop. Door de haak te draaien kon hij vastgezet worden in de brede groef aan een van de korte zijden van de gespbeugel. Zo werd een oog gevormd waaraan een beurs gehangen kon worden. Een van de twee exemplaren uit Londen komt uit een context uit de periode 1500-1550.[181] Whitehead dateert het type echter in de periode 1350-1450.[182] De Varikse context is laag 4-1, uit de nieuwe tijd.

Gespplaat
Een koperen voorplaat van een oorspronkelijk gevouwen gespplaat of riemtong **V457** heeft een fijne zigzagversiering langs de lange randen. Een enkel nietgat resteert. Gespplaten met deze versiering uit Londen komen uit contexten uit 1200-1230 en 1270-1350. [183]De vondst komt uit de middeleeuwse vondstlaag 11.

Riemtong
Uit de middeleeuwse laag 11 in WP2 komen twee delen van dezelfde riemtong, die samengesteld was uit twee platen.[184] **V452** is een complete trapeziumvormige achterplaat met een gevorkt uiteinde. In de lange zijden bevinden zich twee trapeziumvormige inkepingen tegenover elkaar en aan het smalle uiteinde een nietgat. Het fragment **V450** is een deel van de voorplaat met dezelfde inkepingen en een kleine koploze niet in het nietgat. De voorzijde is versierd met een groeflijn in een vlechtend patroon. Identiek voor wat betreft de vorm en versiering is een riemtong uit Den Bosch-Tolbrugkwartier, een vondstcomplex uit de periode 1375-1437.[185]

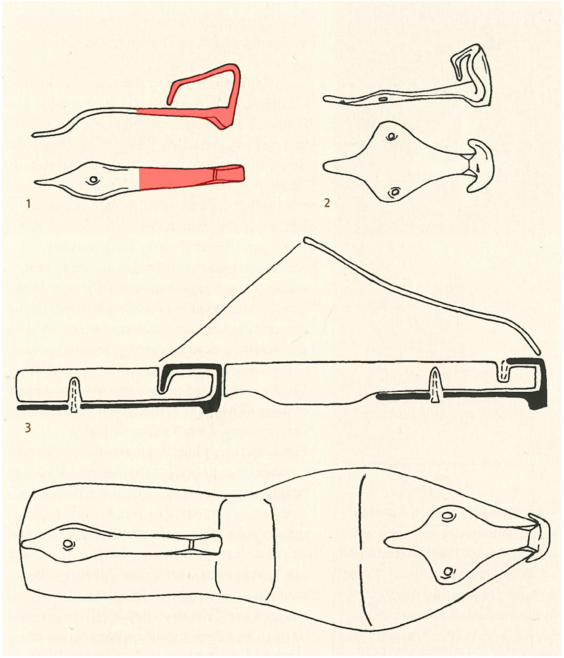
[178] Egan & Pritchard 2002, 95; Saggau 2000, 94-96.
[179] Whitehead 1996, 16: nr. 43 heeft vier hoeken en een meer afgeronde angelrust. De zeshoekige gesp met eveneens ronde binnenomtrek Krabath 2001, 143, type D 36 wordt gedateerd van rond 1300 tot rond 1405/1410.
[180] Whitehead 1996, 72.
[181] Egan 2005, 37: nr. 115-116.
[182] Whitehead 1996, 85; 87: nr. 552-554.
[183] Egan & Pritchard 2002, cat. 499 en 505. Voor mogelijke riemtongen in deze techniek en vorm zie 158-159.
[184] V450 en V452 zijn op 1,75 m afstand van elkaar gevonden.
[185] Janssen 2007, 104: afb. 60,3.

Figuur 12.9. Metaalvondsten uit de middeleeuwen. Schaal 1:1.

Schoeisel

V383 betreft een fragment van een ijzeren tripbeslag. Trippen waren overschoenen met een houten zool, die van de 12e tot in de 16e eeuw (maar vooral vanaf de 14e eeuw) gebruikt werden om onder tere of dure schoenen te binden op modderig, onverhard terrein. Soms zijn trippen aan de onderkant voorzien van ijzeren beslag, dat uit twee delen bestaat: een stuk onder de voorvoet en een stuk onder de hak van de tripzool. V383 is de voorste helft van het hakbeslag. Aan de twee knikpunten in het beslag is te zien dat de tripzool ongeveer 33 mm dik was, ongeveer twee maal zo dik als in de getoonde reconstructie van een trip uit Den Bosch (figuur 12.10). Het sterk gelijkende beslag van die trip dateert uit ca. 1375-1437. Waarschijnlijk werden trippen alleen gebruikt door de rijkste klassen in de middeleeuwse samenleving.[186] Tripbeslagen zijn dan ook bekend uit stedelijke contexten (Den Bosch, Zutphen) en van kasteelterreinen (Gemert, Lopiker-kapel).[187] De vondst komt uit de middeleeuwse vondstlaag 11.

Figuur 12.10. Reconstructie van een houten trip met ijzeren beslag uit Den Bosch, met in rood aangegeven het fragment (V383) dat in Varik is aangetroffen. Zie ook figuur 12.9. Naar Janssen 2007.

[186] Janssen 2007, 144; Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Wateringe 2001.
[187] Fermin 2014, 80-81.

12.5.5. Sieraden en toiletgerei

Broche

De kleine spitsovale koperen broche **V333** ziet eruit als een fermail (gespbroche) maar heeft een vastgezette naald waardoor het object gebruikt moest worden als draagspeld. Aan de brede zijde bevindt zich een deels afgebroken oog en de beugel is bezet met een reeks bloemvormige knopjes. Alle voorbeelden van deze tussenvorm tussen fermails en draagspelden worden gedateerd in de 14e eeuw. Een koperen gespbroche met dezelfde vorm en glasparels in plaats van knoppen stamt uit ca. 1375-1425.[188]

Muntspelden

De eenzijdig versierde lood-tinnen muntspeld **V352** draagt de keerzijde van een braspenning (dubbele groot) met een kruis met bloemen in de kwartieren en het omschrift AVE MARIA GRACIA. Een speld van hetzelfde type uit Den Bosch wordt 1410-1450 gedateerd.[189] De context, S116 (de vuile vloerlaag binnen de wagenschuur) bevat materiaal tot 1880-1930.
Een fragment van een tweede lood-tinnen muntspeld **V401** draagt een restant van een pseudo-bourgondisch wapenschild. Een vergelijkbaar schild staat op een speld uit de periode 1389-1450.[190] De context is de middeleeuwse vondstlaag 11.

12.5.10 Nijverheid en ambachten

Gereedschap algemeen

Uit de 15e eeuwse kuil S452 komt een vrijwel compleet ijzeren mes **V482**. Alleen de punt ontbreekt; de oorspronkelijke lengte was ca. 20 cm. Het mes heeft een rechthoekige plaatangel met vijf ijzeren nietstiften, en de rechte rug van het lemmet ligt in het verlengde van de angel. De snede is hol gebogen. Messen met plaatangel komen voor het eerst voor in de loop van de 14e eeuw[191] en in combinatie met een rechte rug sinds de late 14e eeuw.[192] Twee andere ijzeren messen **V121** en **V178** hebben een kort driehoekig lemmet en een deels afgebroken plaatangel. De vondsten komen beide uit de middeleeuwse laag 11 en zullen dus uit de late middeleeuwen stammen.

Een grote ijzeren knijpschaar **V159** heeft de gebruikelijke omegavormige lus aan de bovenkant en lange driehoekige bladen. Knijpscharen komen voor van de ijzertijd tot heden. Het ontbreken van driehoekige uitsteeksels aan de onderkant van de greep (het zogenaamde reces), maakt een relatief vroege datering mogelijk: wellicht in de volle of late middeleeuwen.[193] Hierover bestaat echter geen zekerheid en ook de context, een recente verstoring, levert geen extra informatie.

---

[188] Van Beuningen e.a. 2012, 386; afb.3523.
[189] Pol 2001, afb. 2235.
[190] Pol 2001, afb. 799. Met dank aan Bouke van der Veen voor de determinatie van beide muntspelden.
[191] Klomp 1999, 293.
[192] Cowgill, de Neergaard & Griffiths 2000, 92 ff.
[193] Cowgill, de Neergaard & Griffiths 2000, 107: nr. 311 (late 12e eeuw) en 313 (vroeg-midden 13e eeuw); Baart e.a. 1977, cat. 137 (eerste helft 14e eeuw); Saggau 2000, 35: in de 11e eeuw heeft een minderheid van de knijpscharen in Schleswig een reces, in de 12e eeuw geen, en in de 13e-14e eeuw hebben 16 van de 20 stukken een reces.

Figuur 12.11. Metaalvondsten uit de middeleeuwen. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Knijpscharen werden vooral gebruikt voor het scheren van schapen, maar kenden ook vele andere toepassingen: bijvoorbeeld als tuinschaar of om haren of textiel te knippen.
Een blad van een veel kleinere ijzeren knijpschaar **V173** komt uit de 15e eeuwse kuil S 181.

V416 betreft een breed ijzeren lemmetfragment met gebogen rug. Dit is afkomstig van een groot mes of eventueel een knijpschaar. Het kan op basis van de vondst in laag 11 in de volle of late middeleeuwen gedateerd worden.

Metaalbewerking
De 82 mm lange ijzeren vlakbeitel **V423** heeft een afgerond rechthoekige doorsnede, een relatief lang klingdeel en visgraatgroeven in de smalle zijden van de kling. Het gaat om een stuk gereedschap om koud metaal mee te bewerken. Objecten met een vergelijkbare vorm komen al voor in de ijzertijd.[194] Dit stuk kan door de context, de middeleeuwse laag 11, in de (volle of) late middeleeuwen gedateerd worden.

Voor het smeden van nagelkoppen of ringen werden ijzeren inzetstukken voor een aambeeld of houten werkblok gebruikt, zoals **V221**. Het object heeft een breder deel en een smaller deel, beide vierkant in doorsnede en beide uitlopend in een punt. Het smalle gedeelte zal in het aanbeeld of werkblok gestoken zijn zodat het brede deel gebruikt kon worden. De voorbeelden in Schleswig dateren van het midden van de 12e tot in de 13e eeuw.[195] Twee gelijkende exemplaren uit York komen uit contexten uit het midden van de 12e en de late 17e eeuw. Hierbij wordt bovendien een 14e eeuwse parallel genoemd.[196]

Twee druppels gesmolten lood uit de laatmiddeleeuwse kuil S152 wijzen er mogelijk op dat men op het erf loden voorwerpen heeft gegoten.

12.5.12 Overig/onbepaald
Uit de 15e eeuwse kuil S152 komt een balkvormige ijzeren dop **V196**. De functie hiervan is onbekend.

[194] Manning 1985, 9-10: A23-A26; Mölders 2010, 45-46.
[195] Saggau 66-68: Abb. 45, 11-18.
[196] Ottaway & Rogers 2002, fig. 1329, nr. 11469 en 11471. Omdat mij geen andere nieuwtijdse voorbeelden bekend zijn, neem ik aan dat het stuk uit de 17e eeuwse context een opgespit middeleeuw stuk is.

Figuur 12.12. Metaalvondsten uit de middeleeuwen (V196) en nieuwe tijd (overig). Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

12.6 Overig metaal uit de nieuwe tijd

12.6.2. Huis en meubels

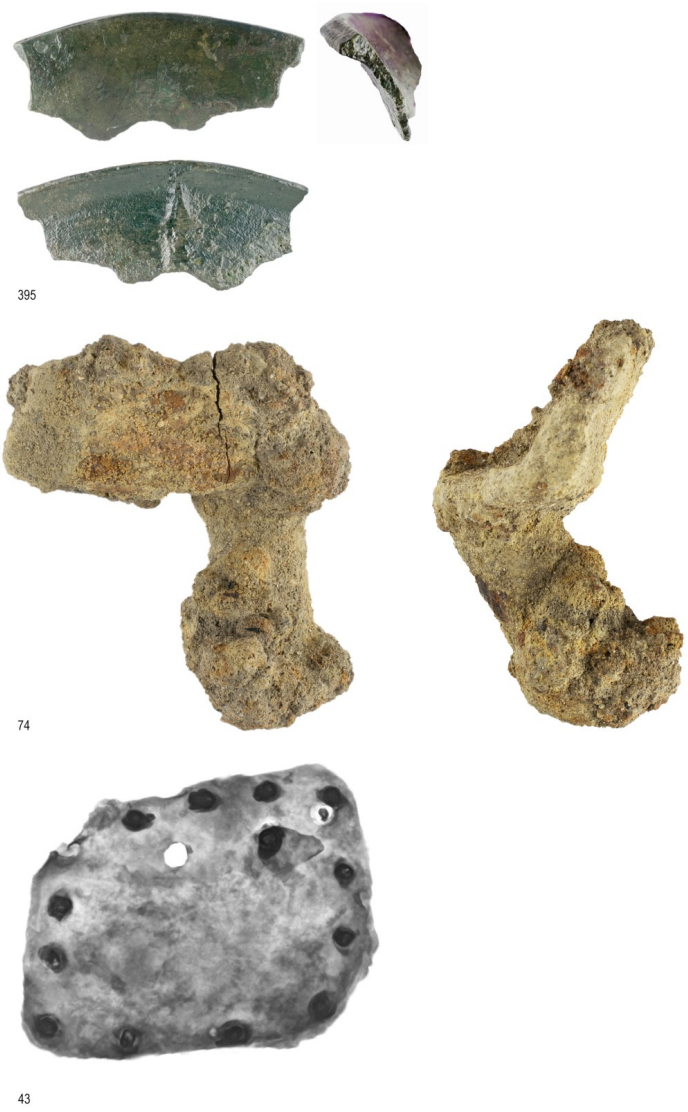
De grote koperen nagel met platte ronde kop **V413** heeft een in doorsnede vierkante schacht. Waarschijnlijk diende hij voor het bevestigen van dakleien. De vondst komt uit de nieuwtijdse laag 4. Drie slechter bewaarde koperen nagels V122, V143 en V192 zijn uitgeselecteerd. Deze hadden waarschijnlijk dezelfde functie en zijn gevonden in de laat-18e eeuwse waterput S 61.

Een massief fragment ijzer **V419** loopt aan een zijde spits toe en is aan de andere afgeplat en breed en heeft daar een ronde perforatie op het breukvlak. Het gaat mogelijk om een zwaar uitgevoerde windwervel, een constructieonderdeel om luiken vast te zetten. De context is de nieuwtijdse laag 4.
V149 is een grote ijzeren gehengduim. Het lange, spits toelopende deel was bevestigd in een deurstijl of raamkozijn. De verticale pen (de duim) diende als scharnieras voor een duimgeheng met ringvormig uiteinde die met nagels aan een bewegend element was vastgemaakt.[197] De context is greppel S4-1 waaruit het jongste aardewerk uit de periode 1625-1650 stamt.
De zeer grote ijzeren kram **V152** (niet afgebeeld), met een lengte van 288 mm diende voor zware houtverbindingen. Hij is aangetroffen in kuil s 163, samen met aardewerk uit de eerste helft van de 17e eeuw.

De koperen nagel **V236** met diabolovormige kop en in doorsnede vierkante doorn is een kastknopje, bedoeld als handgreep van een kleine lade, bijvoorbeeld in een schrijfbureau. De datering is vermoedelijk 18e of eerste kwart van de 19e eeuw. De context is de nieuwtijdse sloot S37,

Het D-vormige ijzeren oog **V330** heeft een vaste lange nagel, die in een hoek ten opzichte van het oog staat. Het gaat om een stuk kistbeslag: een hengseloog of een oog voor de bevestiging van een slotbeugel. De vondst is gedateerd op basis van de context, de bovenvulling van bermsloot S2, in de 19e of 20e eeuw.

[197] Cf. Meindersma 1993, 82-83, afb. 5.

Figuur 12.13. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1.

12.6.3. Tafel/keuken

Vaatwerk

Het platte ronde deksel van tin **V462** is aan de bovenzijde gemerkt met een ovaal stempel met een letter i in Gotisch schrift. De diameter is 36 mm. Aan de binnenkant zijn enkele flauwe concentrische ribben zichtbaar. De scharnieraanzet bevindt zich aan de rand, in plaats van aan de bovenzijde van het deksel. Hetzelfde is te zien bij een drink- of schapenkannetje (met lange giettuit) uit Rotterdam, dat twee maal voorzien is van een gotische letter i aan de bovenkant van het deksel. Dit is gedateerd in de periode 1500-1560.[198] Ook andere vormen, zoals de hanzekan, hebben echter vergelijkbare vlakke deksels. Een datering in de 14e of 15e kan dus niet geheel uitgesloten worden.[199] De context is de 19e eeuwse ophogingslaag S455, in de wagenschuur.
V380 is een kleine koperen voet van een grape of schenkkan op drie poten. De dwarsdoorsnede is D-vormig. Grapepoten van deze vorm kennen een lange looptijd, waarschijnlijk van ca. 1250 tot rond 1600.[200] De context is de middeleeuwse vondstlaag 11. Ook het koperen randfragment **V395** zal van een grape of eventueel een kleine ketel afkomstig zijn. Het heeft een driehoekig uitgetrokken lip en een duidelijke gietnaad.
V74 is een fragment van een gietijzeren kookpot op drie poten, de opvolger van de hierboven beschreven bronzen grapen. Kenmerkend is, naast het bewaard gebleven pootje, de scherpe bodemknik. Deze potten hadden twee driehoekige oren aan of kort onder de bovenrand en worden op basis van vondsten uit de vesting Bourtange gedateerd in de 17e of 18e eeuw.[201] **V43** is een ijzeren reparatieplaat voor vaatwerk met oorspronkelijk 13 ijzeren nieten langs de rand, en nog twee die daarbinnen staan. Delen van een stuk ijzeren vaatwerk **V228** zijn gerepareerd met plaatjes koperblik. Deze zijn met koperen nieten bevestigd aan de wand. Deze nietstiften zijn gemaakt van spiraalvormig opgerolde plaatjes die de jongere opvolger vromen van de gevouwen reparatienieten. De opgerolde nietstiften komen voor van ongeveer 1450/1575 tot in de 18e eeuw.[202]
Dezelfde soort nieten zijn gebruikt om het koperen hengseloog **V29** te bevestigen aan een stuk koperen vaatwerk (kleine fragmenten van de wand zijn bewaard gebleven). Het oog zelf is niet gegoten, maar gemaakt van een gevouwen en gehamerde plaat. Vergelijkbaar zijn de ogen aan twee koperen kookketels uit Nova Zembla uit 1596.[203] Een tweede hengseloog **V331** is volledig van ijzer en bestaat uit afgerond uitvormig appliquedeel en een plat bandoog. De context, S327, leverde aardewerk op uit de periode 1700-1900.

---

[198] https://museumrotterdam.nl/collectie/item/495.
[199] Cf. Beekhuizen1998, 19: afb. 1 en 20, afb. 3 en 4. Overigens is de diameter gelijk aan die van zandstrooierdeksel V373 (zie hieronder), dat op 5,4 m afstand werd gevonden. Het is eventueel mogelijk dat beide fragmenten bij hetzelfde voorwerp hoorden.
[200] Egan 2004, 164-166, met name nr. 457 (ca. 1350-1400); Egan 2005, 99: nr. 454.
[201] Hasselt, Lenting & van Westing 1993, 442-443.
[202] Egan 2005, 101.
[203] Braat e.a. 1998, 235.

Figuur 12.14. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1.

Figuur 12.15. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

De zeef of filter **V285** is gemaakt van gedreven koperblik. De bolle buitenzijde is voorzien van concentrische ribben waarbinnen zich op regelmatige afstand geplaatste perforaties bevinden. Tussen de naar de holle binnenkant omgeslagen rand bevinden zich rondom resten ijzerblik. De functie van dit voorwerp is onduidelijk.[204] Mogelijk gaat het om een filter van een blikken kraantjeskan voor koffie. De datering is dan vermoedelijk 19e eeuw.

V321 is een grote koperen kraan met driepasvormige greep van een tapkraan. Deze diende om samen met een koperen tap (een buis) vloeistof uit een houten vat te tappen. Kranen met een driepas worden gedateerd in de periode 1525-1650.[205] Dezelfde vorm komt bijvoorbeeld in het Behouden Huys op Nova Zembla (1596) drie maal voor.[206] De kraan komt uit greppel S4-2, die in de periode 1550-1625 opgevuld raakte.

De 23,4 cm lange, gietijzeren staaf **V486** is een stamper van een vijzel. De doorsnede is rond en beide uiteinden zijn verbreed als bij een diabolo. De context is de 19e eeuwse laag S455.

12.6.4. Kledingaccessoires

Gespen
De rechthoekige ijzeren gesp **V491** met afgeschuinde hoeken heeft een roller aan de angelrust. Een koperen exemplaar van deze vorm uit Amsterdam is gedateerd in de eerste helft van de 17e eeuw, en eenzelfde stuk uit een Tielse beerput in de periode 1701-1778.[207] De Varikse context is de 18e eeuwse kuil S439. Ook de grote rechthoekige gesp **V3** kan op basis van de context (laag 4) in de nieuwe tijd geplaatst worden. De beugeldoorsnede is rond en de angel is gebogen. Vanwege het grote formaat (binnenbreedte 35 mm) kan deze gesp eventueel in paardentuig dienst hebben gedaan.
De dubbelovale koperen gesp met vaste tussenstijl **V128** heeft geen angel meer. Het type dateert ca. 1350-1700. Op basis van de context (S10, jongste aardewerk 1750-1850) is de vondst aan de nieuwe tijd toegewezen. **V145** is een dubbelovale koperen gesp met aan de vaste tussenstijl het restant van een ijzeren angel. In tegenstelling tot de hiervoor besproken gesp heeft deze uitstekende knopjes in het verlengde van de tussenstijl, hetgeen wijst op een datering in de periode 1500-1650/1700.[208] De context is de greppel S4-1, met materiaal tot 1625-1650.

[204] V285 lijkt, ook qua formaat op de bak van een schuimspaan. Deze komen wel eens voor met een ijzeren steel die met nietnagels is vastgeklonken aan de bak (Braat e.a. 1998, 241). Nietgaten ontbreken echter bij de Varikse vondst, en de rand van ijzerblik bevindt zich aan de holle binnenzijde. Als de steel daaraan was bevestigd, zou dit de functie als schuimspaan belemmeren.
[205] Baart e.a. 1977, 352-354.
[206] Braat e.a. 1998, 237.
[207] Baart e.a. 1977, cat. 220; Klomp 1999, 1034: cat. 37.
[208] Whitehead 1996, nr. 304-312.

Figuur 12.16. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

V124 is een rechthoekige koperen gesp met versierde beugel en losse (verdwenen) tussenstijl. De lange zijden van de beugel zijn licht ingesnoerd en in het midden van elke zijde bevindt zich een balustervormige profilering. De datering is ca. 1660-1720.[209] Ook deze komt uit kuil S10. Een tweede rechthoekige koperen gesp **V12** met ingesnoerde lange zijden heeft nog de losse beslagplaat met ankervormig uiteinde. Deze hoort in dezelfde tijd thuis.[210] Hij is afkomstig uit laag 4-0. Beide laatstgenoemde exemplaren hebben als schoengesp gediend, of eventueel als sluiting voor de pijp van een kniebroek.
Van de halve koperen ring **V35** is het niet geheel duidelijk of het deel een ronde gesp (ca. 1250-1575, afkomstig uit de nieuwtijdse laag 4-1) betreft, of een object met een andere toepassing.

Gespplaat
IJzeren gespplaten als **V361** komen weinig voor. De kleine plaat is bijna vierkant en heeft een rechthoekige uitsparing voor de gespangel. In de uitsparing is een restant van de losse tussenstijl van de gesp aanwezig. De vondst komt uit de nieuwtijdse laag 4.

Gordelsluiting
Bijzonder en zonder directe parallel is een zilveren gordelsluiting **V27**. Het gaat om een ruitvormig exemplaar met (cherubijnen)kopje en krulwerk, met nog één van oorspronkelijk twee kledinghaken met rolwerk. Waarvoor het oog met ring aan de bovenzijde diende, is onbekend. Driedelige gordelsluitingen komen veel voor maar hebben dan naast twee kleine ogen voor kledinghaken een groter oog aan de onderzijde.[211] Kledinghaken met rolwerk of een hoofd of buste in een medaillon worden gedateerd in de periode 1575-1650.[212] De vondst komt uit de nieuwtijdse laag 4-1.

Kledingoog
V363 is een koperen kledingoog, oorspronkelijk horend bij een set haken en ogen. Deze eenvoudige kledingsluitingen zijn gemaakt van gebogen, getordeerde en gehamerde stukken koperdraad. De haakjes hebben steeds twee rond gebogen lussen en komen voor in verschillende formaten. Bij de ogen onderscheiden Baart e.a. exemplaren met open en dichte ogen (dicht wil zeggen met rond elkaar gedraaide uiteinden bij de lussen), steeds met twee bevestigingslussen zoals ook de bijbehorende haken hebben. Deze voorwerpen dienden voor het dichtmaken van kragen en mouwen en werden met lusjes van textiel aan de kleding bevestigd.[213] De datering is midden van de 15e eeuw tot heden.[214] De meeste vondsten uit de context, laag 4, dateren in de nieuwe tijd.

---

[209] Cf. Whitehead 1996, nr. 609.
[210] Cf. Whitehead 1996, nr. 612.
[211] Cf. Baart e.a. 1977, cat. 189 voor een stuk met cherubijnenkopje.
[212] Baart e.a. 1977, cat. 165 en 166.
[213] Baart e.a. 1977, 157.
[214] Baart e.a. 1977, 157 noemen een 15e eeuws schilderij van de nar Gonella aan het hof van Ferrara, door Jan van Eyck, als bewijs voor het vroegste gebruik. Dit schilderij wordt tegenwoordig toegeschreven aan Jean Fouquet en ge-

Knopen

Een grote knoop (diameter 16 mm) **V220** met bolle massieve kop en staafoog, is onversierd. De datering is ca. 1575-1600.[215] Uit dezelfde context, kuil S255, komt een munt uit 1637. De koperen knoop **V160** heeft eveneens een massieve bolle kop en staafoog maar valt met zijn diameter van 11,9 mm onder de kleinere knopen. Gezien de ontwikkeling naar zeer kleine knopen in het tweede kwart van de 17e eeuw is het waarschijnlijk dat dit kleinere formaat in de periode 1600-1625 thuishoort.[216] Knopen met een identiek versieringsmotief: een centrale knop en gebogen ribben, komen ook al voor in het laatste kwart van de 16e eeuw.[217] Veiligheidshalve zou men deze knoop daarom in de periode 1575-1625 moeten dateren. De koperen knoop **V370** is van binnen hol en tweedelig, heeft een bolle boven- en onderzijde en een bandvormig draadoog aan de achterzijde. Dergelijke knopen stammen uit ca. 1650-1700.[218] De vondstcontext, greppel S350 levert aardewerk op uit precies dezelfde periode. Platte knopen met een staafoog als **V400** komen voor van het begin van de 18e eeuw tot in de tijd van het Koninkrijk Holland, rond 1810. Deze kleine koperen knoop lijkt onversierd, op een flauwe concentrische groef na. **V421** is een holle, machinaal vervaardigde uniformknoop van koper met gekroond monogram MA en draadoog; op de achterplaat staat een fabrikantenstempel: E. VAN WYK & Co, met onderaan een onleesbare tekst: mogelijk een plaatsnaam. Dergelijke knopen kunnen uit de hele 19e en 20e eeuw dateren.[219] Het lettertype op de achterplaat lijkt te wijzen in de richting van de tweede helft van de 19e eeuw. Het ronde medaillon **V409** is gemaakt van verzilverd ijzerblik en rijk versierd met een ingestanste (ook aan de achterzijde doorgedrukte) voorstelling. Afgebeeld zijn een waterlandschap met zeilboot en een polderlandschap met molen en bruggetje, binnen accolades en gespiegeld aan weerszijden van een centrale band. Aan de achterzijde ontbreken duidelijke sporen van een bevestigingsconstructie. Waarschijnlijk betreft het een onderdeel van een van een machinaal vervaardigde knoop. De datering zal ca. 1850-1950 zijn. De vondst komt uit de recente bouwvoor (laag 1) in WP 2.

IJsspoor

Speciaal voor het veilig lopen op ijs of sneeuw diende het ijzeren object **V313**. De ovale beugel met twee ogen aan de bovenzijde en vier ijzers aan de onderkant werd onder schoeisel gebonden met behulp van een touw of leren riem. Oudere exemplaren, uit het einde van de volle middeleeuwen, bestaan uit een grote ijzeren kram met drie punten die bevestigd werd in een beugelvormig stuk leer.[220] In het ongetwijfeld jongere ijsspoor uit Varik is ook het oorspronkelijk leren

---

dateerd in de jaren 1440-1445; Klomp 1999, 287 over vondsten uit 18e eeuwse contexten; Read 2008, 153 beeldt een jurk uit Bath af uit de jaren 1821-1825 met een sluiting van haken en ogen. Kledingsluitingen door middel van haken en ogen zijn heden ten dage nog in gebruik.

[215] Verhelst in voorb., type 1, decoratie 8.

[216] Verhelst in voorb., tyoe 2.

[217] Verhlst in voorb., type 1, decoratie 1.

[218] Verhelst in voorb., type 13b.

[219] Verhelst in voorb., type 17.

[220] Saggau 2000, 99-100.

onderdeel van ijzer gemaakt. Dit is eveneens het geval bij een voorbeeld uit Coevorden, waarvan tevens een exemplaar in Lent is gevonden. Volgens Lenting werden deze objecten niet alleen gebruikt voor het ontijzen van fortgrachten maar ook bij het lopen in natte en gladde klei, bijvoorbeeld bij de aanleg van een schans.[221] Overigens worden exact dezelfde objecten soms geduid als balkenvlottersporen. De vondst komt uit de insteek van de in de 18e of 19e eeuw gedempte waterput S189.

12.6.5. Sieraden en toiletgerei

Het horlogesleuteltje **V364** heeft een naar binnen zwenkende bovenzijde en accoladevormige randversiering. Op een van de zijden staat een poort afgebeeld, op de ander een paard in galop. Dergelijke sleuteltjes komen tussen 1840 en 1850 in zwang. Het betrof een massaproduct.[222]

12.6.6. Vrije tijd

Verenigingen

De kleine lier van geperst koperblik **V355** is de voorplaat van een draagspeldje, van een fanfarelid. Het dateert uit de 20e eeuw.

De ijzeren gesp **V211** is de helft van het koppelslot van een padvindersriem. De tekst op de ronde beugel is BOY [SCOUTS BE PRE]PARED. Op de andere helft van het koppelslot stond het lelievormige symbool van scouting. De datering is vermoedelijk ca. 1945-1965.[223] De ligging in de bovenvulling van bermsloot S2, langs de Kerkstraat, wijst erop dat het om een verliesvondst langs de weg gaat.

Speelgoed

De loden bikkel **V280** heeft de vorm van een sprongbeen uit de achterpoot van een schaap en is gebruikt als kinderspeelgoed. Laatmiddeleeuwse bikkels waren van been en soms gevuld met lood. Benen bikkels komen in ieder geval voor tot in de 17e eeuw, naast koperen exemplaren.[224] De datering van loden bikkels is waarschijnlijk 19e en eerste helft 20e eeuw.[225]

---

[221] Lenting 2012, 190-192: afb. 7.110, vnr. 2244; Verhelst 2018, nr. 248. De contextdatering van het ijsspoor uit Lent is 1800/1825-1846.
[222] Wolf 1992, afb. 23.
[223] Volgens Bosman 2013 moeten koperen exemplaren gedateerd worden in de periode 1910-1950; dit is echter een inschatting zonder verdere literatuurverwijzingen.
[224] Baart e.a. 1997, 452-454.
[225] Gepubliceerde loden bikkels zijn mij niet bekend.

Figuur 12.17. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

12.6.7 Paardentuig en vervoer

Paardentuig

V332 is vermoedelijk een mondstuk van een trensbit. De twee lusvormig gebogen ogen aan de uiteinden liggen echter niet in het verlengde van het mondstuk zoals het bij Clark getoonde voorbeeld,[226] maar zijn dwarsgesteld. Het bitonderdeel is gevonden tegen de fundering van de wagenschuur S117.

Het complete ijzeren bit **V88** is aangetroffen in de recente bouwvoor boven de grote schuur in WP2 en 3. Het gaat om een stangbit met grote, opengewerkt sleutelvormige wangstukken met steeds een groot oog aan de voorkant en een klein dwarsgesteld oog aan de achterkant. Aan een van de grote ogen is nog een deel van de kinketting bevestigd en in een van de kleine ogen zit een ronde leidselring. Bitten van deze vorm dateren vermoedelijk uit de 19e en 20e eeuw.[227]

Alle dateerbare hoefijzers, acht van de negen aangetroffen exemplaren, stammen uit fase 4 of 5. **V103** is een voorbeeld van het oudste vertegenwoordigde type, met relatief brede takken, waarvan er vier gevonden zijn. Dit hoort bij Clark type 4 (1350-1625) of Hasselt type 5 (1600-1800). V103 is een fragment met kalkoen en twee nagelgaten in vulgroef.

Van het jongere type zijn vijf exemplaren aangetroffen. Het complete hoefijzer **V89** heeft uitgesproken smalle en rechte takken en zes nagelgaten, waarvan nog vier met hoefnagel. Naast de vorm is vooral het opstaande teenplaatje kenmerkend: het gaat om Hasselt type 7, dat na ca. 1775 gedateerd wordt.[228] De vondst komt uit de wandgreppel S103 van de oudste fase van de nieuwtijdse wagenschuur. Drie andere hoefijzers van hetzelfde type **V362** zijn verzameld uit de recente bouwvoor in WP2, direct noordelijk van dezelfde schuur.

12.6.8 Militaria

Degen

V125 is de ijzeren gevestknop van een degen of rapier. De knop is in doorsnede rond, aan de boven- en onderzijde ingesnoerd en versierd met fijne verticale ribben. De binnenkant is hol. Vergelijkbare gevestknoppen uit de vesting Bourtange worden gedateerd in de eerste helft van de 17e eeuw.[229] Naast het skelet van een in 1672 gesneuveld soldaat in Lent is een degen met eenzelfde soort knop gevonden.[230] De context is de 17e of 18e eeuwse sloot S 37.

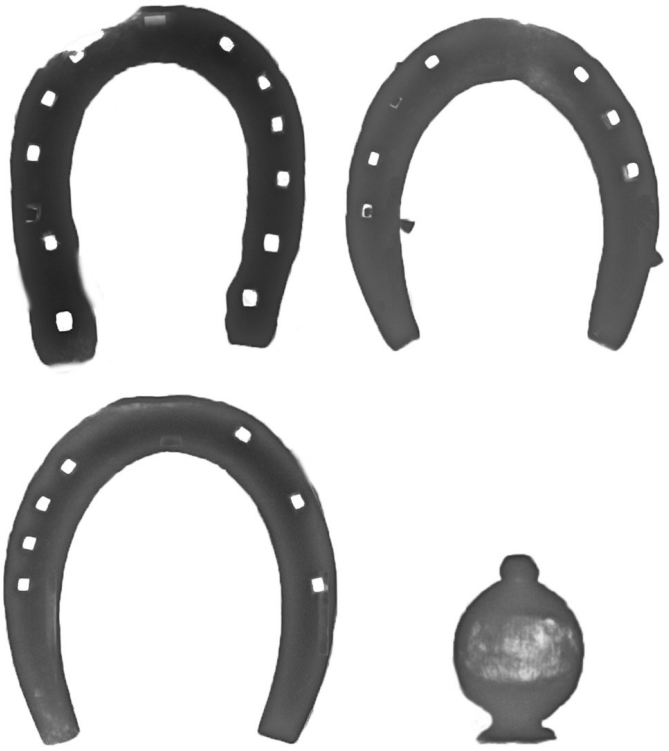
[226] Clark 2004, 47, afb. 31, VI.

[227] Op paardenbitten.nl wordt een gelijkend exemplaar beschreven als 'wellicht een oude voorloper van het Fries roosjesbit'; Esser e.a. 2013, 33: V11.068 onderaan en vooral V11.084; Langelaar & Abelskamp-Boos 2017, 130: V12.349.

[228] Hasselt 2001. Zie ook Imhof 2003, afb. 2, 14. Cf. Hasselt, Lenting & van Westing 1993, 455, afb. 211 uit de eerste helft van de 19e eeuw.

[229] Kist 1993, 102-103, afb. 11 en 16.

[230] Verhelst in voorb., NYLHB-V5259.

Figuur 12.18. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.19. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Opmerking [EV1]: V28 en 441 zijn schaal 1:2

Harnas

Twee door klinknagels met elkaar verbonden ijzeren stroken **V367** vormen een onderdeel van een harnas of een helm. De onderste strook heeft een verdikte onder- en zijrand, bij de bovenste is alleen de zijrand verdikt. Beide stroken hebben een accoladevormige bovenrand, met als versiering een enkele groeflijn aan de bovenkant van de reeks nietknoppen en een dubbele groeflijn aan de onderkant ervan. De stroken worden bij elkaar gehouden door telkens vijf nieten met bolle ronde kop, die aan de achterzijde een vlakke ronde of ruitvormige tegenknop hebben. Aan de achterzijde zijn bovendien twee vlakke nietknoppen zichtbaar, die aan de voorzijde geen tegenhanger hebben. Het nu sterk verbogen onderdeel heeft een lengte van 33 cm en heeft oorspronkelijk een bolle buitenzijde gehad. De lengte komt overeen met die van enkele dijplaten uit het tweede en derde kwart van de 17e eeuw.[231] Een Duits ruiterharnas van rond 1540 heeft dijplaten met dezelfde accoladevormige bovenrand en bovendien steeds een riempje aan de binnenkant van het been, dat blind bevestigd is.[232] Dit zou een verklaring vormen voor de twee extra nietknoppen aan de achterkant van het Varikse stuk. Een andere mogelijkheid is dat het gaat om de onderzijde van de nekbeschermer van een helm, een zogenaamde Hollandse pot uit het midden of de tweede helft van de 17e eeuw.[233] Ook deze heeft platen met accoladevormige bovenrand. Omdat de onderste strook bij dergelijke helmen veel hoger is dan de andere en in het midden uitloopt in een punt, is dit misschien minder waarschijnlijk. De beste determinatie schijnt dus vooralsnog die van een deel van een dijplaat uit de periode 1525-1660 te zijn. De context is sloot S350, met aardewerk uit de tweede helft van de 17e eeuw.

Uit hetzelfde spoor komt nog een fragment van een harnasplaat **V441**, die voor zover nog te zien rechthoekig en onversierd was. Eén nietgat is nog te herkennen. Deze vondst laat zien dat de dijplaat in sloot S350 geen incidentele vondst is maar dat daar meer onderdelen van (vermoedelijk) hetzelfde harnas in zijn afgedankt. Omdat het spoor niet is afgewerkt, kunnen nog andere delen in de bodem zijn achtergebleven.

[231] Puype & Wiekart 1998, 216: cat. 148 en 149.
[232] Hessink 2007, 32-33.
[233] Puype & Wiekart 1998, 87: cat. 43.

Vuurwapens

De ijzeren kanonskogel **V28** heeft een diameter van 128 mm. Een ronde verdieping met een diameter van 28 mm en concentrische rillen is vermoedelijk een gietspoor. De diameter past bij een 16- of 17-pondskogel. Het kaliber van 16 pond was in de 17e eeuw in gebruik bij het Spaanse leger.[234] Dit betekent dat er mogelijk een relatie bestaat met de belegering van Zaltbommel in 1599, waarbij zich volgens diverse prenten ook Varik betrokken was (figuur 12.20). IJzeren kanonskogels zijn gebruikt sinds de (late) 15e eeuw.[235]

Figuur 12.20. Uitsnede van de kaart van het beleg van Zaltbommel in 1599, door Johannes Blaeu, 1649.

Het onderzoek heeft 15 bolronde loden kogels opgeleverd. Het betreft vijf exemplaren met een diameter van 9-12 mm (pistoolkogels), vijf stuks met een diameter van 13-15 mm (roerkogels), vier van 16-19 mm (musketkogels) en één van ongeveer 20 mm (haakbuskogel). Deze laatste, **V229**, valt op door de ovale vorm (diameter 19-21 mm) en de kiezelstenen die door het oppervlak heen steken. Aangezien er lood op de randen van de steentjes ligt, kunnen ze niet door een inslag in de kogel geraakt zijn maar moeten ze al bij de productie door het metaal gemengd zijn. Een manier of materiaal te besparen? Van de bolronde loden kogels vertonen er zeven sporen dat ze afgevuurd zijn, bij vier is duidelijk dat ze ongebruikt zijn, en bij de vier andere is dit door

[234] Lenting 2012, 143.
[235] Arts 1992, 187.

corrosie niet uit te maken. Loden haakbuskogels werden gebruikt sinds ca. 1350, loden musket- en roer-/arquebuskogels in ieder geval sinds ca. 1570 (maar mogelijk eveneens reeds sinds de tweede helft van de 14e eeuw) en pistoolkogels sinds ca. 1525.[236]

De puntige kogel **V164** heeft een insnoering een halve centimeter voor de achterzijde, die hol is. De insnoering diende voor de bevestiging van een papieren kruitpatroon met een touwtje. De vorm en diameter (17,3 mm) wijzen op een projectiel voor een M.1867 met een kaliber van 69 (17,5 mm). Deze Nederlandse infanteriegeweren, ook Nederlandse sniders genoemd, waren percussiegeweren die omgebouwd werden tot achterladers. Ze bleven in gebruik tot het einde van de 19e eeuw.[237]

12.6.9 Handel

Schrijfgerei

Een tinnen deksel **V373** met rijke radiale versiering heeft acht openingen rond een centrum met achtbladige bloem. De rand is hoekig verdikt. Aan de achterzijde is het centrum verdiept en ook hier is een achtbladige, maar kleinere bloem aangebracht. Langs de rand aan de achterzijde lijkt een eierlijst aanwezig. Het gaat vermoedelijk om het deksel van een zandstrooier, oorspronkelijk onderdeel van een inktstel.[238] Op basis van de decoratie kan een datering in de 16e of vroege 17e eeuw vermoed worden. Op een vergelijkbare manier versierd is het ronde loden deksel van een inktpot uit het Behouden Huys (1596).[239] Het jongste aardewerk uit de vondstcontext, greppel S350, stamt uit de tweede helft van de 17e eeuw.

Zegelloden

V465 is een fragment van een warenzegel of zegellood, met diagonale groefversiering in de rand. De context is de 18e eeuwse kuil S378. Uit de recente bouwvoor komt een knijplood **V356** met aan één van de zijden de resten van een rondlopend omschrift. Door sterke vervorming (door hitte-inwerking?) is de tekst niet meer leesbaar. Het heeft drie openingen in de zijkant om een lint of touw door te leiden. Dergelijke merkloden dienden in veel gevallen voor het verzegelen van zakken meel of graan en worden gedateerd in de periode 1870-1940.

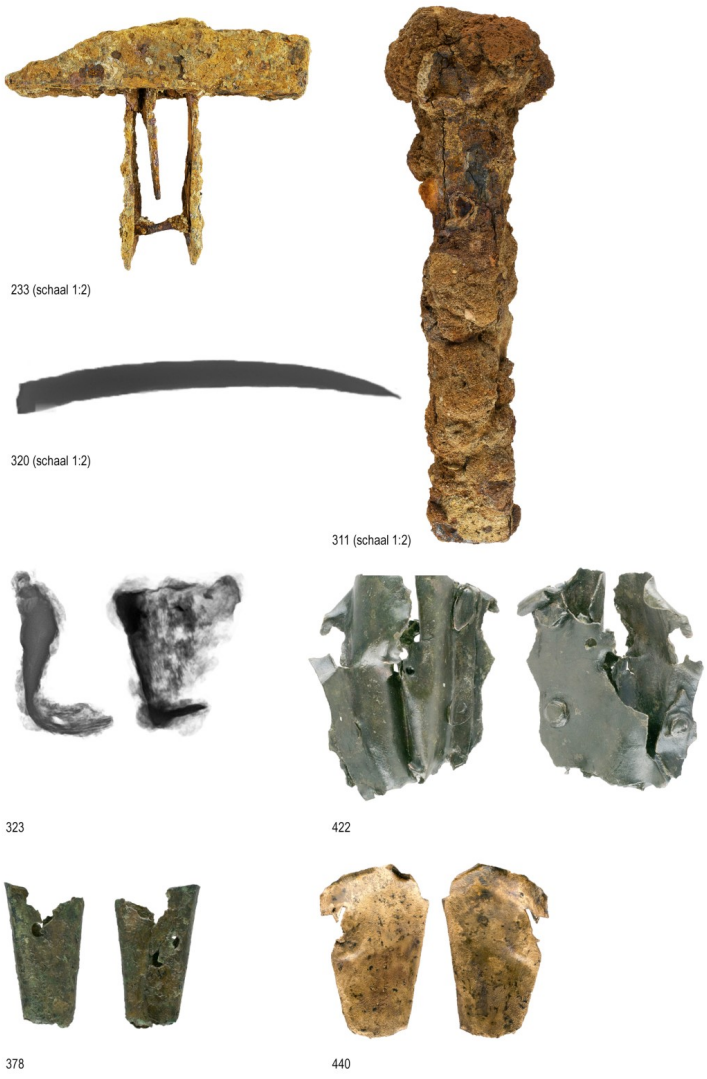
---

[236] Arts 1992, 187. Zie Grimm & Hoss 2018: bij het in 1399 verwoeste slot Burg Tannenberg zijn vijf loden kogels met een diameter van 12 mm aangetroffen en 1 met diameter van 15 mm.

[237] http://www.militaryrifles.com/Holland/Dchsnidr.htm; http://museumrotterdam.nl/collectie/item/19760

[238] Suggestie Bouke van der Veen; cf. http://museumrotterdam.nl/collectie/item/11517-112.1, dat als deksel peper- of zandstrooier te boek staat. Voor een peperstrooier schijnen de perforaties in zowel het rotterdams als het Varikse deksel te groot.

[239] Braat e.a. 1998, 308.

Figuur 12.21. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

12.6.10 Nijverheid en ambachten

Houtbewerking

De zware kop van een hamer met bevestigingsplaten **V233** komt uit bovenvulling van de 17e-18e eeuwse sloot S37. Door de afgeschuinde achterzijde met een spleet om nagels te trekken kan het voorwerp als hamerbijl geduid worden, die diende voor grove houtbewerking. De bevestiging aan de steel was zeer degelijk, met twee druppelvormige zijplaten die onderling verbonden waren door een stift en met een lange nagel die in de lengterichting door de steelkop was aangebracht. Een laatmiddeleeuws exemplaar uit Den Bosch laat, hoewel het minder recht is vormgegeven dan de Varikse hamerbijl, zien dat de vorm een lang leven kende. [240]

V311 is een grote, massieve houtwig (lengte 215 mm). De bovenzijde heeft een door gebruik breder geworden slagvlak. De kling loopt aan de onderkant breed uit en in zijaanzicht geleidelijk toe. Wiggen werden gebruikt om hout te splijten, in combinatie met bijlen en hamers. De vorm is zeer langlopend en sinds de ijzertijd niet aan verandering onderhevig.[241] V311 kan op basis van de context, de insteek van waterput S189, globaal in de 17e of 18e eeuw gedateerd worden.

Landbouw/veeteelt

De vondstrijke greppel S4-2 (ca. 1550-1625) leverde een lange gebogen ijzeren pen **V320** op met een vierkante doorsnede. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een fragment van een landbouwwerktuig: één van de tanden van een mestvork, een hooivork of een sloothaak.
Uit dezelfde context komt een groot fragment van een ijzeren veebel **V323**. Deze was rechthoekig in doorsnede en heeft een gebogen oog aan de bovenkant. Dergelijke veebellen komen al voor sinds de Romeinse tijd.[242]

Messen

Uit de opgraving komen drie delen van koperen mes- of dolkscheden. **V422** is gemaakt van twee verschillende platen koperblik, een vlakke achterplaat en een bolle voorplaat, die aan de rand met nieten aan elkaar gezet zijn. Een goede parallel komt uit Lent, uit een context die ca. 1250-1600 gedateerd is.[243] Een vergelijkbaar exemplaar uit Arnemuiden is beschreven als mogelijke schede van een dolkmes en dateert van voor 1570.[244] Het gecorrodeerde conische schedefragment **V378** heeft een restant van een opengewerkte versiering en een fijne dubbele groeflijn. Het komt uit de nieuwtijdse laag 4. V **440** is een verknipt, trapeziumvormig fragment. Het is gevonden in de laat-17e eeuwse greppel S350.

---

[240] Cf. Nijhof 2007, 228-229: afb.18.2.
[241] Mölders 2010, 61.
[242] Zie bijvoorbeeld Van Renswoude 2009, 278: figuur 8.21 voor een ijzeren koebel uit Geldermalsen, uit de periode 150-250 na Chr. Bourgeois 2009, 154 beeldt volkomen vergelijkbare ijzeren bellen af die van rond het jaar 1000 dateren.
[243] Grimm, Hoss & Verhelst in voorb., NYLJ5-V 1117.
[244] Jansson 2012, 56, nr. 996.

Figuur 12.22. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Een mesfragment **V320** betreft een volledig lemmet met een stuk van de plaatangel en koperen heftring . Dit is gevonden in sloot S4-2 in WP 1, met een datering van het jongste materiaal in 1550-1625. Een heftfragment **V386** had van hetzelfde mes kunnen zijn. De plaatangel is voorzien van vijf nietgaten en aan het uiteinde bevindt zich een plaatje of kapje van een koperlegering ter bekroning van het heft. Het heftfragment is gevonden in de nieuwtijdse laag 4 in WP 2. Bij een vergelijkbaar mes **V312** zijn zowel lemmet als heft incompleet. De enige resterende niet in de plaatangel is eveneens van koper. Delen van het houten heft zijn bewaard gebleven. De vondst komt uit de 19e eeuwse laag S455.

Metaalbewerking
In nieuwtijdse contexten zijn vier onregelmatig gevormde klompjes of druppels lood gevonden. Deze wijzen op het ter plaatse smelten en gieten van lood. Door de lage smelttemperatuur van lood is dit relatief eenvoudig om uit te voeren in een huishoudelijke context. Toepassingen kunnen onder meer het afdichten van krammen in hout- of steenverbindingen zijn, het maken of repareren van daklood of het vervaardigen van speelgoed.

Naaigerei
Het onderzoek heeft vijf vingerhoeden en naairingen opgeleverd. Vingerhoeden werden onder meer gebruikt bij huishoudelijk naaiwerk, terwijl naairingen vaker een toepassing vonden bij gespecialiseerde ambachten zoals het maken van zeilen. Het oudst is de conische naairing **V388**. Deze heeft een dikke wand zonder groeven, maar met een secundaire ronde doorboring in het midden. De onregelmatige ronde putjes zijn ingeslagen in vijf horizontale reeksen. De datering is ca. 1450-1550.[245] De platgedrukte vingerhoed **V161** heeft een enkele groef in de boord en rechthoekige putjes die in een spiraal rechtsom zijn geplaatst. De top is radiaal geput. Het type wordt gedateerd in ca. 1500-1620.[246] De vingerhoeden **V33**, **V372** en **V424** hebben een groef onder de top en de putjes aan de bovenzijde zijn aangebracht in rechte lijnen. Dit type dateert ca. 1600-1775.[247] Geen van de vondstcontexten leverde ander specifiek dateerbaar materiaal op.

Schaar
Naast de twee middeleeuwse knijpscharen (zie §12.4.10) is een fragment van een derde exemplaar **V428** aangetroffen in paalkuil S377, die aardewerk uit de periode 1550-1650 bevat. Hoewel het om een opgespit middeleeuws stuk zou kunnen gaan, is hier door de geringe vormontwikkeling van knijpscharen geen zekerheid over te verkrijgen. Net als bij de andere twee scharen ontbreekt het reces boven de bladen.

12.6.12 Overig/onbepaald
De rechthoekige beslagplaat **V393** heeft nietgaten in alle vier de afgeschuinde hoeken. Twee ijzeren nietknoppen met vlakke ronde kop zijn bewaard gebleven. Het is niet duidelijk of dit gor-

[245] Cf. Langedijk & Boon 1999, afb. 37, cat 301.
[246] Langedijk & Boon 1999, cf. afb. 67, cat. 104; Verhelst in voorb., type 2b.
[247] Langedijk & Boon 1999; Verhelst in voorb., type 3c.

delbeslag is of bijvoorbeeld versiering van paardentuig. De context, de kuil S379, leverde als jongste materiaal keramiek op uit de periode 1700-1725.

12.7 Context en verspreiding

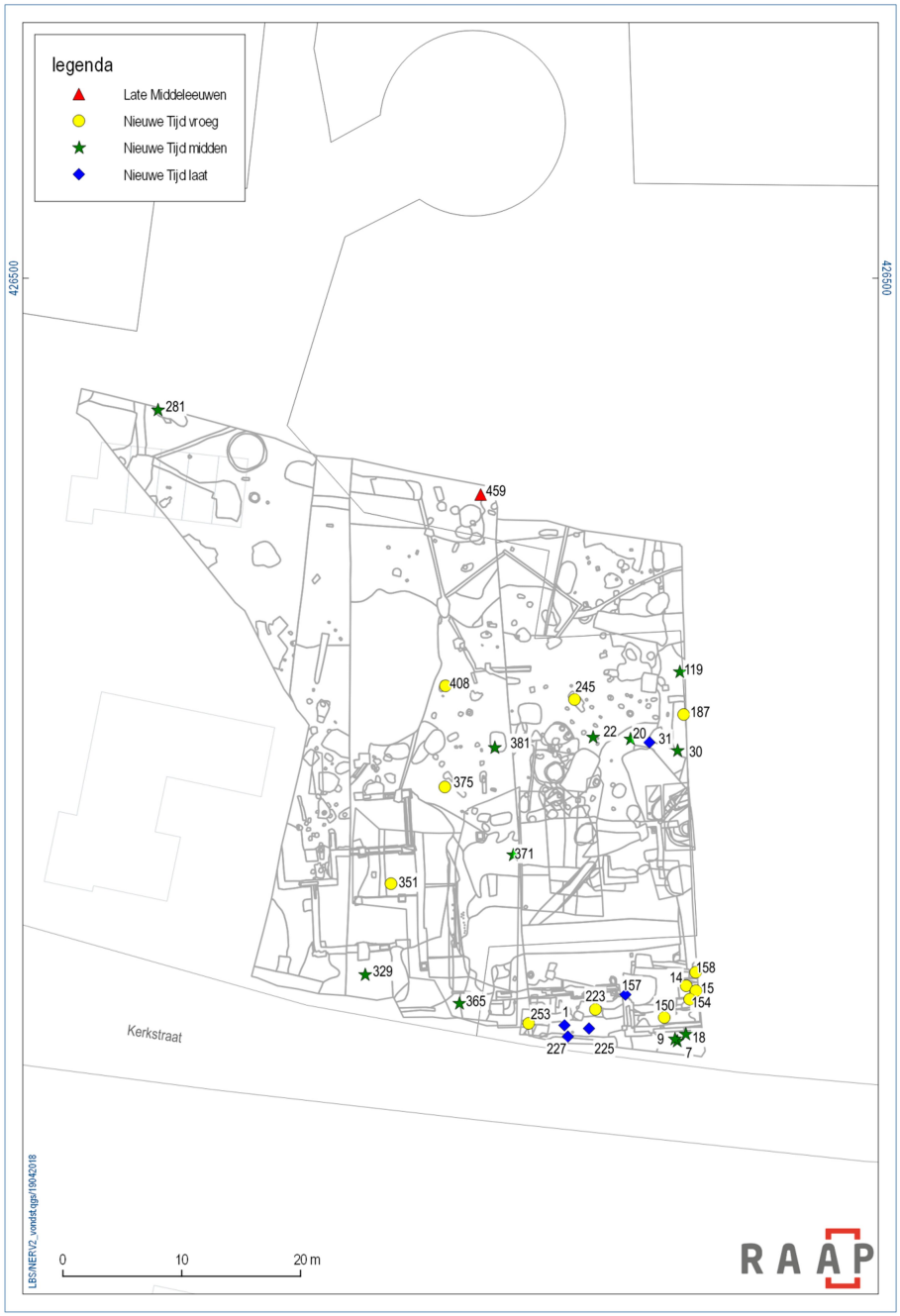
De meeste sporen met metaal leverden slechts één of twee metaalvondsten op. Het grootste deel van de metaalwaar komt uit een beperkt aantal lagen en sporen (tabel 12.4).

laag/spoor	spoorcategorie	fase	n
laag 1	bouwvoor	5	9
laag 4	cultuurlaag	3-4	50
laag 11	cultuurlaag	1-2	25
laag 8	natuurlijke laag	(opspit)	2
S4	sloot	3	20
S2	sloot	4c	8
S37	sloot	4	8
S350	greppel	4a	6
S152	kuil	2	5
S116	ophogingslaag wagenschuur	4c	4
S226	paalkuil	3	4
S455	cultuurlaag wagenschuur	4b-4c	4
S10	kuil	4b	3
S189	waterput	4a	3
totaal			**151**

Tabel 12.4. Lagen en sporen met meer dan 2 metaalvondsten. Voor de fasering zie tabel 7.2.

Uit tabel 12.4 is af te leiden dat de grootste activiteit op het terrein in fase 3 en 4 ligt, in de nieuwe tijd dus. Verder is duidelijk dat veruit de meeste vondsten uit sporen met grote volumes komen, die bovendien lang bereikbaar bleven: maaiveld ten tijde van de bewoning, sloten, een greppel en een van de twee waterputten. Een enkele paalkuil als S226 en de kuilen S152 en S10 zijn blijkbaar tijdelijk als afvalkuil gebruikt.

De verspreiding van de munten wordt getoond in figuur 12.23, de verspreiding van de middeleeuwse metaalvondsten in figuur 12.24 en die van nieuwtijdse metaalvondsten in figuur 12.25. De verspreiding van de munten is duidelijk gebonden aan de boerderij: vrijwel alle geldstukken liggen keurig rond het hoofdgebouw. De enige laatmiddeleeuwse munt ligt relatief ver van de huisplaats. Het licht afwijkende verspreidingspatroon van de munten heeft te maken met een tijd waarin geldstukken niet in broekzakken bewaard werden maar in gesloten beurzen. Muntgeld werd hoofdzakelijk binnenshuis verloren bij het tellen. In slecht verlichte ruimten werden kleinere stukken soms niet teruggevonden en raakten bij het vegen van de vloeren naar buiten. Munten die tussen vloerplanken vielen, bleven wel binnenshuis, maar deze context missen we grotendeels door de recente sloopactiviteiten.
In de verspreiding van de (vooral laat-)middeleeuwse metaalwaar (figuur 12.24) is een concentratie zichtbaar van vondsten net ten noorden van het (nieuwtijdse) hoofdgebouw. Deze bestaat voornamelijk uit kledingaccessoires uit de middeleeuwse vondstlaag 11. Of dit er op wijst dat het laatmiddeleeuwse hoofdgebouw wat verder naar het noorden heeft gelegen is niet duidelijk.

Figuur 12.23. Verspreiding van de munten, met vondstnummers. Nieuwe tijd vroeg = fase 3, nieuwe tijd midden = fase 4a-4b, nieuwe tijd laat =fase 4c-5.

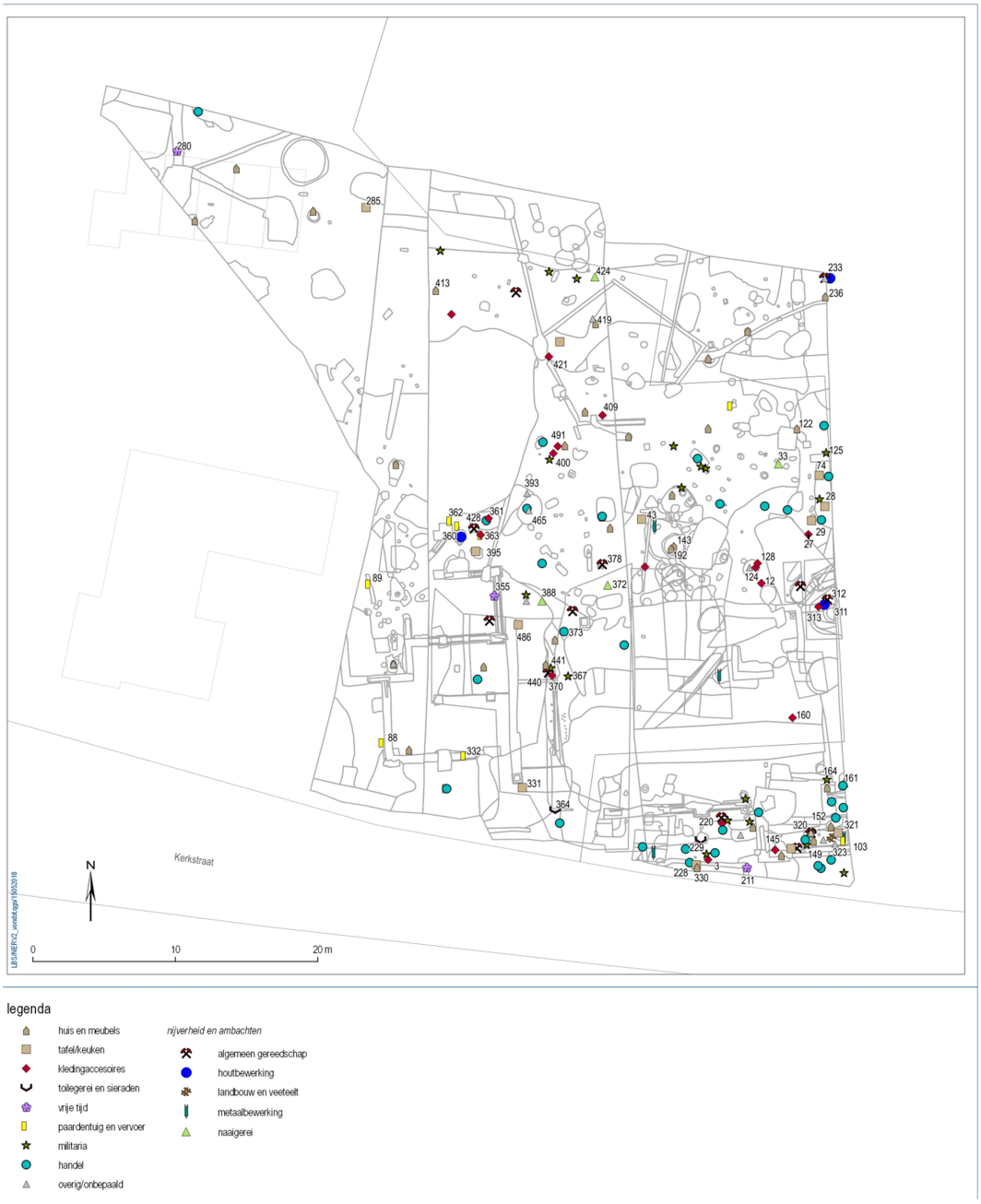
legenda

- religie
- huis en meubels
- tafel/keuken
- kledingaccesoires
- toiletgerei en sieraden
- handel
- overig/onbepaald

nijverheid en ambachten

- algemeen gereedschap
- metaalbewerking

Figuur 12.24. Metaalvondsten uit de middeleeuwen. De vondstnummers worden genoemd in de tekst.

legenda

- huis en meubels
- tafel/keuken
- kledingaccesoires
- toilegerei en sieraden
- vrije tijd
- paardentuig en vervoer
- militaria
- handel
- overig/onbepaald

nijverheid en ambachten

- algemeen gereedschap
- houtbewerking
- landbouw en veeteelt
- metaalbewerking
- naaigerei

Figuur 12.25. Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. De vondstnummers worden genoemd in de tekst.

Opmerkelijk is dat de tweedeling in het terrein die zichtbaar is in de verspreiding van alle vondsten (figuur 8.1) en de verspreiding van het nieuwtijdse metaal (figuur 12.25) ook al te zien is bij de middeleeuwse metaalvondsten (figuur 12.24). De vondstdichtheid op het oostelijke (boerderij)perceel is veel groter dan op de westelijke kavel.[248] Blijkbaar bestond deze situatie al in de late middeleeuwen: een bewoond perceel met relatief veel afval in het oosten en een extensiever gebruikt terrein in het westen. De scheiding tussen beide verspreidingspatronen en kavels ligt op de plaats van greppel S350.
Over de verspreiding van het metaal uit de nieuwe tijd (figuur 12.25) is weinig meer te zeggen dan het hierboven geschetste algemene beeld. De vondsten op het westelijke perceel dateren bijna uitsluitend uit fase 4; alleen de graperand V395 is al in fase 3 ten westen van de boerderijkavel terechtgekomen. Al eerder is opgemerkt dat de verspreiding van het 19e eeuwse paardentuig een verklaarbaar patroon toont: alle hoefijzers en een bit uit deze tijd liggen rond de 19e -20e eeuwse wagenschuur. Voor de andere functiegroepen is geen specifieke binding aan een bepaalde locatie of gebouw opgemerkt. We dienen dan ook te bedenken dat de uiteindelijk depositieplaats van de meeste vondsten geen directe relatie meer heeft met de plaats waar de voorwerpen gebruikt zijn: de objecten zijn afgedankt in openliggende kuilen of greppels, al dan niet met een tussenstop op de mestvaalt, of na een verblijf aan het oppervlak bedolven geraakt, ondergeploegd of door opspit in jongere ingravingen terecht gekomen. De concentratie rond het woonhuis toont slechts in zijn algemeenheid waar de focus van de activiteiten lag.

12.8 Conclusie

Tijdens de opgraving zijn 226 metaalvondsten aangetroffen, waaronder 30 munten en penningen. Een enkel stuk, een kapfibula, dateert uit de vroeg-Romeinse tijd. Een groter aantal, 45 exemplaren, stammen uit de middeleeuwen, en veruit de meeste, 174 vondsten, zijn nieuwtijds. Onder de middeleeuwse vondsten zijn er geen die met zekerheid thuishoren in de volle middeleeuwen. Dit bevestigt de elders in dit rapport gedane uitspraak dat de bewoning pas aanvangt na ca. 1250. Sommige laatmiddeleeuwse vondsten duiden op een zekere sociale status van de bewoners: het ijzeren tripbeslag en de lange gevorkte riemtong zijn objecten die we in een stedelijke context zoals ’s Hertogenbosch zouden verwachten. Daar tegenover staat dat slechts een enkel stuk laatmiddeleeuws kleingeld is gevonden; grotere middeleeuwse geldstukken ontbreken op het erf aan de Kerkstraat, maar die zijn wel gevonden tijdens het proefsleuvenonderzoek rond het kasteel (figuur 12.26). Blijkbaar hoorden de bewoners in de late middeleeuwen niet bij de armste lieden van het dorp (hetgeen door de centrale locatie ook niet te verwachten is), maar beschikten zij evenmin over veel kapitaal in klinkende munt.

[248] Dit beeld wordt nog versterkt wanneer men bedenkt dat enkele van de meeste westelijk gelegen middeleeuwse metaalvondsten: V352 en V462 uit cultuur- en ophogingslagen uit de 19e eeuw komen en dus later met aangevoerde grond op deze plaats terecht gekomen kunnen zijn. Dit geldt vermoedelijk ook voor V333, uit een recente verstoring die een 19e eeuwse laag oversnijdt. V282 en V415 komen wel uit de middeleeuwse laag 11 en laten daarmee zien dat in de middeleeuwen westelijk van het bewoonde perceel een beperkte hoeveelheid metaalwaar is afgedankt.

Figuur 12.26. Middeleeuwse munten uit het proefsleuvenonderzoek in 2007, rond het kasteel van Varik. Opmerkelijk zijn de relatief talrijke grotere denominaties, die op het erf aan de Kerkstraat ontbreken. Tops & Verhelst 2007, bijlage 24.

De religieuze hanger en de muntspelden zijn objecten die in de late middeleeuwen in alle milieus voorkwamen.
De middeleeuwse metaalwaar laat zien dat de bewoners zich onder meer bezighielden met metaalbewerking. Gezien het ontbreken van ijzerslakken, een in laatmiddeleeuwse rurale nederzettingen veel voorkomende vondstcategorie, heeft men geen nieuwe ijzeren objecten vervaardigd, maar alleen kleine reparaties uitgevoerd.

Het metaalbestand uit de nieuwe tijd is, alleen al door het getalsmatige overwicht, gevarieerder en informatiever dan dat uit de middeleeuwen. Op een hoge sociale status wijst vooral de zilveren gordelhaak V27. Het ligt voor de hand dat dit tamelijk kostbare stuk behoorde tot het tenue van de hoofdbewoner. Gezien de datering, in de periode 1575-1650, komt hiervoor Aert Ariense van Riemsdijk (1575/1576-1649) in aanmerking, die uit een welgestelde familie kwam en tussen 1608 en 1649 secretaris van Varik en buurmeester was (zie §6.2.4.). Ook het in de tweede helft van de 17e eeuw afgedankte harnas en de degen of rapier waarvan alleen de knop teruggevonden werd, kunnen van Van Riemsdijk zijn geweest, of eventueel van zijn vermoedelijke schoonzoon Gerit Bernts. Bemiddelde mannen tooiden zich in de vroege 17e eeuw graag in militaire dracht, zoals blijkt uit diverse schilderijen van Hollandse edellieden in deze tijd.[249] In dezelfde

[249] Zie ook het zelfportret van Rembrandt van Rijn uit 1629, die zijn pas verworven sociale status uitdrukt door het dragen van een halsplaat van een harnas.

richting wijst het fraai versierde deksel van een zandstrooier V373 uit de 16e of vroege 17e eeuw. Dit heeft behoord aan iemand die kon lezen en schrijven en in een dorp als Varik in deze periode bij de bovenlaag van de bevolking hoorde. Opmerkelijk genoeg levert de periode waarin schout Gerit Draeck het huis bewoonde of alleen bezat (na ca. 1674-1721) geen rijke metaalvondsten op. Voor de latere perioden schijnt alleen het 25 cents-stuk uit 1825 een zekere waarde te vertegenwoordigen. Uitgevoerde activiteiten in het huis en op het erf die zich weerspiegelen in de metaalwaar zijn onder meer houtbewerking en textiele nijverheid. Agrarisch gereedschap is slechts aangetoond door een enkele vork, niet veel voor een boerderij. Opvallend afwezig zijn glas-in-loodstrips en netverzwaringen. Het eerste moet toeval zijn, want er is wel een ruime hoeveelheid vensterglas teruggevonden. Dat er geen visgerei is aangetroffen, op zo'n korte afstand van de Waal, moet wel betekenen dat er niet met netten werd gevist door de gebruikers van het erf. Elders langs de Waal vormen loden netverzwaringen een nooit ontbrekende vondstcategorie.

In tabel 12.5 wordt de verhouding tussen de metaalvondsten uit de onderscheiden functiegroepen in Varik vergeleken met die uit een recent opgegraven middeleeuwse en nieuwtijdse nederzetting in Lent (zone O2).[250] Verschillend is dat binnen de opgegraven woonplaats in Lent in de late middeleeuwen en het grootste deel van de 16e eeuw een kasteel stond, net erbuiten vervolgens een fort, en dat de woonplaats zich daarna ontwikkelde tot een handelsplaats langs een trekvaart.

functiegroep	Varik (n=226)	Lent (n=995)	Lent, zonder kogels (n=683)
1. religie	0.9	0.1	0.1
2. huis en meubels	20.8	13.3	19.3
3. tafel/keuken	6.6	3.9	5.7
4. kledingaccessoires	13.7	12.5	18.2
5. toiletgerei en sieraden	2.2	0.2	0.3
6. vrije tijd	1.3	3.0	3.0
7. paardentuig en vervoer	5.3	4.1	6.0
8. militaria	9.3	36.0	6.7
9. Handel	14.6	14.6	21.2
10. nijverheid en ambachten	16.4	9.0	13.2
11. sanitair/hygiëne	0.0	0.0	0.0
12. overig/onbepaald	8.8	6.0	8.8
totaal	100,0	100,0	100,0

Tabel 12.5. percentages metaalvondsten per functiegroep; Varik vergeleken met de middeleeuwse en nieuwtijdse nederzetting Lent-zone O2.

[250] Grimm, Hoss & Verhelst 2018.

Om de invloed van het Lentse fort, waar in de 16e en 17e eeuw drie maal slag is geleverd, uit de vergelijking te halen, zijn in de rechterkolom de musketkogels verwijderd. We zien dan dat vooral functiegroep 9 (handel) in Varik aanmerkelijk lager scoort. Dit wordt vooral veroorzaakt door het veel grotere aandeel van munten, eveneens kleingeld, in de nieuwtijdse handelsnederzetting in Lent. Wanneer ook in Varik de 15 bolronde loden kogels uit het overzicht verwijderd worden, bedraagt het percentage militaria nog maar 2,8%. Daarin toont zich de aanwezigheid van het Lentse kasteel binnen het onderzoeksgebied. Over Varik zegt de vergelijking dus niet zoveel, behalve dat de militaire invloed, ondanks de belegering van 1599, niet zeer groot is.

13 Natuursteen en slak

Gerard Boreel

13.1 Inleiding, vraagstelling en methode

Tijdens het archeologisch onderzoek in het plangebied Molenblok aan de Kerstraat in Varik zijn in totaal 45 fragmenten natuursteen en 1 slak gevonden. Zij wegen samen 3.280 g. Het materiaal is gevonden in (paal)kuilen, water- en beerputten, greppels, lagen en een graf. Met betrekking tot de materiële cultuur kan de analyse van het natuursteen een bijdrage leveren aan de beantwoording van de volgende vragen uit het PvE :[251]

-Wat zijn de aanwijzingen voor steenbouw, en op welk moment zijn (delen van) gebouwen voor het eerst in baksteen opgetrokken?
- Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig, wat is hun aard/functie en hoe kunnen ze getypeerd en gedateerd worden? Wat zeggen de vondsten over de activiteiten die de bewoners uitvoerden?

Determinatie heeft plaatsgevonden op het oog en waar nodig met behulp van een 10x vergrotende loep. Naast soort, aantal en gewicht is gekeken naar de vorm van de stukken (hoekig, afgerond-hoekig of afgerond)[252], de grootteklasse (fijn materiaal <15 mm, grind 15 mm tot 60 mm en keien >60 mm)[253] en verbranding en/of verhitting (resp. verkleuringen/roetaanslag en openstaande breuken of breukvormen als gevolg van verhitting). Als laatste wordt vastgelegd of stukken bewerkt zijn geweest, welk soort artefact het is, of er voor de uitwerking foto's of tekeningen gemaakt moeten worden en eventuele afmetingen van artefacten.

13.2 Resultaten

In totaal zijn 45 fragmenten natuursteen en 1 slak verzameld met een gewicht van 3.280 g. Tabel 13.1 geeft een overzicht van de gevonden aantallen en gewichten per natuursteensoort. Het materiaal is gevonden in verschillende soorten sporen, zoals (paal)kuilen, water- en beerputten,

[251] Ten Anscher, 2016.
[252] Hoekig materiaal vertoont aan alle zijden scherpe breuken, afgerond hoekig materiaal laat naast de breuken ook een deel van het oorspronkelijke afgeronde en/of verweerde oppervlak zien en afgerond materiaal vertoont geen breuken. Ter illustratie kunnen de volgende voorbeelden worden genoemd. Vers uit groeves gewonnen natuursteen vertoont slechts breukvlakken en zou als hoekig worden geclassificeerd. Ook volledig vergruisd steen zou in deze klasse vallen. Natuursteen uit rivieren is daarentegen volledig afgerond.
[253] De hier gebruikte grootteklassen vormen een aanpassing van de korrelgrootte classificatie volgens NEN 5104. Deze NEN-norm laat grind, stenen en keien vallen tussen 2 en 63 mm. Grotere fragmenten worden blokken genoemd. Verondersteld wordt echter dat fragmenten kleiner dan 15 mm niet of nauwelijks zullen zijn gebruikt in archeologische context. Deze fragmenten zijn als gruis geteld en gewogen en de vorm is ervan vastgelegd. De bovenliggende grens is vastgelegd op 60 mm, om het meten te vereenvoudigen en te versnellen.

greppels, lagen en een dierengraf. De meeste sporen dateren in de nieuwe tijd, slechts één laag (2011) dateert in de late middeleeuwen.

soort	aantal	gewicht in g
kalksteen	3	154
kwarts	1	5
leisteen	15	533
Steenkool (inclusief kachelslak)	21	162
tefriet	1	2.246
tufsteen	2	79
vuursteen	1	12
zandsteen	2	89
totaal	**46**	**3.280**

Tabel 13.1. Overzicht van de gevonden aantallen en gewichten per natuursteensoort.

In tabel 13.1 is te zien dat vooral veel fragmenten leisteen zijn gevonden. Ook van steenkool zijn een flink aantal fragmenten gevonden. Hieronder bevinden zich echter vier wat grotere stukken, terwijl de rest niet meer dan 2 g weegt. Een ander opvallende soort is de tefriet. Dit betreft een deel van een maalsteen van meer dan twee kilo. Niet archeologisch relevant zijn (delen van) stukken grind van kwarts, vuursteen en één fragment zandsteen. Hieronder zullen de fragmenten worden besproken die iets over de vindplaats vertellen.

Kalksteen

Drie vormloze stukjes kalksteen zijn gevonden in een nieuwtijdse greppel en twee paalkuilen. Alle drie zijn gebrand en zijn afkomstig uit een mortel. Ze vormen de onvolledig gebrande resten van het kalksteen, waarvan mortel werd vervaardigd. Ze worden zowel in metselwerk als in stortbeton gevonden.

Leisteen

Alle fragmenten leisteen hebben een donkergrijze kleur en zijn waarschijnlijk de resten van dakleien. Ze komen voor in bijna alle spoortypen en dateren overwegend in de nieuwe tijd. Eén klein schilfertje werd gevonden in de laatmiddeleeuwse laag 2011. Van twee fragmenten kon met zekerheid worden vastgesteld dat het delen van dakleien zijn. V107 uit de nieuwtijdse vloer S116 laat namelijk een nagelgat zien met een diameter van 5 mm. De daklei heeft een dikte van 3 mm. V331 uit de nieuwtijdse greppel S327 laat een rechte, maar afgeschuinde zijde zien. De dikte van de daklei is 3 mm.

Van twee andere fragmenten, waarvan wordt verondersteld dat zij als daklei zijn gebruikt, kon de dikte worden vastgesteld op 3 mm en 4 mm.

Steenkool
De fragmenten steenkool komen uit een nieuwtijdse beerput, paalkuil, greppel en aardewerkconcentratie. De meeste stukken vertonen sporen van ontgassing, wat erop wijst dat zij (deels) zijn verbrand. Steenkool werd vooral gebruikt om huizen te verwarmen, maar werden ook gebruikt bij het smeden van ijzer. Het vondstmateriaal biedt voor dit laatste echter geen aanwijzingen, terwijl een gevonden kachelslak uit een kolenkachel (V138) eerder wijst op het verwarmen van het huis.

Tefriet
Twee fragmenten van tefriet passen aan elkaar, laten een recente breuk zien en vormen samen een deel van een maalsteen (figuur 13.1). Samen wegen de fragmenten 2.246 g en komen uit een nieuwtijdse waterput (S61). Het betreft een bijna planparallelle maalsteen met een dikte van 50 mm tot 60 mm. Het stuk vormt een centraal fragment en laat een deel van het asgat zien. De diameter hiervan wordt geschat op 120 mm. Opvallend aan de maalsteen is dat beide vlakke zijden een scherpsel laten zien. Eén zijde laat een zogenaamd zwaaischerpsel zien, waarbij de groeven en ruggen van het scherpsel vanuit het centrale asgat gekromd wegdraaien richting de omtrek van de steen. De ruggen van het scherpsel zijn vrijwel volledig weggehakt. Aan de andere zijde van de steen staan de groeven en ruggen van het scherpsel haaks op die van de andere kant, terwijl ze vrijwel recht zijn. Aan deze kant is het scherpsel nog intact. Het aan beide zijden voorkomen van een scherpsel doet vermoeden dat de maalsteen opnieuw is gescherpt en hergebruikt. Daarnaast laat het oppervlak van de maalsteen sporen van mortel zien, wat erop wijst dat het fragment – nadat het als maalsteen gebroken is – opnieuw is gebruikt in een gemetselde constructie.

Figuur 13.1 Fragment van een maalsteen van tefriet (V184), met rechtsonder een deel van het asgat.

Tufsteen
Dit materiaal dat al vanaf de Romeinse tijd als bouwmateriaal wordt gebruikt is gevonden in de laatmiddeleeuwse laag 2011 en uit een kuil (S181) uit de 15e eeuw. Het zijn twee hoekige, maar vormloze brokjes van 27 g en 52 g.

Zandsteen
Een laatste fragment wordt gevormd door een lichtgrijze, zeer fijne zandsteen (V492) en komt uit een nieuwtijdse kuil (S449). Het vormt een fragment van in vorm gehouwen bol met een geschatte diameter van circa 60 mm. Mogelijk is het een deel van een natuurstenen kogel.

13.3 Conclusie

In totaal zijn 45 fragmenten natuursteen en een kachelslak verzameld met een gewicht van 3.280g. Het materiaal is gevonden in verschillende soorten sporen, zoals (paal)kuilen, water- en beerputten, greppels, lagen en een diergraf. De meeste sporen dateren in de nieuwe tijd, slechts één laag (2011) dateert in de late middeleeuwen.
In antwoord op de vraag of er aanwijzingen zijn voor steenbouw kunnen de fragmenten kalksteen uit mortel als bevestigend argument worden aangedragen. Bovendien werden en worden daklei- en vooral toegepast bij steenbouw. Hoewel het gevonden tufsteen ook als bouwmateriaal is te interpreteren, is het moeilijk op basis hiervan steenbouw op de vindplaats aan te wijzen. Vaak is dit materiaal namelijk hergebruikt in allerlei andere constructies, zeker in perioden waarin baksteenbouw de regel was.
Verder laat het natuursteenassemblage zien dat steenkool werd gebruikt op de vindplaats. Waarschijnlijk werd hiermee een kachel gestookt. Een zandstenen kogel zou kunnen wijzen op militaire handelingen, maar andere toepassingen als een kogelmolen zijn ook denkbaar.
De gevonden maalsteen is waarschijnlijk afkomstig van een molensteen. In het plangebied Molenblok was al vanaf de late middeleeuwen een molen aanwezig. Het is daarom niet verwonderlijk dat afval van de molenstenen werd gebruikt in gemetselde constructies.

14 Dierlijk bot

Johan van Gent

14.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd van het archeozoölogisch onderzoek. De opgraving aan de Kerkstraat te Varik leverde ruim 1700 fragmenten dierlijk bot op. Een deel van het materiaal bestaat uit resten van de veestapel van het boerenerf. Een bijzonder component van het assemblage wordt echter gevormd door honderden botjes van muizen en kikkers, afkomstig uit de gezeefde inhoud van de tijdens de opgraving aangetroffen muizenpotten.

14.2 Werkwijze

Tijdens het veldwerk zijn er in totaal meer dan 1700 botfragmenten verzameld. Een deel van het materiaal is met de hand verzameld maar het meeste materiaal is afkomstig uit de gezeefde inhoud van de negen aangetroffen muizenpotten. Daarnaast werd er ook een kleine hoeveelheid dierlijk bot aangetroffen in de monsters voor het macrobotanisch onderzoek. Ook deze resten zijn gedetermineerd en meegenomen in de analyse.

Het botmateriaal is gedetermineerd met behulp van de archeozoölogische vergelijkingscollectie van RAAP Noord-Nederland en de vergelijkingscollectie van het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Sterk gefragmenteerde resten van met name schedels, wervels en ribben zijn niet altijd meer op soort te brengen. In die gevallen worden de resten ingedeeld naar diergrootte. 'Groot zoogdier' bevat de niet nader te determineren resten van dieren in de orde van grootte van runderen en paarden. 'Middelgroot zoogdier' bevat botten van dieren in de orde van grootte van schaap/geit, varken en hond. Omdat deze verzamelgroepen voor het grootste gedeelte bestaan uit resten van de gedomesticeerde diersoorten worden ze in tabellen bij de tot op soort gedetermineerde huisdieren geplaatst. Uit de muizenpotten werden ook enkele splinters bot verzameld van grotere zoogdieren. Deze zeer kleine splinters zijn niet nader ingedeeld naar diergrootte.

De resten zijn geteld en gewogen. In het geval van de resten van muizen en kikkers is er soms om budget technische redenen een schatting gemaakt van het totaal aantal resten binnen een monster; de werkwijze rondom de muizenpotten wordt in de volgende paragraaf meer uitgebreid beschreven. Het assemblage dierlijk bot uit Varik bevat maar liefst acht deelskeletten van huisdieren. Meerdere resten van één individu, zoals een uiteengevallen schedel maar ook de botten van een deelskelet, zijn tijdens het determineren samengevoegd en geteld als één. Na deze correctie bevat het assemblage slechts 96 resten van tot op soort gedetermineerde huisdieren. De aantallen resten geven desondanks per fase een indruk van de verhoudingen waarin de ver-

schillende diersoorten aanwezig waren binnen de nederzetting. De beengewichten geven meer specifiek een indicatie welk huisdier het meeste vlees leverde aan de bewoners van de nederzetting. Het gewicht van de zeven deelskeletten is buiten de berekening gehouden van de verhoudingen tussen de gedomesticeerde zoogdieren op basis van het beengewicht.

Het bepalen van de (slacht)leeftijd gebeurde in de eerste plaats aan de hand van de publicatie van Habermehl.[254] Naast deze exacte leeftijdsbepalingen op basis van het gebit en het vergroeien van de epifysen kon er vaak een globale schatting worden gemaakt van de leeftijd, om zo in ieder geval jonge beesten te scheiden van de volgroeide beesten. Het nemen van botmaten werd uitgevoerd volgens Von den Driesch.[255] Voor het berekenen van een schofthoogte van een hond werd gebruik gemaakt van de methoden van Harcourt.[256]

14.3 Resultaten

Na determinatie zijn de botfragmenten aan de hand van de beschikbare spoordateringen ingedeeld volgens de in dit rapport gehanteerde fasering. Vanwege het beperkte aantal resten per fase van met name de dieren uit de veestapel is er voor het dierlijk botmateriaal geen nader onderscheid gemaakt tussen subfasen 4a, 4b en 4c. Acht resten konden niet scherper gedateerd worden dan zijnde afkomstig uit fase 3 en/of fase 4. Na een scan op artefacten of andere bijzonderheden is dit materiaal verder buiten de analyse gehouden.

14.3.1 Fase 1: voor de middeleeuwse bewoning

Slechts een enkel botje is afkomstig uit fase 1, de periode voor de bewoning van het erf. Het betreft een ribfragment van een rund (V246, S1030), het bot bevat geen sporen van vraat of slacht. Als het botfragment goed verzameld is, en niet door bioturbatie in laag 30 is beland, moet het uit de prehistorie stammen (zie ook hoofdstuk 5).

14.3.2 Fase 2: 1250-1500 na Chr.

Uit fase 2, de late middeleeuwen, zijn 126 resten afkomstig (tabel 14.1). De resten zijn goed geconserveerd, alleen twee verbrande stukjes pijpbeen van groot zoogdier zijn matig geconserveerd. Ondanks een goede conservering kan het botmateriaal in vele kleine stukjes gebroken zijn, veelal door menselijk toedoen (slacht) maar ook door depositionele en post-depositionele processen. Van het assemblage uit fase 2 is echter amper een kwart zeer sterk gefragmenteerd (fragmentatieklasse 1, minder dan 10% van het bot resterend). Deze lage fragmentatiegraad kent een directe samenhang met de vele kikkerbotjes uit deze fase (n=64), welke redelijk intact

[254] Habermehl 1975.
[255] Von den Driesch 1976.
[256] Harcourt 1974.

uit de zeefmonsters zijn verzameld. De fragmentatiegraad van puur het bot van gedomesticeerde zoogdieren (n=57) ligt veel hoger, ruim 66% van dat bot is zeer sterk gefragmenteerd.

diersoort	fase 1	fase 2	fase 3	fase 4
rund, *Bos taurus*	1	14	10	31
hond, *Canis familiaris*				1
paard, *Equus caballus*		5		
schaap/geit, *Ovis aries/Capra hircus*		4	4	7
schaap, *Ovis aries*			1	2
varken, *Sus domesticus*		6	2	10
middelgroot zoogdier		2	3	6
groot zoogdier		8	1	5
zoogdier		18	13	15
totaal gedomesticeerde zoogdieren	**1**	**57**	**34**	**77**
muizen, Soricidae/Muridae/Arvicolinae		4	8	>1300
totaal wilde zoogdieren		**4**	**8**	**>1300**
echte kikkers, Ranidae		64	3	>120
totaal amfibieën		**64**	**3**	**>120**
paling, *Anguilla anguilla*				1
onbekende vis				2
totaal vis				**3**
kokkels, *Cerastoderma*			1	
slakken, Gastropoda			1	
mossel, *Mytilus edulis*			15	
gewone oester, *Ostrea edulis*				1
platte slijkgaper, *Scrobicularia plana*			1	
totaal weekdieren			**18**	**1**
zwarte kraai/roek, *Corvus corone/Corvus frugilegus*		1		
kip, *Gallus gallus domesticus*			1	5
totaal vogels		**1**	**1**	**5**
muis/kikker, Soricidae/Muridae/Arvicolinae/Ranidae			6	
ondetermineerbaar				2
totaal ondetermineerbaar			**6**	**2**
totaal	**1**	**126**	**70**	**>1508**

Tabel 14.1 Aangetroffen diersoorten met het aantal resten (n) per periode.

diersoort	fase 2 aantal		fase 3 aantal		fase 4 aantal	
rund, *Bos taurus*	14	(48,3%)	10	(58,8%)	31	(60,8%)
hond, *Canis familiaris*	-	-	-	-	1	(2,0%)
paard, *Equus caballus*	5	(17,2%)	-	-	-	-
schaap/geit, *Ovis aries/Capra hircus*	4	(13,8%)	5	(29,4%)	9	(17,6%)
varken, *Sus domesticus*	6	(20,7%)	2	(11,8%)	10	(19,6%)
totaal	**29**	**(100,0%)**	**17**	**(100,0%)**	**51**	**(100,0%)**
middelgroot zoogdier	2	(20,0%)	3	(75,0%)	6	(54,5%)
groot zoogdier	8	(80,0%)	1	(25,0%)	5	(45,5%)
totaal	**10**	**(100,0%)**	**4**	**(100,0%)**	**11**	**(100,0%)**

Tabel 14.2. Verhouding tussen de aangetroffen gedomesticeerde zoogdieren, op basis van het aantal resten (n).

diersoort	fase 2 gram		fase 3 gram		fase 4 gram	
rund, *Bos taurus*	880,5	(59,3%)	215,3	(62,3%)	2211,5	(82,6%)
paard, *Equus caballus*	408,9	(27,5%)	-	-	-	-
schaap/geit, *Ovis aries/Capra hircus*	74,2	(5,0%)	82,1	(23,8%)	208,6	(7,8%)
varken, *Sus domesticus*	121,5	(8,2%)	48,0	(13,9%)	257,2	(9,6%)
totaal	**1485,1**	**(100,0%)**	**345,4**	**(100,0%)**	**2677,3**	**(100,0%)**
middelgroot zoogdier	1,9	(7,1%)	11,8	(77,1%)	29,8	(59,6%)
groot zoogdier	25,0	(92,9%)	3,5	(22,9%)	20,2	(40,4%)
totaal	**26,9**	**(100,0%)**	**15,3**	**(100,0%)**	**50,0**	**(100,0%)**

Tabel 14.3. Verhouding tussen de aangetroffen gedomesticeerde zoogdieren, op basis van het beengewicht (in gram).

De veestapel

Ongeveer een kwart van het materiaal uit fase 2 bestaat uit tot op soort gedetermineerde resten van huisdieren (n=29). Op basis van het aantal resten bestond de veestapel van het erf met name uit runderen (48,3%, tabel 14.2). Puur kijkend naar de vleesopbrengst komt het belang van runderen in de veestapel nog iets sterker naar voren (59,3%, tabel 14.3). Er zijn te weinig leeftijdsgegevens beschikbaar om met zekerheid te kunnen bepalen voor welke verschillende gebruiksdoelen de runderen werden gehouden (tabel 14.4), maar de beesten zullen in ieder geval zijn gehouden voor het vlees. De runderen werden ter plekke op het erf geslacht, acht van de veertien runderbotten bevatten haksporen door het opdelen van het karkas en het assemblage bestaat zowel uit consumptieafval als uit de delen van het rund die al tijdens de slacht worden weggegooid. Een middenvoetsbeen van een juveniel rund, een bekkenfragment van een volgroeid rund en een middenhandsbeen zijn aangevreten. Dit bewijst dat er in deze fase één of

meerdere honden rondliepen op het erf, ondanks dat er geen hondenbotten uit deze periode zijn aangetroffen.

rund, *Bos taurus*	fase 2		fase 3		fase 4	
	aantal		aantal		aantal	
juveniel (8-18 mnd.)	1	(14,3%)	-	-	-	-
juveniel/jongvolwassen (8-30 mnd.)	1	(14,3%)	-	-	1	(5,6%)
jongvolwassen (18-30 mnd.)	1	(14,3%)	1	(20,0%)	1	(5,6%)
jongvolwassen/volwassen (>18 mnd.)	4	(57,1%)	4	(80,0%)	13	(72,2%)
volwassen (>30 mnd.)		-	-	-	3	(16,7%)
Totaal	7	(100,0%)	5	(100,0%)	18	(100,0%)

varken, *Sus domesticus*	fase 2		fase 3		fase 4	
	aantal		aantal		aantal	
infantiel (0-6mnd.)	-	-	-	-	1	(12,5%)
infantiel/juveniel (0-14 mnd.)	-	-	-	-	3	(37,5%)
juveniel (6-14 mnd.)	-	-	-	-	2	(25,0%)
jongvolwassen/volwassen (>14 mnd.)	2	(100,0%)	-	-	-	-
volwassen (>21 mnd.)	-	-	1	(100,0%)	2	(25,0%)
Totaal	2	(100,0%)	1	(100,0%)	8	(100,0%)

schaap/geit, *Ovis aries/Capra hircus*	fase 2		fase 3		fase 4	
	aantal		aantal		aantal	
jongvolwassen/volwassen (>12 mnd.)	-	-	2	(100,0%)	2	(50,0%)
volwassen (>24 mnd.)	2	(100,0%)	-	-	2	(50,0%)
Totaal	2	(100,0%)	2	(100,0%)	4	(100,0%)

paard, *Equus caballus*	fase 2		fase 3		fase 4	
	aantal		aantal		aantal	
juveniel/jongvolwassen/volwassen (>1 jr.)	1	(100,0%)	-	-	-	-
Totaal	1	(100,0%)	-	-	-	-

Tabel 14.4. Leeftijdsgegevens voor rund, varken, schaap/geit en paard.

Op basis van het aantal resten (tabel 14.2) bestond de veestapel na runderen uit varkens (20,7%), paarden (17,2%) en schapen/geiten (13,8%). De varkens zullen vooral gehouden zijn voor het vlees. Een bovenkaak en een onderkaak geven een duidelijk volwassen leeftijd voor twee van de aangetroffen schapen/geiten (tabel 14.4). Mogelijk werden de schapen specifiek voor de wol gehouden. Op basis van de hoeveelheid vlees die ze konden leveren hadden paarden een belang binnen de veestapel van maar liefst 27,5% (tabel 14.3). Er zijn echter geen aanwijzingen dat er daadwerkelijk paarden werden geslacht op het boerenerf. Waarschijnlijk stonden de paarden op stal als rijdier.

Een vogel, muizen en kikkers

Een ellepijpfragment (V394, S2011) is afkomstig van een zwarte kraai (*Corvus corone*) of van een roek (*Corvus frugilegus*). Het distale uiteinde van de ellepijp ontbreekt waardoor het botje niet nader tot op soort te determineren is. Zowel de zwarte kraai als de roek was in de Late Middeleeuwen, net zoals nu, vrij algemeen voorkomend in Nederland. Beide soorten werden echter bejaagd omdat ze schade toe konden brengen aan bijvoorbeeld gewassen. Of de hier aangetroffen vogel is gedood vanwege het leegplukken van een fruitboom is niet meer te achterhalen, het dier kan ook een natuurlijke dood zijn gestorven op het erf.

Dat er in fase 2 wel aan ongediertebestrijding werd gedaan op het erf is een feit. Drie van de negen op het erf aangetroffen muizenpotten hebben een datering in fase 2 (zie ook §9.7). De muizen die in zo'n ingegraven pot terecht kwamen op zoek naar voedsel konden er niet meer uit komen, waarmee werd voorkomen dat ze aan de voedselvoorraad van de boerderij konden gaan knagen.

Interessant vraagstuk is natuurlijk of de muizenpotten ook echt hebben gewerkt. De eerste pot (V471, S462) bevatte alleen enkele brokjes van een bot van een groot zoogdier, het grootste deel van de inhoud van de pot was echter vergraven door een recente sloopkuil. De tweede pot (V200, S346) bevatte drie fragmentjes van een onderkaak van een muis, waaronder een kiesje. Het kiesje heeft typische driehoekige kauwvlakjes, de muis moet daarom afkomstig zijn geweest uit de onderfamilie Arvicolinae: woelmuizen. Tot de woelmuizen behoort bijvoorbeeld de rosse woelmuis, maar ook de aardmuis en de veldmuis. Welke soort er precies in deze muizenpot is beland, is niet meer te achterhalen. Hiervoor is een complete kaak met geheel intacte kiezenrij nodig.

De derde muizenpot (V49, S64) bevatte aanzienlijk meer materiaal. Naast 15 splinters bot van grotere zoogdieren zijn er echter slechts twee muizenbotjes uit de gezeefde vulling verzameld, een snijtand en een scheenbeen. De meeste resten, 63 botjes, bleken afkomstig van kikkers uit de familie van echte kikkers, Ranidae. De resten van kikkers tot op soort determineren is een tijdrovende, haast onmogelijke klus. Alleen een deel van het bekken, het ilium, is nog relatief goed bruikbaar voor de soortdeterminatie.[257] Naast veel pijpbeenderen en werveltjes bevat het hier aangetroffen assemblage twee bekkenfragmenten. Deze fragmenten zijn vrijwel zeker afkomstig van de bruine kikker, Rana temporaria. Deze kikkersoort komt bijna in alle denkbare biotopen voor, van graslanden tot bossen en duinen, zolang er maar sprake is van enige begroeiing en wat vochtige plekjes. Voor de kikkerdril acht de bruine kikker veel soorten water geschikt, van slootjes tot de rietkragen van grotere wateren zoals de Waal.[258] Van hoeveel verschil-

[257] Böhme 1977.
[258] https://nl.wikipedia.org/wiki/Bruine_kikker, raadpleegdatum 18 april 2018

lende individuen de 63 kikkerbotjes precies afkomstig zijn is niet bekend. Ook is onduidelijk of het daadwerkelijk de bedoeling was van de gebruikers van het erf om naast muizen ook kikkers te vangen met de ingegraven potten. Waarschijnlijk niet, ook al kunnen kikkers fiks geluidsoverlast veroorzaken.

14.3.3 Fase 3: 1500-1650 na Chr.

In totaal zijn er 70 resten afkomstig uit fase 3, de Nieuwe tijd A. Van deze 70 resten is iets minder dan de helft (n=34, tabel 14.1) afkomstig van gedomesticeerde zoogdieren. De andere helft van het assemblage bestaat uit resten van muizen, kikkers, weekdieren en een vogel. Al het materiaal is goed geconserveerd. Net zoals bij het materiaal uit fase 2 varieert de fragmentatiegraad van zeer sterk gefragmenteerd tot amper gefragmenteerd.

De veestapel

De veestapel bestond in deze fase uit runderen, varkens en schapen/geiten. Resten van paarden zijn afwezig. Een runderrib, een dijbeen van een schaap of geit en een scheenbeen van een varken zijn aangevreten door honden. Zowel op basis van het aantal resten als op basis van het beengewicht vormden runderen de hoofdmoot binnen de veestapel en hadden schapen/geiten een groter aandeel dan varkens (tabel 14.2 en tabel 14.3). De percentages zijn echter berekend op basis van een zeer geringe hoeveelheid materiaal.

Vogel en weekdieren

De meeste vondsten uit deze fase zijn verzameld uit de onderste vulling van een diepe erfgreppel, S 4 (vulling 1 en 2). Ook een gefragmenteerd spaakbeen van een kip (V320) is afkomstig uit de greppelvulling. De kip zal zijn gegeten, het dier kan gekocht zijn op de markt maar de kans is groot dat er ook op het erf zelf kippen werden gehouden, voor de eieren en voor het vlees.

In een monster voor macrobotanie uit de onderste vulling van de greppel (M 7) werden 18 fragmentjes van weekdieren aangetroffen. Naast een niet nader te determineren fragment van een slakkenhuisje bleken 17 schelpfragmenten afkomstig van mariene weekdieren: mosselen, een kokkel en een platte slijkgaper. De bewoners van het erf hebben dus een maaltje mosselen en kokkels gekocht op de lokale markt. De aanvoer van deze soorten vanuit de kust zal vrij gemakkelijk zijn geweest via de nabijgelegen Waal. De platte slijkgaper is geen echte consumptiesoort. Zeer waarschijnlijk is een losse klep van deze soort meegekomen vanuit de mosselbank.

Muizen en kikkers

Op het erf werd ook een ingegraven muizenpot aangetroffen met een datering in fase 3. Het betreft een geglazuurde kan. Het zeven van de vulling van deze kan leverde 29 botfragmenten op (V70, S84). Het betreft twaalf brokjes zoogdierbot, zes niet nader te scheiden botfragmenten

van muizen en/of kikkers, drie kikkerbotjes en acht muizenbotjes. Een determinatie tot op soort bleek bij de kikker- en muizenbotjes niet mogelijk.

14.3.4 Fase 4: 1650-1950 na Chr.

Ruim 1500 resten hebben een datering in fase 4, nieuwe tijd midden en laat. Veruit de meeste resten uit deze fase, meer dan 1400 botjes, zijn afkomstig van muizen en kikkers. De mate van conservering en de fragmentatiegraad van het materiaal uit deze fase is vergelijkbaar met de conditie van het materiaal uit de andere fasen.

De veestapel

In totaal konden 51 van de 77 resten van gedomesticeerde zoogdieren tot op diersoort gedetermineerd worden (tabel 14.1). Ook in fase 4 bestond de veestapel vooral uit runderen, met een aandeel van 60,8% op basis van het aantal resten (tabel 14.2) en een aandeel van zelfs 82,6% op basis van het beengewicht (tabel 14.3). Schapen/geiten en varkens waren in ongeveer vergelijkbare lagere aantallen aanwezig op het boerenerf. Botten van paarden ontbreken wederom, net als in fase 3. Haksporen op de botten en de aanwezigheid van zowel consumptie- als slachtafval bewijst dat de runderen, schapen/geiten en varkens ter plekke op het erf werden geslacht. Of er op het erf ook daadwerkelijk bescheiden populaties van deze dieren in stand werden gehouden is overigens de vraag, er konden dieren vanaf de markt op de hoef naar het erf worden gebracht voor de slacht. De leeftijdsgegevens (tabel 14.4) geven geen uitsluitsel, resten van kalfjes en lammetjes ontbreken. Wel is een scheenbeen van een varken afkomstig van een jong biggetje (V137, S3004). Bovendien zijn er op het erf meerdere graven aangetroffen van dieren die niet zijn gegeten, een sterke aanwijzing dat er sprake was van eigen populaties. Het eerste skelet is van een schaap (V135, S87), mede dankzij de aanwezige schedel is het duidelijk dat het hier om een schaap gaat en niet om een geit. Behalve de schedel is ook een groot deel van de wervelkolom aangetroffen, inclusief ribben. Ook delen van het rechterschouderblad en het rechteropperarmbeen zijn aanwezig, van de achterpoten zijn alleen twee voetwortelbeentjes en een dijbeenfragment aangetroffen. Geen van de botten toont sporen van slacht. Het schaap was ouder dan 3 jaar, maar niet veel ouder dan 3,5 jaar. Waarschijnlijk is het schaap niet gegeten maar als geheel begraven. Ook een karkas van een rund is mogelijk als geheel begraven op het erf. Aan de rand van de opgravingsput werden een schedel en twee halswervels aangetroffen (V301, S292). De resten lagen nog in articulatie, het vermoeden is dat de rest van het skelet nu nog begraven ligt in het niet onderzochte deel van het terrein. Op basis van de snijtanden was het rund ruim volwassen toen het stierf, namelijk ouder dan 45 maanden.

Op het erf werden maar liefst vier deelskeletten van varkens aangetroffen. De vier varkens waren allen hoogstens 12 maanden oud. Het eerste skelet is sterk verweerd (V429, S373) maar duidelijk is dat in ieder geval de schedel, beide voorpoten en een deel van de wervelkolom aanwezig waren in de begraving. Van het tweede skelet (V349, S290) is alleen een deel van de achterzijde aangetroffen: het rechterdijbeen, fragmenten van het linker- en rechterbekken, een aan-

tal ribben, zes lendenwervels en een staartwerveltje. Van het derde en vierde skelet zijn opgravingsfoto's beschikbaar. Beide skeletten zijn redelijk volledig aanwezig. Een skelet mist de schedel en onderpoten, kijkend naar de opgravingsfoto zullen deze onderdelen wel ooit in de begraving aanwezig zijn geweest (V434, S401, figuur 14.1).

Figuur 14.1 Varkensskelet S401, fase 4 (1650-1950).

Ook de verschillende skeletelementen van het andere dier lagen nog grotendeels in onderling verband (V435, S405, figuur 14.2). Opvallend is echter dat het opperarmbeen en het dijbeen van dit laatste dier respectievelijk een hakspoor en een snijspoor lijken te vertonen. Mogelijk is dit door latere graafactiviteiten veroorzaakt, het skelet ligt zoals aangegeven grotendeels in een anatomisch logische positie en is dus niet opgedeeld voor de slacht. De botten van de drie andere varkens tonen geheel geen sporen van slacht. Mogelijk zijn alle biggen gestorven door ziekte waarna ze snel zijn begraven, ook sporen van hondenvraat lijken namelijk op de karkassen te ontbreken. Overigens kunnen de dieren tientallen jaren na elkaar zijn gestorven, fase 4 omvat tenslotte een periode van 300 jaar.

Figuur 14.2 Varkensskelet S405, fase 4 (1650-1950).

Behalve een schaap, een rund en vier varkens is er op het erf ook een hond begraven (V45, S63: fase 4a, 1650-1750). Een deel van het skelet ontbreekt, zo mist het heiligbeen en het borstbeen en ook de staartwerveltjes, hand- en voetwortelbeentjes en kootjes ontbreken. De schedel met onderkaken, de wervelkolom en de grote pijpbeenderen zijn echter wel aanwezig. Het dier was volgroeid. Op basis van de grootste lengte van de verschillende pijpbeenderen was het een kleine hond, met een schofthoogte van ongeveer 36 cm. De hond had ernstige gebitsafwijkingen. In de bovenkaak lijkt er nooit ruimte te zijn geweest voor de tweede en derde molaren, de kaak eindigt al bij de eerste molaren en deze liggen bijna geheel los in de kaak, de wortels hebben geen houvast. Daarnaast zijn de beide eerste snijtanden uit de bovenkaak en meerdere premolaren uit de onder- en bovenkaak al uitgevallen toen de hond nog in leven was: de tandkassen zijn dichtgegroeid. Het ontbreken van de tweede en vierde premolaar in de onderkaak heeft ook nog eens tot gevolg gehad dat de derde en vierde premolaar in de bovenkaak bedekt zijn geraakt onder een laag tandsteen, doordat wrijving van de onderste premolaren ontbrak tijdens het kauwen. Het slechte gebit hoeft overigens niet de doodsoorzaak te zijn geweest, met de nog resterende tanden en kiezen kon de hond nog voedsel scheuren en kauwen.

Figuur 14.3. Hondenskelet S63, fase 4a (1650-1750).

Vogels, weekdieren en vis

Net zoals in fase 3 werd er ook in fase 4 kip gegeten op het boerenerf. In totaal zijn er 60 kippenbotjes aangetroffen. De meeste botjes (n=58) zijn afkomstig uit de nazak van paalkuil S123 (V176), deze resten lijken afkomstig te zijn van in totaal 3 verschillende kippen. Een ellepijp uit dit spoor bevat een snijspoor. Een linkertibiotarsus is afkomstig uit de nieuwtijdse vondstlaag 4 (S3004, V112), een tarsometatarsus is afkomstig uit paalkuil S124 (V139) en bevat een spoor, het gaat hier dus om een haan.

Ook in fase 4 werden er nog mariene schelpdieren bereid en gegeten op het boerenerf. Geen mosselen of kokkels zoals in fase 3, maar oesters. Een klep van een oester werd verzameld uit de sloot S37 (V234).

Een vissenwerveltje is afkomstig van een paling (V461, S453). De paling kan heel goed gevangen zijn in de nabijgelegen Waal, misschien wel door de bewoners van het boerenerf zelf. Een tweede vissenwervel (V42, S62) is gefragmenteerd maar lijkt afkomstig te zijn van een platvis. De platvis zal, net zoals een partij oesters, gekocht zijn op de markt.

Muizen en kikkers

Maar liefst vijf van de ingegraven muizenpotten op het erf hebben een datering in fase 4. De eerste pot (V461, S453) bevat 23 niet tot op soort te determineren muizenbotjes, een pijpbeen van een echte kikker (Ranidae) en twee opperarmbenen van echte kikkers. De pot heeft dus in ieder geval zijn functie bewezen: er zijn muizen mee gevangen. Opvallend genoeg leverde het zeven van de potvulling echter onder andere ook nog een middenhandsbeenfragment van een schaap of geit op, twee onderkaakfragmentjes van een rund en twee resten van vis waaronder het al genoemde palingwerveltje. Deze afvalresten zijn waarschijnlijk in de pot beland toen het ding in onbruik was geraakt.

Ook de tweede pot (V468, S461) bevat meerdere kleine brokjes bot (n=12) van grotere zoogdieren: verspreid geraakte restjes afval van het erf. De pot bevatte echter ook een pijpbeen van een echte kikker en zes skeletelementen van niet nader te determineren muizen.

De derde pot (V467, S460) bevatte aanzienlijk meer materiaal. Het zeven van de vulling leverde drie fragmentjes bot op van grotere zoogdieren, drie botjes van echte kikkers en meer dan honderd muizenbotjes. De aanwezige schedeltjes en onderkaken uit het assemblage muizenbotten zijn gebruikt voor een nadere determinatie. De drie aangetroffen schedeltjes zijn alle afkomstig van muizen uit de onderfamilie Arvicolinae: woelmuizen. Van de drie schedels was er één intact genoeg voor een determinatie tot op soort. Het betreft een veldmuis, *Microtus arvalis.* Van de acht aangetroffen onderkaken waren er zeven afkomstig van woelmuizen waarvan vijf met zekerheid gedetermineerd konden worden als zijnde veldmuizen. Het achtste kaakje is van een muis uit de familie van ware muizen, Muridae. De al genoemde onderfamilie van woelmuizen behoort tot een andere familie, namelijk de familie van Cricetidae, woelmuisachtigen. Tot de familie van ware muizen behoren onder andere soorten als de huismuis en de bosmuis.

Ook de vierde pot (V42, S62) heeft heel wat muizen in de val gelokt. Behalve het al genoemde mogelijke platviswerveltje bevatte de pot alleen maar resten van muizen, maar liefst 173 stuks. Wederom zijn de boven- en onderkaken gebruikt voor verdere determinatie. Drie bovenkaken zijn afkomstig van veldmuizen, evenals zes onderkaken. Twee onderkaken met een incomplete tandenrij zijn niet nader te determineren dan zijnde afkomstig van ware muizen.

De vijfde en laatste pot (V299, S296) bevatte een werkelijk indrukwekkende inhoud van meer dan 1100 botjes. Slechts 1 fragment is afkomstig van een groter zoogdier, alle andere botjes zijn afkomstig van muizen en kikkers. De werkwijze bij deze grote hoeveelheid materiaal is iets aangepast ten opzichte van de andere muizenpotten. Eerst zijn de botjes grof gescheiden op muis of kikker. Vervolgens is er een steekproef gedaan voor verdere determinatie tot op soort. Er werden ruim honderd botjes van kikkers of padden geteld. Al deze botjes lijken afkomstig van ware kikkers, *Ranidae*. Meerdere bekkenfragmenten zijn vervolgens gebruikt voor een soortdeterminatie. In alle gevallen bleek het zo goed als zeker te gaan om een *ilium* van een bruine kikker. Van muizen werden meer dan 1000 botjes verzameld uit de vulling van de pot. Dit assemblage bevatte 59 schedels en 153 onderkaken. De onderkaken zijn niet gescheiden op links en rechts, maar

zelfs als er sprake is van bij elkaar horende linker- en rechterkaken bevatte de pot de resten van minstens 77 individuen. Niet alleen werd de pot schijnbaar nooit geleegd, de pot moet ook lang open hebben gelegen om zoveel muizen in de val te kunnen lokken. Het aantal muizen in de pot is haast onvoorstelbaar hoog, helemaal in vergelijking met de andere potten. Van de 59 schedels zijn er als steekproef 20 nader gedetermineerd: 19 schedels waren van veldmuizen. De derde schedel was afkomstig van een huisspitsmuis (*Crocidura russula*) of veldspitsmuis (*Crocidura leucodon*). Beide soorten behoren tot de familie van Soricidae, spitsmuizen. Ondanks wat de naam doet vermoeden zijn spitsmuizen geen muizen maar insecteneters, letterlijk van een andere orde. De 39 niet tot op soort gedetermineerde schedels zijn overigens wel alle afkomstig van woelmuizen, door het uiterlijk van de tanden is deze determinatie vlug te maken. Van de 153 onderkaken zijn er 148 afkomstig van woelmuizen. Als steekproef zijn tien van deze 148 kaken tot op soort gedetermineerd: wederom alle veldmuizen. De vijf overige kaken zijn afkomstig van twee bosmuizen (*Apodemus sylvaticus*), mogelijk een dwergmuis (*Micromys minutus*, net zoals de bosmuis een soort uit de familie van ware muizen) en twee spitsmuizen.

14.4 Conclusies

Het aantal resten van gedomesticeerde dieren is in alle fasen beperkt in aantal, maar levert wel een indruk op van de aanwezige veestapel op het boerenerf door de eeuwen heen. Runderen vormden in elke fase de hoofdmoot van de veestapel, op grote afstand gevolgd door schapen/geiten en varkens in wisselende onderlinge verhoudingen. De aanwezigheid van paarden op het erf is alleen aangetoond voor fase 2, honden daarentegen lijken altijd op het erf te hebben rondgelopen.

De maaltijden met rundvlees, varkensvlees en schapen/geitenvlees werden in fase 3 en 4 aangevuld met kippenvlees. In fase 3 stond er soms een maaltje kokkels of mosselen op het menu van de boerderij, in fase 4 werden er oesters genuttigd maar ook een paling en misschien een platvis.

Een belangrijk deel van het dierlijk botmateriaal bestaat uit resten van dieren die zijn gestorven door ongediertebestrijding. Dat geldt mogelijk voor een zwarte kraai of roek, maar zeker voor de talloze kikkers en muizen die in de ingegraven muizenpotten zijn beland. De meeste resten van kikkers lijken afkomstig te zijn van de bruine kikker, veruit de meeste resten van muizen zijn afkomstig van veldmuizen.

15 Leer

S.L. Verspay-Frank (CuirConnu)

15.1 Inleiding

Bij de opgraving in Varik is een leren voorwerpen gevonden. CuirConnu is door RAAP benaderd om dit materiaal te beoordelen. Dit verslag beschrijft de resultaten hiervan. De vondsten zijn verzameld in één vondstnummer (V 268). De context is beerput S42 / S208 uit late 19e of vroege 20e eeuw.

15.2 Materiaalbeschrijving

Het leerfragment is bekeken en zover mogelijk gedetermineerd. Dat houdt in dat de stukken zijn geïdentificeerd en dat hun kenmerk zijn beschreven, te weten:

- **Functie**: een beschrijving van het objecttype zoals schoen, beurs of messchede;
- **Onderdeel**: vb. voorblad, zool, pand van een beurs;
- **Type**: hierbij wordt gebruik gemaakt van de typologie zoals die is opgesteld door Olaf Goubitz, met eventuele aanpassingen door de auteur zelf;
- **Datering**;
- **Aantal**: het aantal fragmenten en minimum aantal exemplaren in het geval van samengestelde voorwerpen;
- **Leersoort**: o.a. runder-, kalfs-, of geitenleer;
- **Afmetingen**: afgerond naar halve cm;
- **Eventuele versieringen**: de methode van versiering en de soort afbeelding;
- **Gebruikssporen**: slijtage, of aanpassingen aan het voorwerp.

Tenzij anders vermeld komen de dateringen en afbeeldingen uit *Stepping through Time* van Goubitz en de Master-scriptie van de auteur.

Context
Vondstnummer 268 bevat één fragment leer. Het betreft hier een deel van de buitenzool van een linkerschoen. De zool is van runderleer gemaakt en is door middel van ijzeren pinnetjes aan de overige schoenonderdelen bevestigd geweest in plaats van met garen. De neus heeft een afgeronde punt en zal gezien de lengte toebehoord hebben aan een vrouw. Het model van de zool en het gebruik van de ijzeren pinnetjes voor de constructie van de schoen bevestigen de contextdatering.

16 Hout en dendrochronologie

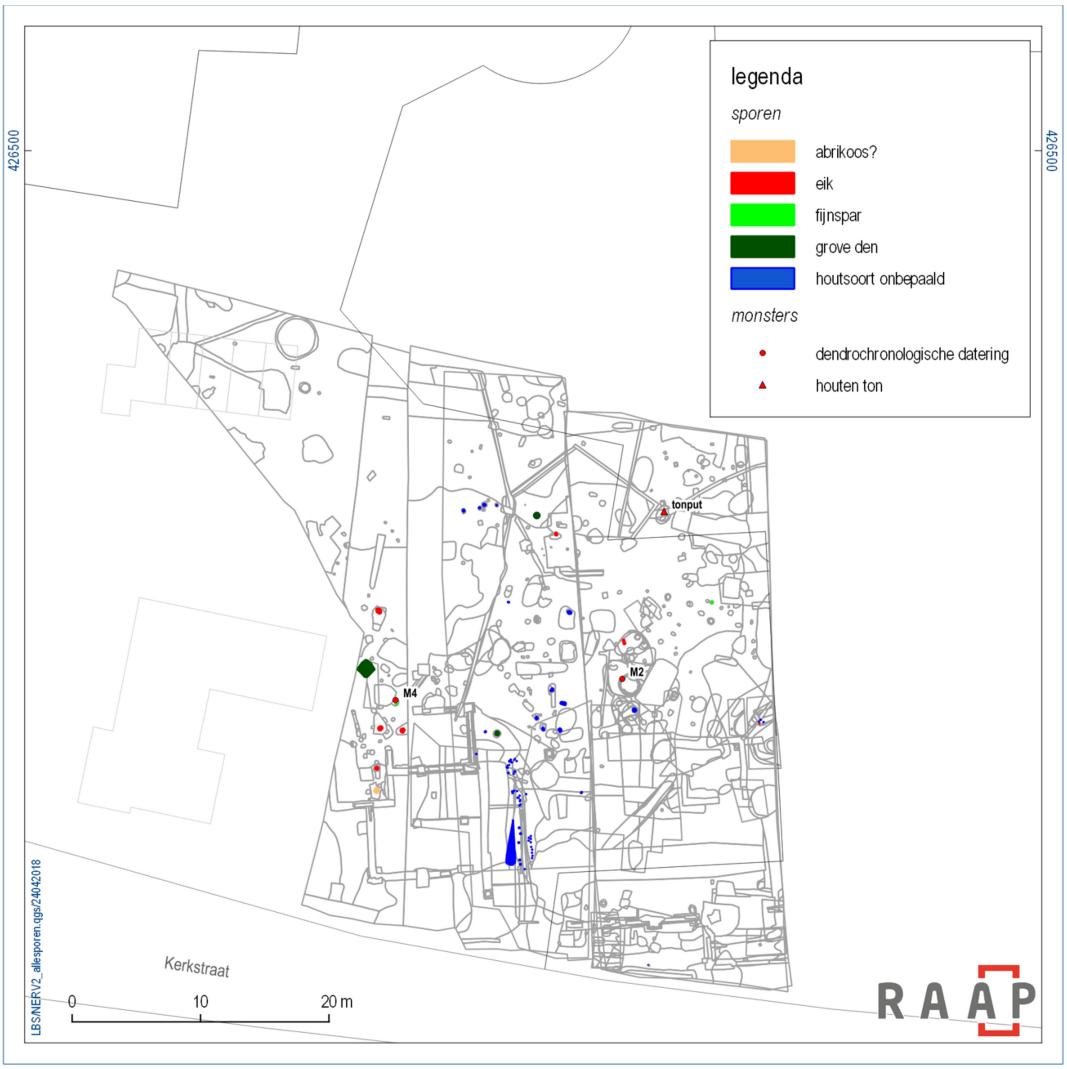
16.1 Hout

Tijdens de opgraving zijn enkele tientallen stukken hout aangetroffen, waarvan er 19 verzameld zijn (tabel 16.1).

M/V	S	houtsoort	beschrijving
M10	129	eik	min of meer vierkant bekapte paal met ca. 40 ringen
M11	150	eik	ronde stam (paal), onderaan breed uitlopend, met afgehakte wortels; ca. 70 ringen
M12	245	eik	ronde stam met spint en wankant (paal)
M13	397	eik	rechthoekig bekapte paal
M2	61	eik	Peulhout? 23 x 10,5 x min. hoogte 24 cm
M3	312	eik	paal, in doorsnede rond, aangepunt, resterende lengte 63 cm, grootste diam. 5 cm
M4	135	eik	door de lengte gekliefde stam (balk) met 4 houten pennen/pengaten
M5	208	eik	schijfsegment (deel van tondeksel)met ijzeren spijker in rechte rand 40 x 10x 2,5 cm; diam. ca. 60 cm
M8	113	eik	ronde stam (paal), onderaan breed uitlopend met afgehakte wortels, ca. 40 ringen
M9	124	eik	ruw stamfragment
V177	105	grove den	in doorsnede rond staakje, l. 22cm, diam. 3 cm
V180	123	abrikoos	hoekig (min of meer ruitvormig) bekapte paalstomp 56 x 15,5x14 cm
V181	123	populier	paaltje, rechthoekige doorsnede, 20 x 8 x 3 cm
V203	135	fijnspar	vierkant bekapt paaltje 25 x10,5x10 cm
V240	204	fijnspar	rechthoekig bekapte paalstomp 43 x 18 x 10 cm
V248	246	eik	rechthoekig bekapte paalstomp met vlakke onderkant 37x19,5x14 cm
V270	208	eik	duigfragment van ton, onderzijde 17,5 x 11 x 2,2 met groef voor bodemplaat aan binnenzijde
V461	453	grove den	hout uit pot; grote spaan 22 x 5 x 1,5 cm en kleinere snippers
V501	445	grove den	in doorsnede rond paaltje, aangepunt, l. 59 cm, diam. 5 cm

Tabel 16.1 Hout.

Al het eikenhout is beoordeeld op geschiktheid voor dendrochronologische datering; helaas bleken maar twee stukken dateerbaar (zie §16.2). De verspreiding van de houtvondsten wordt getoond in figuur 16.1.

Figuur 16.1 Verspreiding van de houtvondsten. Bij het dendrochronologische gedateerde hout is het monsternummer vermeld.

16.2 Dendrochronologie

Ir. S. van Daalen

16.2.1 Inleiding

Voorafgaand aan nieuwe bebouwing op het perceel aan de Kerkstraat 2 te Varik voerde archeologisch adviesbureau RAAP onderzoek uit op de locatie.
Hierbij werden verschillende fasen van een boerenerf aangetroffen.
Van de houten vondsten afkomstig van de opgraving (overwegend palen van verschillende formaten) wordt verwacht dat deze tussen de Nieuwe Tijd en de 19e eeuw dateren.
Op 11 mei 2016 zijn op de onderzoekslocatie enkele monsters gezaagd. Deze zijn later aangevuld met extra monsters voor zowel dendrochronologisch als houtsoortenonderzoek. Ten slotte is in april 2018 een derde lichting monsters toegevoegd.
Het onderzoek is uitgevoerd in mei 2016 op het laboratorium van Van Daalen Dendrochronologie te Deventer.

16.2.2 Methode

Selectie en vooronderzoek
Voor ieder monster is nagegaan of het een dateerbare houtsoort betrof, of het voldoende jaarringen leek te hebben (minimaal 70) en of het jaarringpatroon vrij was van verstoringen. Waar mogelijk wordt voorkeur gegeven aan monsters met spinthout of wankant (zie hieronder).
Voor monsters waarvan de houtsoort niet met het blote oog bepaald kon worden is aan de hand van microscopische coupes en een determinatiesleutel[259] de houtsoort bepaald.

Meting(en)
Geschikt bevonden monsters hebben elk een unieke metingcode toegekend gekregen en zijn volgens standaard methodes langs één of meerdere radiale trajecten geprepareerd.[260] Langs ieder radiaal traject zijn de jaarringbreedtes ingemeten met een daartoe ingerichte meetopstelling.[261]
Waar meerdere metingen aan hetzelfde monster verricht zijn, zijn deze gemiddeld tot één meting zodat ieder individueel element altijd door één meting vertegenwoordigd wordt (zie tabel 16.3).

Bij het inmeten is gelet op aanwezigheid van spinthout of wankant.[262] Deze informatie wordt gebruikt voor het schatten van een kapjaar of kapinterval. Hierbij worden de volgende situaties

[259] Schweingruber, 1990.
[260] Pilcher 1990.
[261] Een Velmex meetopstelling met Acu-Rite QV10-V lineaire codeerder met een nauwkeurigheid van 10 µm gekoppeld aan een Euromex binoculair microscoop met een vergroting van 10 en 30 maal.
[262] De termen spinthout en wankant worden toegelicht in bijlage 1.

onderscheiden (zie tabel 16.2). De codering is gebaseerd op Baillie (1982, p.61) en wordt toegelicht in bijlage 17.1.

code	omschrijving	notatie
A	wankant aanwezig, kapinterval vastgesteld buiten groeiseizoen van laatste jaar.	herfst/winter x/x+1
A1	wankant aanwezig, kapinterval vastgesteld tijdens groeiseizoen van laatste jaar.	zomer x
A2	wankant aanwezig; kapinterval vastgesteld in aanvang van volgend groeiseizoen.	lente x+1
B	geen wankant, spinthout deels aanwezig; Bayesiaanse schatting van een kapinterval (alleen voor eik)	mediaan, (2•δ interval)
C	alleen spinthoutgrens aanwezig; schatting van een kapinterval (alleen voor eik)	mediaan, (2•δ interval)
D	geen spinthout aanwezig (alleen voor eik)	na x+min. aantal spinthout
E	geen spinthout aanwezig	na x

Tabel 16.2. Verschillende schattingsmethoden voor kapintervallen voor een datering in het jaar x.

Dateringsonderzoek

De metingen zijn met behulp van dendrochronologische software[263] met elkaar vergeleken. Voor iedere positie tussen de metingen zijn twee parameters berekend:

1. Student t-waarde. De t-waarde beschrijft de overeenkomst tussen twee getallenreeksen voor een gegeven positie. Hoe hoger deze waarde, hoe sterker de gelijkenis is; een t-waarde hoger dan 5 komt grofweg neer op een kans van 1 op 10.000 dat de gevonden uitslag op toeval berust en kan als een indicatie voor een datering beschouwd worden. Voorafgaand aan het berekenen van de t-waarde worden de jaarringbreedtes logaritmisch getransformeerd[264] zodat deze een normale verdeling benaderen.

[263] PAST4. Uitgegeven door SCIEM, Wenen (Oostenrijk). www.sciem.com
[264] De zogeheten transformatie van Hollstein (Hollstein 1980).

2. *Gleichläufigkeit* (GLK); het percentage van de intervallen tussen twee jaren waarin de meting en referentiecurve gelijktijdig een stijging of daling in het jaarringpatroon laten zien. In de praktijk wordt een GLK van minder dan 62 als zwak beschouwd.

Synchronisaties die aan de statistische vereisten voldoen zijn door de dendrochronoloog visueel beoordeeld. De synchronisatie is vervolgens geaccepteerd of verworpen. Onderlinge dateringen zijn uitgevoerd om metingen uit dezelfde boom te identificeren en/of één of meerdere middelcurven samen te stellen die het dateren faciliteren.

16.2.3 Resultaten

Selectie en vooronderzoek

In totaal kwamen 13 monsters in aanmerking voor onderzoek; 6 monsters voor dendrochronologisch onderzoek (in alle gevallen eik (*Quercus sp*.)) en 7 monsters voor houtsoortbepaling.

spoornr.	monster	vondstnr.	omschrijving	houtsoort	meting	*n*	$n_{(s)}$	type
61	2		peulhout?	eik	16.047.001	168	0	C
105		177	paaltje	grove den	-			
113	8		paal	eik	-			
123		180	paal	*prunus*				
123		181	paaltje	populier	-			
124	9		paal	eik	-			
129	10		paal	eik	-			
135	4		balk met gaten	eik	16.047.002	62	-	D
135		203	paaltje	fijnspar	-			
150	11		paal	eik	16.047.003	61	16	A2
204		240	paal	fijnspar				
208		270	duig	eik	16.047.006	114	-	D
208	5		paal	eik	16.047.004	110	-	D
245	12		paal	eik	16.047.005	87	25	A
246		248	paal	eik	-			

312	3		paal	eik	-			
397	13		paal	eik	-			
445		501	paaltje	grove den	-			
453		461	fragment	grove den	-			

De kwaliteit van de dendrochronologische monsters was in enkele gevallen twijfelachtig, maar omdat dit het enige materiaal voor de betreffende context was zijn deze alsnog onderzocht.

Het hout van zwaardere afmetingen was in alle gevallen eik. Voor de lichtere toepassingen zijn andere houtsoorten gebruikt. In dit geval ging het om gebruikelijke houtsoorten: fijnspar (*Picea abies* Karst.), grove den (*Pinus sylvestris* L.) en populier (*Populus sp*.). Opvallend is de aanwezigheid van een kersensoort (*Prunus sp*.). Hieronder vallen verscheidene soorten en een onderscheid is niet altijd goed te maken. De zoete kers (*P. avium* L.) en vogelkers (*P. padus* L.) komen het meeste voor, maar de gemiddeld bredere houtstralen die hier zijn waargenomen zijn typisch voor de abrikoos (*P. armeniaca* L.)

Metingen

Tabel 16.3. Overzicht van de meetgegevens. n:aantal jaarringen, $n_{(s)}$: aantal spintringen, type: schattingswijze voor het kapinterval conform tabel 1.

Dateringsonderzoek

Onderlinge synchronisatie van de metingen leverde geen resultaat op. Op individuele basis konden voor 2 metingen goede resultaten gevonden worden (zie tabel 16.4).
Voor de overige metingen konden geen betrouwbare resultaten gevonden worden.

De vermelde referentiecurven staan in tabel 16.5 toegelicht.

meting	$eind_{(m)}$	referentie	$eind_{(r)}$	overlap	GLK	t-waarde
16.047.001	1505	NL421.2.11	1597	118	71,6	6,29
		NL413.14.4	1546	118	65,7	5,92
		BELG002	1614	168	66,1	5,80
		NL421.3.6	1518	146	68,8	5,74

16.047.002	1655	NL211.2.21	1714	62	62,1	4,90
		NL310.4.23	1680	62	66,9	4,81
		NL310.2.7	1667	62	66,9	4,21
		BE24.1.14	1680	62	68,5	4,08

Tabel 16.4. Overzicht van de dateringen met statistische onderbouwing. De grafische weergave van de metingen met de onderstreepte referentiecurve staat in bijlage 2. $eind_{(m)}$/$eind_{(r)}$: positie van de laatste jaarring van de meting/referentie.

referentie	omschrijving
BE24.1.14	Abdij van Park; kap. Referentiecurve voor eik (1519 - 1680). Van Daalen, niet gepubliceerde data.
BELG002	België, Liege Archaeological. Referentiecurve voor eik (672 - 1614). Hoffsummer, via ITRDB.
NL211.2.21	Kampen; gebouwen binnenstad (import uit Westfalen). Referentiecurve voor eik (1402 - 1714). Van Daalen, niet gepubliceerde data.
NL310.2.7	Provincie Utrecht; molens (import uit Westfalen). Referentiecurve voor eik (1481 - 1667). Van Daalen, niet gepubliceerde data.
NL310.4.23	Provincie Utrecht; diversen (import uit Westfalen). Referentiecurve voor eik (1403 - 1680). Van Daalen, niet gepubliceerde data.
NL421.2.11	Venlo; gebouwen binnenstad (import uit Noordelijke Maasvallei). Referentiecurve voor eik (1388 - 1597). Van Daalen, niet gepubliceerde data.
NL421.3.6	Venlo, Houtstraat 9-11 (import uit Maasvallei). Referentiecurve voor eik (1360 - 1518). Van Daalen, niet gepubliceerde data.

Tabel 16.5. Overzicht van vermelde referentiecurven.

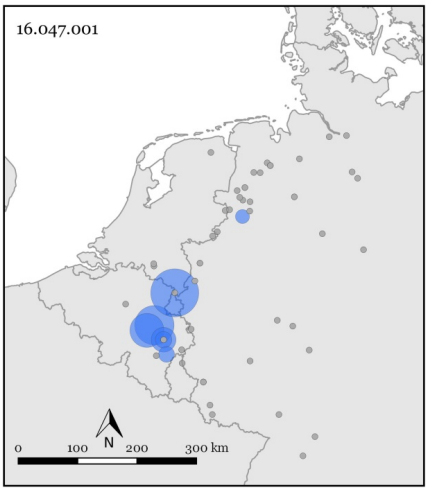
16.2.4 Interpretatie

Voor het erf werden dateringen in de Nieuwe Tijd en 19e eeuw verwacht. Alleen voor de Nieuwe Tijd zijn dateringen aangetoond (zie tabel 16.6). De afnemende kwaliteit van inheems eiken en hoeveelheid referentiemateriaal voor de 19e eeuw kan verklaren waarom voor deze periode geen dateringen gevonden zijn.

spoornr.	monster	vondstnr.	meting	eind	kapinterval	type
61	2		16.047.001	1505	rond 1521 (1511 – 1535)	C
135	4		16.047.002	1655	na 1661	D
150	11		16.047.003	-		A2
208	5		16.047.004	-		D
245	12		16.047.005	-		A
208		270	16.047.006	-		D

Tabel 16.6. Schatting van de kapintervallen. Het type is de schatting volgens tabel 16.2.

Alleen de resultaten voor M2 zijn specifiek genoeg om een indicatie van de herkomst te geven. Het hout lijkt afkomstig uit de Maasvallei (zie figuur 16.1).

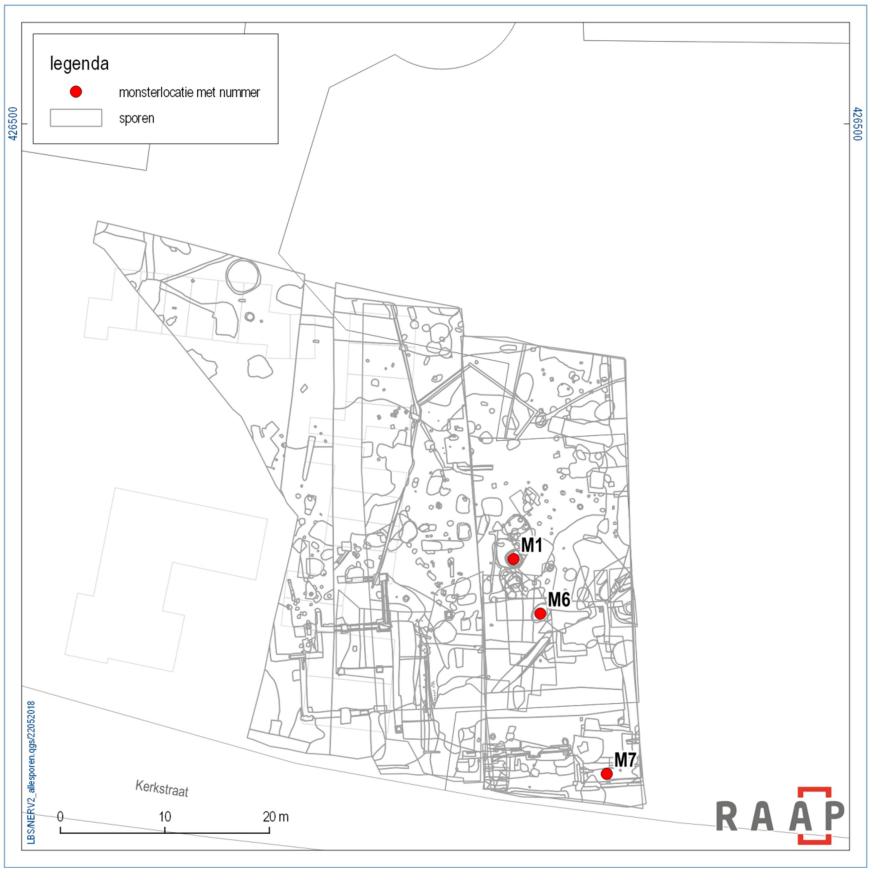

Figuur 16.1. Geografische weergave van de synchronisatieresultaten. De grootte van de blauwe cirkel geeft de (relatieve) sterkte van de t-waarde aan, een grijze stip geeft aan dat een meting wel voldoende overlap heeft met een referentiecurve, maar een t-waarde lager dan 4 en/of een GLK lager dan 60.

17 Botanische macroresten

Laura Klerkx & Paul van der Kroft

Tijdens de archeologische opgraving zijn drie zadenmonsters genomen van circa vijf liter uit diverse contexten, die alle drie archeobotanisch onderzocht zijn (zie figuur 17.1). Het gaat om de monsters M1, M6 en M7 die eerst gewaardeerd zijn, waarna de geschikte monsters verder zijn geanalyseerd. De contextgegevens van deze monsters zijn hieronder weergegeven in tabel 17.1. Het doel van dit onderzoek is om aan de hand van deze resten inzichten te krijgen in onder meer de conserveringsomstandigheden en de botanische samenstelling van de bemonsterde contexten.

Figuur 17.1. Locaties van de onderzochte monsters.

monster	spoor	volume	context	datering
1	61	5 liter	vulling van de putkern van een waterput met bakstenen mantel, onder grondwaterspiegel	ca. 1750-1800
6	152	5 liter	bovenste vulling van kuil met zeer vuile en puinrijke vullingen met veel vondsten	ca. 1425-1500
7	4	5 liter	onderste vulling van diepe erfgreppel	ca. 1550-1625

Tabel 17.1. Overzicht van de onderzochte monsters.

Voor de determinatie en analyse is gebruik gemaakt van de standaardliteratuur.[265]

17.1 Waarderingsresultaten

Bij de waardering is gelet op de conserveringstoestand, de hoeveelheid aan macrobotanische resten, de soortenrijkdom en de aanwezigheid van hout, houtskool en bot- en schelpresten (zie tabel 17.2).

monster	conservering	concentratie	diversiteit	hout	houtskool	bot / schelp	cultuurplanten	analyse
1	goed	redelijk	redelijk	ja	ja	ja	ja	ja
6	goed	hoog	hoog	ja	ja	ja	ja	ja
7	matig	laag	laag	nee	ja	ja	ja	nee

Tabel 17.2. Waarderingsresultaten.

Alle gewaardeerde monsters hebben vruchten of zaden opgeleverd. De conservering, en daardoor ook de concentratie, verschilde echter. Door de slechte conservering van de macrobotanische resten bevat M7, afkomstig uit de onderste vulling van een diepe erfgreppel (S4) uit de Vroege Nieuwe Tijd (1550 tot 1625 na Chr.), behalve veel puinresten slechts nog verkoolde resten van granen. Deze bestaan uit een korrel van haver (*Avena* sp.), drie korrels van gerst (*Hordeum vulgare*), zes korrels van broodtarwe (*Triticum aestivum* ssp. *aestivum*) en dertien niet tot op soortniveau te determineren graankorrels (Cerealia). Waar deze resten een aanvulling vormen op de soorten die zijn aangetroffen in de geanalyseerde monsters (M1 en M6), zullen zij hieronder bij de resultaten van de analyses worden meegenomen.

De twee overige monsters, M1 en M6, zijn op grond van hun inhoud aangewezen voor nadere macrobotanische analyse. In beide gevallen betreft het goed geconserveerde monsters waarin zowel verkoolde als onverkoolde macrobotanische resten aanwezig zijn. M1 is afkomstig uit de, onder de grondwaterspiegel bewaard gebleven, vulling van de putkern van een waterput met bakstenen mantel uit de latere nieuwe tijd (fase 4b: 1750 tot 1850 na Chr.). M6 is afkomstig uit

[265] Cappers e.a., 2006; Jacomet, 2006; Van der Meijden, 2005; Neef e.a., 2012; Weeda e.a., 1985; 1987; 1988; 1991; 1994.

de bovenste vulling van een laatmiddeleeuwse kuil (1425 tot 1500 na Chr.). Beide sporen laten zeer vuile puinrijke vullingen met veel houtresten zien.

17.2 Analyseresultaten

De geanalyseerde monsters M1 en M6 zijn afkomstig uit twee verschillende contexten en perio-des. De resultaten van deze analyses zijn weergegeven in tabel 17.3 en zullen hieronder afzon-derlijk in chronologische volgorde besproken worden.

algemeen	omschrijving	type rest	M1	M6
granen				
Avena	haver of oot	vrucht		3 v
Cerealia	granen	vrucht		48 v
Hordeum vulgare	gerst	vrucht		18 v
Triticum aestivum ssp. *aestivum*	broodtarwe	vrucht	10 v	52 v
Triticum aestivum ssp. *aestivum*	broodtarwe	aarspilfragment	2 v	17 v
peulvruchten				
Pisum sativum	erwt	zaad		9 v
Vicia faba	tuinboon	zaad		22 v
oliehoudende gewassen				
Brassica nigra	zwarte mosterd	zaad	2	7
Corylus avellana	hazelaar	vrucht		3
fruit				
Prunus domestica	pruim	vrucht		2
Sambucus nigra	gewone vlier	vrucht		1
akkers / moestuinen				
Atriplex patula / prostrata	uitstaande of spiesmelde	vrucht		23
Centaurea cyanus	korenbloem	vrucht	3	
Fallopia convolvulus	zwaluwtong	vrucht		1
Galium aparine	kleefkruid	vrucht		1 v
Ranunculus arvensis	akkerboterbloem	vrucht	2	54
Sinapis arvensis	herik	zaad		2
Sinapis arvensis	herik	vrucht		1
ruderale / betreden plaatsen				
Arctium lappa	grote klit	vrucht	22	
Carduus / Cirsium	distel of vederdistel	vrucht	18	6
Erodium	reigersbek	vrucht	1	
Lamium	dovenetel	vrucht	2	4
Polygonum aviculare	gewoon varkensgras	vrucht	2	286
Torilis	doornzaad	vrucht	1	

Urtica dioica	grote brandnetel	vrucht	80	32
grasland				
Leucanthemum vulgare	gewone margriet	vrucht		40
Ranunculus acris / repens	scherpe of kruipende boterbloem	vrucht		3
Rumex obtusifolius	ridderzuring	vrucht	2	
Silene flos-cuculi	echte koekoeksbloem	zaad		1
oeverplanten				
Bolboschoenus maritimus	heen	vrucht	1	
Persicaria hydropiper	waterpeper	vrucht	1	
diversen				
Apiaceae	schermbloemigen	vrucht		3
Bryopytha	mos	blad	2	
bot			11	1
hout			++	+
houtskool			+	++
indet.	onbekend	boomknop	13	

Tabel 17.3. Resultaten van de macrobotanische analyse: v = verkoold, + = 10 tot 50 resten, ++ = 51 tot 100 resten.

Figuur 17.2 Doorsnede door de 15e eeuwse kuil S152, waaruit M6 is verzameld.

17.2.1 Laatmiddeleeuwse kuil (M6, S152)

De macrobotanische resten uit monster M6 zijn afkomstig uit de bovenste, puinrijke vulling van een kuil (figuur 17.2). Gezien de hoeveelheid puin en het gegeven dat het om de bovenste vulling gaat, vertegenwoordigen de resten uit deze vulling de fase waarin de kuil is dichtgemaakt en niet de gebruiksfase van de kuil. De botanische samenstelling van het monster geeft dan ook een beeld van de aanwezige plantenresten in het terreindeel waar de puinrijke grond is verzameld. Aangenomen wordt dat deze verzameling op het erf of in de relatieve nabijheid heeft plaatsgevonden.

In het monster zijn zowel verkoolde als onverkoolde macrobotanische resten aangetroffen. De verkoolde macrobotanische resten bestaan uit verschillende granen, peulvruchten en een vrucht van kleefkruid (*Galium aparine*). Tijdens het verkolingsproces kunnen zaden en vruchten zodanig vervormen dat de determinatie ervan wordt bemoeilijkt. Dit heeft er onder meer toe geleid dat enkele graanresten uit M6 en het gewaardeerde monster M7 niet tot op soort- of zelfs geslachtsniveau gedetermineerd konden worden. Deze laatste zijn daarom ondergebracht in de algemene categorie van Cerealia.
De graansoorten die vermoedelijk tot het voedselspectrum van de bewoners behoord hebben, zijn broodtarwe, gerst en mogelijk haver. Een groot gedeelte van de gedetermineerde resten is aan broodtarwe toe te schrijven, waarvan zowel korrels als aarspilfragmenten zijn aangetroffen. Van zowel gerst als mogelijke haver zijn slechts de korrels gevonden. De aangetroffen haverkorrels betreffen mogelijk de cultuurplant haver, maar het is ook goed mogelijk dat het gaat om het akkeronkruid oot; deze beide soorten laten zich aan de hand van alleen de korrels niet onderscheiden. De graanresten in het gewaardeerde monster M7, afkomstig uit een diepe erfgreppel die in een iets latere fase is gedateerd, tonen een vergelijkbare samenstelling van graanresten, zij het met kleinere aantallen.
Naast graan zijn ook resten van peulvruchten, enkele oliehoudende gewassen en fruitsoorten aangetroffen. De peulvruchten worden vertegenwoordigd door erwt (*Pisum sativum*) en tuinboon (*Vicia faba*). Beide soorten zijn alleen verkoold aangetroffen, evenals het verkoolde vruchtje van kleefkruid dat (onder andere) op akkers voorkomt. Het kleefkruid kan met de oogst zijn meegekomen en samen met de oogstresten zijn verkoold.
De lijst van aangetroffen gebruiksplanten kan worden aangevuld met de oliehoudende gewassen zwarte mosterd (*Brassica nigra*) en hazelaar (*Corylus avellana*), en met de fruitsoorten pruim (*Prunus domestica*) en gewone vlier (*Sambucus nigra*). Al deze soorten kunnen zijn geteeld op het nederzettingsterrein, maar kunnen even goed verzameld zijn van niet-gecultiveerde bomen, struiken en planten in de ruimere omgeving.

Een aantal van de aangetroffen ongecultiveerde plantensoorten kent een zekere associatie met akkers en moestuinen, in de vorm van onkruiden. Het gaat daarbij om uitstaande of spiesmelde (*Atriplex patula / prostrata*), zwaluwtong (*Fallopia convolvulus*), het verkoolde vruchtje van kleefkruid, akkerboterbloem (*Ranunculus arvensis*) en herik (*Sinapis arvensis*). Hoewel dezelfde associatie ook voor een aantal andere soorten kan gelden, worden die eerder geassocieerd met ruderale en betreden plaatsen. Daartoe zijn distel of vederdistel (*Carduus* / *Cirsium*), dovenetel

(*Lamium*), gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*) en grote brandnetel (*Urtica dioica*) gerekend. Graslanden zijn vertegenwoordigd door gewone margriet (*Leucanthemum vulgare*), scherpe of kruipende boterbloem (*Ranunculus acris / repens*) en echte koekoeksbloem (*Silene flos-cuculi*). Zowel de soorten van ruderale en betreden plaatsen als van graslanden kunnen op het nederzettingsterrein hebben gegroeid, hoewel het niet ondenkbaar is om bij de graslandplanten te denken aan aanvoer van gras of hooi.

17.2.2 Nieuwtijdse waterput (M1, S61)

Uit waterput S61 is monster M1 op macrobotanische resten geanalyseerd. Het monsterresidu bestaat voor een groot deel uit puinresten en uit niet tot op soort gedetermineerde houtresten. Ook voor dit monster geldt dat de analyseresultaten niet zozeer betrekking hebben op de gebruiksfase van het grondspoor zelf, maar eerder een beeld geven van de aanwezige plantensoorten op het nederzettingsterrein die met de puinrijke grond in de waterput zijn terechtgekomen.

Het monster bevat zowel verkoolde als onverkoolde resten, waarbij alleen de granen in verkoolde toestand zijn aangetroffen. Het relatief kleine aantal graanresten bestaat uit korrels en enkele aarspilfragmenten van uitsluitend broodtarwe, vermoedelijk afkomstig van de akkers in de omgeving. De zaden van zwarte mosterd zouden eveneens van nabije akkers afkomstig kunnen zijn, net als de typische akkeronkruiden korenbloem (*Centaurea cyanus*) en akkerboterbloem. Cultuur- en gebruiksplanten maken echter slechts een gering aandeel uit van de botanische samenstelling van het monster, zeker in vergelijking tot het eerder besproken monster uit de laatmiddeleeuwse kuil. Verreweg het grootste aantal resten in het huidige monster is afkomstig van soorten van ruderale of betreden plaatsen. Het betreft hier grote klit (*Arctium lappa*), distel of vederdistel (*Carduus* / *Cirsium*), reigersbek (*Erodium*), dovenetel, gewoon varkensgras, doornzaad (*Torilis*) en grote brandnetel. Een mogelijke vertegenwoordiger van graslandvegetaties is ridderzuring (*Rumex obtusifolius*), terwijl aanwijzingen voor vochtige standplaatsen of oevervegetaties zijn gevonden in de vruchten van heen (*Bolboschoenus maritimus*) en waterpeper (*Persicaria hydropiper*).

17.3 Interpretatie van de gegevens

Van de vindplaats zijn de macrobotanische resten van twee monsters geanalyseerd, afkomstig uit een laatmiddeleeuwse kuil en een waterput uit de nieuwe tijd. In beide gevallen gaat het om puinrijke vullingen van de grondsporen, waaruit kan worden opgemaakt dat de inhoud niet zozeer informatie verschaft over de specifieke functie van de grondsporen zelf, maar eerder een indruk geeft van de algemene, op het terrein aanwezige botanische resten.

Het beeld van het monster uit de laatmiddeleeuwse kuil wijst op een duidelijke aanwezigheid van resten die kunnen worden gerelateerd aan voedsel-economische activiteiten. Hiertoe is in de eerste plaats de ruime aanwezigheid van akkergewassen en akkeronkruiden te rekenen, naast resten van ter plaatse gecultiveerde of in de omgeving verzamelde noten, fruit en zaden. Uit de

resultaten van het onderzoek aan het dierlijk bot (zie hoofdstuk 15) kan worden opgemaakt dat de bewoners van het terrein in de late middeleeuwen een eigen veestapel hadden. In dat licht zouden de in het monster aangetroffen resten van graslandplanten eveneens kunnen worden gezien als behorend tot de voedseleconomie, in de vorm van diervoeding (gras of hooi).

Uit het begin van de Nieuwe Tijd is een greppel bemonsterd en gewaardeerd, waarbij hetzelfde spectrum aan granen is aangetroffen. Botanische aanwijzingen voor graslandvegetaties ontbreken, maar de aanvoer van hooi kan voor de betreffende periode worden verondersteld op basis van de opgegraven roedenberg. Het ziet er daarmee naar uit dat de agrarisch-economische activiteiten op het erf vergelijkbaar zijn met de laatmiddeleeuwse situatie.

Het monster uit de vulling van de waterput uit de loop van de 18e eeuw bevat eveneens macrobotanische resten van akkerproducten en -onkruiden, maar met een beperktere diversiteit en vooral in geringere hoeveelheden. In plaats daarvan neemt het aandeel aan planten van ruderale of betreden standplaatsen toe, zowel in soortenrijkdom als in aantallen. Dit kan een aanwijzing zijn voor een afname van agrarische activiteiten op het terrein. Ook hiervoor is wellicht een bevestiging te vinden in de analyseresultaten van het dierlijk bot, waaruit voor de onderhavige bewoningsfase (buiten de dierskeletten) geen duidelijke aanwijzingen meer zijn gevonden voor een eigen veestapel.

De kadastrale minuut uit het begin van de 19e eeuw (zie figuur 18.2) geeft aan dat bij het erf boomgaarden behoren. Het monster uit de iets oudere waterput laat echter geen botanische resten zien die wijzen op fruitteelt. Schijnbaar werden de boomgaarden in de 18e eeuw niet zodanig geëxploiteerd dat de resten ervan met het omgevingsmateriaal in de waterput terecht zijn gekomen. In het 18^{e} eeuwse aardewerkassemblage zijn evenwel veel inmaakpotten aanwezig die duiden op de verwerking van fruit.

18 Synthese

18.1 Fase 1: voor de middeleeuwse bewoning in het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied ligt op oeverafzettingen van Waal, die op hun beurt rusten op kleiige komafzettingen van twee oudere rivieren in de omgeving. Kleine Ottoonse en volmiddeleeuwse aardewerkscherven uit de opgraving, en een Karolingische schijffibula uit het vooronderzoek (figuur 18.1) laten zien dat het gebied in deze tijd deel uitmaakte van het akkerareaal van het dorp. Waar de bewoonde kern van Varik in deze tijd, voor ca. 1250, precies lag, is onbekend. Zeker is dat een deel van het middeleeuwse dorp geërodeerd is door de Waal. Hierop wijst al de overeenkomst in 1189 tussen de Akense proost en broeders van het Adalbertsklooster in Aken, waarin rekening wordt gehouden met vermindering van de omvang van het Varikse bezit door overstromingen.[266]
Een wiel met volmiddeleeuws aardewerk tussen het kasteel en de huidige opgravingslocatie, dat tijdens het proefsleuvenonderzoek is aangesneden, getuigt van deze vroege dijkdoorbraken. In de opgraving is het wiel niet aangetroffen; blijkbaar lag het net ten oosten en noorden van het erf aan de Kerkstraat.

Figuur 18.1. Vondsten uit het vooronderzoek. Rechts een Karolingische pseudo-muntfibula (9e eeuw), die op korte afstand ten noordwesten van het huidige onderzoeksgebied is gevonden. Links een beslagknop van een zwaardschede uit de 12e of 13e eeuw, gevonden op de plaats van het kasteel. Foto ACVU-HBS.

[266] Vermeulen 1946, 448.

Mogelijk is het smalle, wigvormige kavelblok, ten zuiden van de Kerkstraat, het laatste restant van een esdorp met gestrekte hoofdvorm (figuur 18.2).[267] Binnen dit kavelblok staat tegenwoordig nog altijd de Dikke Toren van Varik, het enige overblijfsel van de middeleeuwse kerk, waarvan de oudste delen van rond 1250 zouden dateren.[268]

Figuur 18.2. Kadastrale minuut van Varik, ca. 1832. Onderaan het wigvormige kavelblok met daarop de Dikke Toren, vermoedelijk het laatste resterende deel van de vroegmiddeleeuwse dorpskern. Rechts daarvan zijn achtereenvolgens Kerkstraat 2 en de contouren van het kasteelterrein te zien. Het kasteel zelf was op dat moment al afgebroken.

Tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2007 zijn op het kasteeleiland bewoningssporen gevonden uit de 12e en 13e eeuw, die laten zien dat hier reeds bewoning plaatsvond voordat in de tweede helft van de 14e eeuw een bakstenen kasteeltoren werd opgetrokken. Deze sporen waren waarschijnlijk geen onderdeel van de historische dorpskern, maar eerder van een voorloper van het kasteel.

[267] Den Uyl 1958.
[268] Tevel 2015, 21. Vermeulen 1946, 450 dateert de onderste geleding van de toren, die van tufsteen gesmetseld is, rond 1300.

De oudste sporen in de opgraving zijn twee kavelsloten met een richting haaks op de Kerkstraat. Deze dateren uit de eerste helft van de 13e eeuw.

18.2 Fase 2: late middeleeuwen

In de tweede helft van de 13e eeuw wordt met sloten een erf afgebakend evenwijdig aan de Kerkstraat. Bewoningsafval uit de 14e en 15e eeuw in de sloten en in noordelijk daarvan gelegen kuilen laat zien dat daarbinnen een huis gestaan moet hebben. Van het gebouw zelf resteren slechts enkele paalkuilen. Zeer waarschijnlijk was dit huis gebouwd van hout en leem. Uit de laatmiddeleeuwse sporen komt slechts een fragment van een deels verglaasde baksteen en delen van twee rode vloertegels. Een van de tegels heeft een zwart beroete bovenzijde, wat wijst op een gebruik in de haard. Dit is ook voor de andere stukken bouwkeramiek, waaronder verschillende stukken baksteen en kalkmortel in kuil S152 uit het tweede kwart van de 15e eeuw, de meest waarschijnlijke toepassing: een haard of stookvloer van hard bouwmateriaal binnen de nog niet versteende boerderij. De laatmiddeleeuwse sporen en lagen leverden verder drie kleine stukken leisteen en twee brokken tufsteen op. De geringe hoeveelheid lei is onvoldoende om een harde dakbedekking te veronderstellen; waarschijnlijker is dat de stukken, net als het tufsteen, afkomstig zijn van de kerk. Verkoolde botanische resten, eveneens uit kuil S152, zijn onder meer aarspilfragmenten van broodtarwe. Deze tonen aan dat het graan ter plaatse is gedorst. Uit etnografisch onderzoek blijkt namelijk dat de eerste dorsronde, waarin de aarspil wordt gebroken en de graankorrels verwijderd worden uit de aarspil, altijd in de productienederzetting plaatsvindt.[269] Akkerbouw kan tevens worden afgeleid uit de aanwezigheid van akkergewassen en –onkruiden. Ook de samenstelling van het dierlijke bot laat zien dat de laatmiddeleeuwse bewoners zich met voedselproductie bezighielden. Runderen werden op het erf geslacht en geconsumeerd. Daarnaast hield men varkens, paarden en schapen en/of /geiten. Twee complete potten die als muizenval gediend hebben wijzen op de aanwezigheid van roedenbergen waarin hooi of oogstproducten opgeslagen waren. In één van de potten werd een onderkaak van een woelmuis gevonden. Het laatmiddeleeuwse aardewerk omvat grijsbakkend en roodbakkend aardewerk, steengoed en een kleine component Hafner waar. De samenstelling wijkt niet af van gelijktijdige rurale vindplaatsen elders in het rivierengebied. Een spinklos van keramiek laat zien dat men ter plaatse ruwe wol verwerkte tot gesponnen woldraden. Onder de laatmiddeleeuwse metaalvondsten zijn een metaalbeitel, een inzetstuk voor een aambeeld en kleine smeltstukken van lood die erop wijzen dat men op kleine schaal gereedschap repareerde. Een reeks ijzeren messen en scharen zijn te weinig functiespecifiek om meer gevolgtrekkingen te doen over uitgevoerde activiteiten. Een fragment ijzeren tripbeslag en een lange gevorkte riemtong lijken te wijzen op een zekere welstand, maar de enige aangetroffen laatmiddeleeuwse munt is een klein geldstuk dat sterk contrasteert met de grote zilverstukken van het kasteelterrein. Een religieuze hanger en een deel van een pelgrimsinsigne zijn getuige van het beleden katholieke geloof.

[269] Hänninen 2007, 1-2.

18.3 Fase 3: vroege nieuwe tijd (ca. 1500-1650)

Tussen 1500 en 1650 wordt een huis van baksteen opgetrokken aan de Kerkstraat. Langs de straat ligt de sloot S4, waarvan de onderste opvulling zeer puinrijk is en veel vondsten bevat uit de periode 1550-1625. Deze sloot moet gelijktijdig zijn met het oudste bakstenen woonhuis op het erf. Hiervan waren nog maar enkele elementen bewaard gebleven: een uitbraaksleuf, kleinere muurfragmenten en een keldervloer. De kleine kelder op de zuidoostelijke hoek van het huis was vanwege de hoge plaatselijke grondwaterstand en kwelwater slechts half ingegraven en moet onder een opkamer gelegen hebben. Er zijn te weinig funderingsresten bewaard gebleven voor een volledige reconstructie van het gebouw. Uitgaande van een ouder houten hallenhuis kan de kelder met opkamer de eerste fase van verstening vertegenwoordigen. Bij de boerderij Flegelstraat 1 in Brakel (Bommelerwaard) werd rond 1550 een dergelijke stenen uitbouw, een stenen kamer, toegevoegd aan de hoek van het voorhuis.[270] Deze representatieve ruimte was de plaats waar de eigenaar kantoor hield, documenten en geld bewaarde en belangrijke gasten ontving. Uitgaande van een continuïteit met de latere bouwfasen zal de voorgevel ook in deze periode al aan de oostzijde hebben gelegen: men keek dus uit over de dijk. De deel met stalruimten in de zijbeuken lag dan in het westen, maar hiervan zijn uit deze periode geen funderingen teruggevonden. Westelijk van het boerenhuis bevond zich een ondiepe maar brede greppel die de westelijke begrenzing van het erf vormde. Hierin zijn twee delen van een ijzeren harnas gevonden. Andere militaire vondsten zijn een gevestknop van een degen, een ijzeren kanonskogel en een loden haakbuskogel. Wellicht houden deze zaken verband met het beleg van Zaltbommel in 1599, maar het harnas en de degen kunnen daarbij het trotse bezit van de heer des huizes zijn geweest. Op welgestelde bewoners duiden een tinnen deksel van een zandstrooier en een bijzondere zilveren gordelsluiting. Ook het aardewerk uit de 16^{e} en de eerste helft van de 17^{e} eeuw wijst op bewoners met enige status. Ongeveer de helft van de gebruikskeramiek bestaat in deze tijd uit tinglazuuraardewerk en luxe steengoed. De eerste tabakspijpen van witte pijpaarde komen in gebruik in de eerste helft van de 17^{e} eeuw, maar glaswerk is nog afwezig onder de vondsten. De historische bronnen vermelden in ieder geval in de eerste helft van de 17^{e} eeuw een eigenaar in goeden doen. Aert Ariense van Riemsdijck (1575/1576-1649) kwam uit een welgestelde familie en was tussen 1608 en 1649 secretaris van Varik en buurmeester. Aangenomen moet worden dat Ariense en zijn huisgenoten naast deze functies een gemengd boerenbedrijf hielden, maar de botanische en archeozoölogische aanwijzingen zijn te mager om dit te onderschrijven. Er zijn wel beenderen gevonden van runderen, varkens, schapen/geiten, kippen en schelpen van mossels en slijkgapers, maar dit zou in theorie alleen consumptieafval kunnen zijn van elders gekweekte en gevangen dieren. Ook de verkoolde graankorrels uit sloot S4, van haver, gerst en broodtarwe kunnen afkomstig zijn van gewassen die door een boerenbedrijf in de omgeving verbouwd zijn. In sporen uit fase 3 zijn slechts twee fragmenten leisteen gevonden: opnieuw te weinig om een harde dakbedekking aan te kunnen tonen. Zeven stukken steenkool laten zien dat men deze grondstof in fase 3 al gebruikte om te stoken.

[270] Vossen-van Soest & Ruiter 2003, 78-81.

18.4 Fase 4: latere nieuwe tijd (ca. 1650- 1950)

Voor 1714 kreeg het voorhuis een aanbouw aan de noordzijde, waardoor de plattegrond van het gebouw L-vormig werd. In deze uitbouw, die mogelijk als karn- of bakhuis diende, bevond zich een waterput, die voorafgaand aan de uitbouw al bestaan lijkt te hebben. Noordelijk van de boerderij stond in de periode 1700-1750 een grote roedenberg die gebouwd was met zes eikenhouten palen. Om vraat te voorkomen aan de oogstproducten die in de berg opgeslagen waren, lag rond dit gebouw een ring van negen of tien muizenvallen: tot aan de bovenrand ingegraven potten die half vol stonden met water. Na de afbraak van de roedenberg werd, in of na de tweede helft van de 18e eeuw, op dezelfde plaats een waterput aangelegd. Uit de vondst van een muizenpot uit ca. 1675-1725, westelijk van het erf (zie figuur 7.23, S296) blijkt dat daar rond 1700 een tweede roedenberg gestaan moet hebben.
Een grote verbouwing moet plaatsgevonden hebben na de afbraak van het kasteel aan het einde van de 18e eeuw. Een voor de hand liggend moment daarvoor is kort na de verkoop van het erf in juni 1796. De verbouwing behelsde onder meer de herbouw van de zuidgevel met bakstenen in een groot formaat, waarschijnlijk afbraakmateriaal van het kasteel. De teruggevonden uitbouw aan de zuidgevel bestond gezien de weergave op de kadastrale kaart al in 1832 en kan heel goed bij dezelfde verbouwing tot stand zijn gekomen.
In de 19e eeuw werd ten noorden van de boerderij een roedenberg op stiepen gebouwd, en westelijk van de boerderij een grote tweebeukige schuur op stiepen. Op de plaats van de roedenberg op stiepen werd in 1892 een grote vijfhoekige roedenberg met een doorlopende bakstenen fundering gebouwd. Tegelijkertijd werd tussen deze roedenberg en de boerderij een schuur opgetrokken. De schuur op stiepen werd in 1940 vervangen door een tastschuur met wagenloods en varkenshokken aan de west- en de noordzijde, eveneens op een doorlopend fundament van baksteen. Volgens de opgave aan het kadaster werd hierbij afbraakmateriaal gebruikt van de schuur en de hooiberg. De oprit en de noordelijke helft van de wagenschuur werden verhard met een bestrating van op hun kant gezette bakstenen.
Van de verkleining van het woonhuis in 1935, die blijkt uit kadastrale gegevens, is archeologisch niets gebleken. Wel zijn delen van de zuid- en oostgevel van dit jongere woonhuis tot na 2010 bewaard gebleven in een schuur. De grote formaten van de bakstenen in deze bouwresten laten zien dat daarbij sloopmateriaal is hergebruikt van de verbouwing van 1796. In 1944 is het voorhuis verwoest door een granaatinslag, in 1949 vond herbouw plaats en in 1954 definitieve sloop van het woonhuis, waarbij de genoemde muurdelen bewaard bleven in een schuur.

Het aardewerkspectrum laat in de tweede helft van de 17e eeuw nog een zekere luxe zien, met zijn grote diversiteit aan faiencevormen. Volledig anders is het beeld van het aardewerk in de 18e eeuw, als de faience tafelwaar bijna volledig vervangen is door roodbakkende waar, aangevuld met een kleine hoeveelheid porselein. De vele inmaak- en roompotten wijzen daarbij op bewoners die zich bezig hielden met landbouw en/of fruitteelt en veeteelt dan wel zuivelproductie. Ook de 18e eeuwse metaalwaar laat geen uitzonderlijke producten zien. In het dierlijk bot zijn met name runderen en in mindere mate schapen of geiten en varkens vertegenwoordigd.

Figuur 18.3. Gezicht op de kerk van Varik met geheel rechts een deel van het voorhuis van Kerkstraat 2. Het dorp Varik bij Thiel aan de Waal. Ets door van Pieter Jan van Liender, 1758.

Deze zijn op het erf geslacht, maar uit de onderzoeksgegevens wordt niet duidelijk of ze hier ook gefokt en gehouden zijn. Op veehouderij ter plaatse wijzen wel de dierbegravingen van een rund, een schaap en vier varkens. De dateringen zijn echter bij de meeste hiervan niet scherp genoeg om ze toe te kunnen schrijven aan de 17e, 18e of 19e eeuw. Alleen bij één van de varkensskeletten is aardewerk gevonden uit de periode 1650-1700 en glas uit de periode 1600-1750, hetgeen een datering vanaf de tweede helft van de 17e eeuw mogelijk maakt. Een botanisch monster uit de laat-18e eeuwse waterput bevatte naast een kleine hoeveelheid verkoold graan maar weinig aanwijzingen voor agrarische activiteiten dan wel fruitteelt. Of dit ook betekent dat het huis aan de Kerkstraat in deze periode geen boerderij was, is maar de vraag. We dienen te bedenken dat er maar een enkel monster uit deze fase geanalyseerd is. Feit is verder dat de eerste bewoner van de boerderij die landman wordt genoemd, Cornelis Andries Bongaards was, die het huis in 1796 kocht. Of de leden van de familie Draeck, die het erf in hun bezit hadden van na 1674 tot 1796, een boerenbedrijf voerden, blijkt in ieder geval niet uit de archeozoölogische en botanische gegevens. Gezien de opvallende wisseling in het aardewerkrepertoire in de 18e eeuw is echter de meest waarschijnlijk optie dat schout Cornelis Draeck het goed in de late 17e en vroege 18e eeuw primair gebruikte als woonhuis en dat zijn erven het huis verpachtten aan boeren. Dit is tevens in overeenstemming met de gevonden structuren: het bak- of karnhuis aan de voorgevel van het huis en de grote zespalige roedenberg. Dat beide functies, van residentie en boerenbedrijf soms hand in hand gingen, mag blijken uit de weergave op de kaart van het Kapittel van St. Marie, toen Cornelis Draeck het huis nog bewoond moet hebben, maar er tevens twee roedenbergen op het erf stonden. Voor de periode na 1796 blijkt uit de historische bronnen dat

de eigenaren/bewoners: de via huwelijken aan elkaar gelieerde families Bongaards, van Waarden en Verhagen en ten slotte de familie van Versendaal een agrarisch bedrijf hielden. De gebeurtenissen in de 19e en 20e eeuw hebben wel als agrarische bedrijfsgebouwen herkenbare resten achtergelaten, maar nauwelijks landbouwwerktuigen. Het houden van paarden blijkt uit zowel kadastrale gegevens als uit teruggevonden paardentuig, maar niet uit het botspectrum. Uit de vroege 19e eeuw is een kleine hoeveelheid illegaal circulerend en waarschijnlijk vrijwel waardeloos kleingeld aanwezig, naast een zilveren kwartje van Willem I, dat wel een zekere waarde vertegenwoordigde.

19 Conclusies en aanbevelingen

19.1 Conclusies

De opgraving heeft sporen en vondsten opgeleverd van een erf met woonhuis en bijgebouwen uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd.

Op de specifieke onderzoeksvragen in het PvE kunnen de volgende antwoorden worden gegeven:

1. *Hoe is de laagopeenvolging in het onderzoeksgebied? Wat is de lithologie en lithogenese van de onderscheiden lagen? Wat is hun datering?*
   De natuurlijke afzettingen in het onderzoeksgebied bestaan uit kleiige oeverafzettingen van de Beneden-Waal op kleiige komafzettingen van oudere riviersystemen in de omgeving. De oeverafzettingen zijn ontstaan ofwel sinds de late ijzertijd ofwel sinds de laat-Romeinse tijd. Een vegetatieniveau middenin het pakket suggereert dat de sedimentatie in twee fasen tot stand is gekomen: mogelijk vóór en na de laat-Romeinse tijd. Daterend materiaal is hier echter niet in aangetroffen. In de top van de oever bevindt zich een middeleeuwse akker- en bewoningslaag, waarin vondsten zijn gedaan die dateren vanaf de 9e of 10e eeuw. In dezelfde laag is laatmiddeleeuws bewoningsafval gevonden. Hierboven ligt een zandige dijkdoorbraakafzetting die –door ploegen en graven- doorspekt is geraakt met bewoningsafval uit de nieuwe tijd. Het geheel wordt afgedekt door een recente bouwvoor.

2. *Wat is de aard, fasering en datering van de grondsporen en structuren? Maakte het onderzoeksgebied resten deel uit van de middeleeuwse kern van Varik? Zo ja, waar blijkt dat uit? Welke jongere bewoningsperioden zijn te onderscheiden?*
   De oudste sporen, enkele verkavelingsgreppels, stammen uit de 13e eeuw. Alle jongere sporen zijn te typeren als bewoningssporen. Ze dateren vanaf ca. 1250 tot de in eerste helft van de 20e eeuw. De sporen en structuren zijn ondergebracht in vijf fasen, waarvan de eerste voorafgaat aan de bewoning en de vijfde volgt op de bewoning. De fasen 2, 3 en 4 hebben betrekking op de bewoning in de late middeleeuwen, de vroege nieuwe tijd en de latere nieuwe tijd. Het onderzoeksgebied moet in de late middeleeuwen onderdeel zijn geweest van de dorpskern, hetgeen vooral blijkt uit de nabije ligging van kerk en kasteel. Vóór de late middeleeuwen lag de dorpskern waarschijnlijk aan de zuidzijde van de Kerkstraat. Het grootste deel van dit esdorp met gestrekte hoofdvorm lijkt al rond 1200 door de Waal te zijn verzwolgen. Hiervoor bestaan tot dusver alleen historische en historisch-geografische aanwijzingen, geen archeologische.

3. *Indien gebouwplattegronden worden aangetroffen, tot welk typen behoren deze? Wat zijn de aanwijzingen voor steenbouw, en op welk moment zijn (delen van) gebouwen voor het eerst in baksteen opgetrokken?*
   De vorm van het hoofdgebouw is alleen globaal afleidbaar uit de opgravingsgegevens. Er is in de vroege nieuwe tijd sprake van een hallehuis met een voorgevel haaks op de Kerkstraat. Het voorhuis, met opkamer en kelder lag in het oosten, aan de kant van de dijk. De structuur van vergelijkbare boerderijen in het rivierengebied en van de in de 1935 herbouwde woning maakt het waarschijnlijk dat er sprake was van een tweebeukig gebouw met een inpandige stal in het westen.
   De oudste baksteenstructuren: onder meer de genoemde kelder, lijken van rond 1600 te stammen. Een 15e eeuwse kuil met baksteenpuin laat zien dat voorgangers van de nieuwtijdse boerderij reeds bakstenen elementen hadden. Deze bleven waarschijnlijk beperkt tot een haard en brandmuur. Aanwijzingen voor harde dakbedekking, met golfpannen zijn er pas voor fase 4a (1650-1750). Voor die tijd moet de boerderij met riet gedekt geweest zijn.

4. *Wat zijn de argumenten om sporen en structuren aan één of verschillende erven toe te wijzen? Uit welke elementen bestaan deze?*
   De middeleeuwse sporen en vondsten zijn aangetroffen op dezelfde of nagenoeg dezelfde locatie als de nieuwtijdse: in het oosten van het onderzoeksgebied. Westelijk daarvan (in WP 3 en het westen van WP 2) zijn uit de periode tot en met de 17e eeuw alleen verspreide sporen en vondsten aangetroffen. Pas na die tijd worden bijgebouwen opgetrokken in het westen van het onderzoeksgebied: mogelijk een roedenberg rond 1700 en een wagenschuur in 1892. De nieuwtijdse bewoning bestond uit één hoofdgebouw met bijgebouwen. Er is geen reden om te veronderstellen dat dit in de late middeleeuwen anders was.

5. *Wat is de aard en functie van de aangetroffen nederzetting en is sprake van diachrone veranderingen hierin? Waar blijkt dit uit? Wat waren de middelen van bestaan? Zijn er aanwijzingen voor surplusproductie? Waar bestaan die uit?*
   De analyse van vondsten en een monster uit de late middeleeuwen wijst op een gemengd boerenbedrijf in fase 2. Onkruidzaden en aarspilfragmenten van broodtarwe tonen dat men zich bezighield met akkerbouw en het dierlijk bot laat zien dat men ter plaatsen runderen, schapen of geiten, varkens en paarden hield. Twee laatmiddeleeuwse muizenvallen wijzen op roedenbergen waarin hooi of oogstproducten waren opgeslagen. Geheel anders is dit voor fase 3 (1500-1650): harde bewijzen voor voedselproductie ontbreken, terwijl de materiele cultuur en de historische gegevens laten zien dat de bewoners welvaart kenden en aanzien genoten. Blijkbaar was het voornaamste inkomen in deze tijd uit een andere bron dan het agrarische bedrijf. Deze situatie schijnt te hebben voortgeduurd aan het begin van fase 4, tot in de tweede helft van de 17e en het begin van de 18e eeuw, toen schout Cornelis Draeck het pand in eigendom had en mogelijk zelf bewoonde. Hoewel het erf nadien in handen bleef van de familie Draeck, wijst vooral

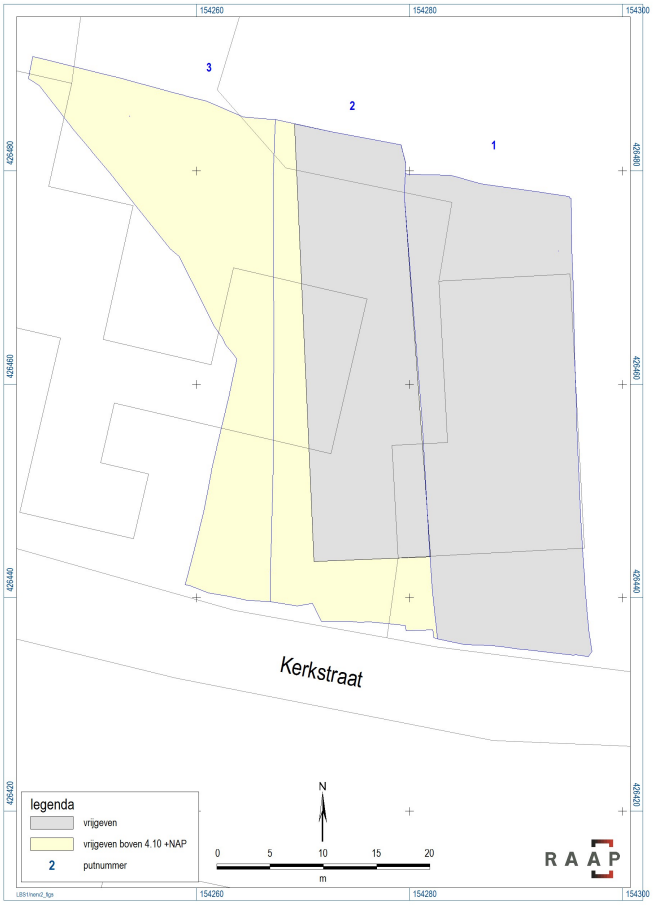
het aardewerkspectrum, met veel inmaak- en roompotten erop dat het huis in een groot deel van de 18e eeuw verpacht was aan boeren. Door de verkoop in 1796 raakte het erf in handen van de landman Cornelis Bongaards. Hij en zijn nakomelingen waren zowel eigenaar als bewoner en voerden tot in de 20e eeuw een gemengd boerenbedrijf. Surplusproductie kan in geen van de onderzochte perioden aangetoond worden. Een aanwijzing zou hooguit kunnen schuilen in de grote omvang van de roedenbergen in de 18e en 19e-20e eeuw.

6. *Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig, wat is hun aard/functie en hoe kunnen ze getypeerd en gedateerd worden? Wat zeggen de vondsten over de activiteiten die de bewoners uitvoerden?*
   De gevonden materiaalcategorieën zijn aardewerk, bouwkeramiek, kleipijpen, glas, metaal, natuursteen, slakken, dierlijk bot, leer, hout en botanische macroresten. Deze dateren voornamelijk uit de perioden waarin bewoning plaatsvond in het onderzoeksgebied, met een nadruk op fase 4. Uit de vondsten kan, naast landbouw en veeteelt een breed scala aan kleinschalige activiteiten worden afgeleid: metaalbewerking, houtbewerking, textielnijverheid. Opmerkelijk is dat er weinig aanwijzingen zijn voor handel en visvangst.

7. *Hoe is de ruimtelijke verspreiding van de verschillende vondstcategorieën per onderscheiden periode? Zijn specifieke activiteitenzones te onderscheiden? Waar bestaan die uit (aanwijzingen voor (bijvoorbeeld) beenbewerking, metaalbewerking of de verwerking van agrarische producten op bepaalde locaties)?*
   De vondsten uit zowel de middeleeuwen als de nieuwe tijd concentreren zich rond de locatie van de nieuwtijdse boerderij. In de nieuwe tijd is het gros van het mobiele materiaal in een beperkt aantal contexten beland, waarbij enkele greppels en sloten direct zuidelijk, noordoostelijk en westelijk van de boerderij er getalsmatig uitspringen. Vondstconcentraties die wijzen op specifieke activiteiten zijn nauwelijks gevonden. Alleen de verspreiding van paardentuig in het zuidwesten maakt het mogelijk om de in 1892 gebouwde wagenschuur te identificeren.

19.2 Aanbevelingen

Met deze opgraving is het onderzoek in het onderzoeksgebied en daarmee ook in het plangebied afgesloten. De resultaten wijzen er op dat in aangrenzende gebieden buiten het plangebied met behoudenswaardige resten rekening gehouden moet worden. Daarom wordt aanbevolen archeologisch onderzoek uit te voeren indien ontwikkelingsplannen voor aangrenzende gebieden worden voorgenomen.

Figuur 19.1 Vrij te geven deel van het onderzoeksgebied (volledig onderzocht) en gebied waar nog intacte archeologische resten in de bodem aanwezig zijn (onderzocht boven 4,10 m +NAP).

Tijdens de uitvoering van het veldonderzoek is door het bevoegd gezag besloten om het zuidwesten en westen van het onderzoeksgebied niet volledig te laten onderzoeken (figuur 19.1). Daar is geen tweede vlak aangelegd, waardoor zich onder 4.10 m +NAP nog behoudenswaardige archeologische resten in de bodem bevinden. Deze zijn dus in situ behouden onder de nieuwbouw. Aanbevolen wordt om deze bij toekomstige ontwikkelingen alsnog te laten onderzoeken. Een laatste advies heeft betrekking op ondergrondse sloopwerkzaamheden. Het diep uitslopen van funderingen onder de schuur die tot kort voor het onderzoek nog aanwezig was op het terrein, heeft helaas grote schade aangebracht aan de archeologische waarden in de vindplaats. Aanbevolen wordt om in gebieden waar nog archeologisch onderzoek verricht moet worden, niet dieper te slopen dan het maaiveld.

Literatuur

Arts, N., 1992. De variatie aan metalen voorwerpen, N. Arts (red.), *Het kasteel van Eindhoven; archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*, Eindhoven: 161-197.

Baart, J., W. Krook, A. Lagerweij, N. Ockers, H. van Regteren Altena, T. Stam, H. Stoepker, G. Stouthart & M. van der Zwan, 1977. *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek.* Amsterdam.

Baillie, M.G.L., 1982: *Tree-ring dating and Archaeology,* London.

Bartels, M., 1999. *Steden in Scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900).* Amersfoort.

Bartels, M., J.W. Oudhof & J. Dijkstra, 1997: Duisburgse waar uit Ottoons Tiel, een keramisch gidsfossiel voor de tiende eeuw?, *Westerheem* 46, 2-15.

Beekhuizen, J.F.H.H., 1998. *De schoonheid van het oude tin. Een overzicht van vijf eeuwen tin*, 's-Hertogenbosch.

Beer, T.H. de & E. Laurillard, 1899. *Woordenschat, verklaring van woorden en uitdrukkingen*, Hoevelaken (facsimile uit 1993).

Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001. *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*, Assen.

Berghe, K. van den, & A.S. Berends, in prep**.** *Van de berg geraapt. Archeologisch onderzoek naar laat 19e- en vroeg 20e-eeuws vondstmateriaal uit Arnhem. Een reconstructie van materiële stadscultuur omstreeks 1900.* EARTH Integrated Archaeology Rapporten 76. Gemeente Arnhem.

Beuningen, H.J.E. van & A.M. Koldeweij, 1993. *Heilig en profaan; 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen.* Cothen (Rotterdam Papers 8).

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij & D. Kicken, 2001. *Heilig en profaan 2; 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties.* Cothen (Rotterdam Papers 12).

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij, D. Kicken & H. van Asperen, 2012. *Heilig en profaan 3; 1300 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties.* Cothen (Rotterdam Papers 13).

Böhme, G., 1977. Zur Bestimmung quartärer Anuren Europas an Hand von Skelettelementen. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Reihe* 26: 283-299.

Bosman, A.V.A.J., 2013. *Determinatie van baggervondsten uit de Vecht*. Military Legacy rapport 26, Dordrecht.

Bourgeois, L. (dir.), 2009. *Une résidence des comtes d'Angoulême autour de l'an Mil. Le castrum d'Andone (Villejoubert, Charente).* Publication des fouilles d'André Debord (1971-1995). Caen.

Braat, J., J.H.G. Gawronski, J.B. Kist, A.E.D.M. van de Put & J.P. Sigmond (red.), 1998. *Behouden uit het Behouden Huys. Catalogus van de voorwerpen van de Barentsex-*

peditie (1596), gevonden op Nova Zembla. De rijksmuseumcollectie, aangevuld met Russische en Noorse vondsten, Amsterdam.

Braven, J.A. den & W. Stellingwerf, 2014. *Aardewerk en aanverwant materiaal, in: F. de Rode & C. Harmsen: Opgravingen op de Hessenberg 2, Een stadskasteel, begijnhuis, klooster en weeshuis op de 'Hezesche Bergh'*, Archeologische Berichten Nijmegen-Rapport 50, Nijmegen, 219-270.

Brink, V. van den, 2014. De woonterp, V. van den Brink, J. van Kampen & J. van Renswoude (red.), *Definitief archeologisch onderzoek naar een grafveld uit de Romeinse tijd en een woonterp uit de nieuwe tijd in het ontwikkelingsgebied Medel 1A, gemeente Neder-Betuwe*, ZAN 331, Amsterdam:42-53.

Bronk Ramsey, C., 2009: Bayesian analysis of radiocarbon dates. In: *Radiocarbon*, 51(1): 337-360.

Cappers, R.T.J., Bekker R.M. & J.E.A. Jans, 2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Barkhuis Publishing, Eelde.

Chijs, P.O. van der, 1859. *De munten der bisschoppen, van de heerlykheid en stad Utrecht.*

Clevis, H. & J. Kottman, 1989. *Weggegooid en teruggevonden: aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*. Kampen.

Clevis, H., 2007. *Opgeruimd staat netjes: keukengoed en tafelgerei van een bouwhuis van de Kranenburg (1840-1865)*. Zwolle.

Cohen, K.M., E. Stouthamer, H.J. Pierik & A.H. Geurts, 2012. *Rhine-Meuse Delta Studies'. Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography*. Departement Fysische Geografie, Universiteit Utrecht.

Doesburg, J. van, 2013. Multipurpose pots. The medieval use of ceramic vessels as mousetraps in the Netherlands, C. Theune, G. Scharrer-Liska, E.F. Huber & Th. Kühtreiber (Hrsg.): *Stadt – Land - Burg; Festschrift für Sabine Helgenhauer-Schmidt zum 70. Geburtstag*: 117-130.

Driesch, A. von den, 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites* (= Peabody Museum Bulletin 1), Cambridge.

Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp; handboek voor dateren en determineren*. Pijpenkabinet, Leiden.

Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Stichting Pijpenkabinet, Amsterdam.

Egan, G. & F. Pritchard, 2002. *Medieval finds from excavations in London, 3: Dress accessories c.1150-c.1450.* The museum of London, London [herdruk van de eerste uitgave uit 1991].

Egan, G., 2005. *Material culture in London in an age of transition: Tudor and Stuart period finds c 1450-c 1700 from excavations at riverside sites in Southwark.* London.

Elling, W., 1994. *Steinzeug aus Stadtlohn und Vreden*. Vreden.

Esser, K. e.a., 2013. Vondstencatalogus fase 1, W. B. Waldus & J. Langelaar, *Verhalen uit de bodem van de Vecht. Archeologische begeleiding van de sanering fase 1*, ADC rapport 3400, Amersfoort.

Fermin, B., 2014. *De Apenstert. Huizen, straten en scheepsresten uit de 13e eeuw aan het Broederenkerkplein in Zutphen.* Zutphense Archeologische Publicaties 94, Zutphen.

Garthoff-Zwaan, M., 1987. An ethno-historical perspective in archaeology. In: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (eds.), The Assendelver Polder Papers I. Amsterdam: 333-338.

Gelder, H. Enno. van & M. Hoc, 1960. *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols 1434–1713.* Amsterdam.

Gelder, H. Enno. van, 2002. *De Nederlandse munten.* Utrecht.

Goubitz, O., C. van Driel-Murray & W. Groenman-van Waateringe, 2001. *Stepping Through Time*, Zwolle.

Grimm, G.V., S. Hoss & E.M.P. Verhelst, 2018, Metaalvondsten, E. Norde: Van boerderij naar kasteel, van greppel tot Grift, Lent deelgebied N, O2/1, O2/2, Plaatbrug West en Griftdijk Zuid, gemeente Nijmegen. Archeologisch onderzoek: opgravingen in het plangebied 'Ruimte voor de Waal', Raap Rapport 3209, Weesp.

Grimm, G.V., S. Hoss & E.M.P. Verhelst, in voorbereiding. Metaal, E.M.P. Verhelst, *Boeren onder de brug: een middeleeuwse nederzetting te Lent-zone J en plaatbrug oost, gemeente Nijmegen. Archeologisch onderzoek: een opgraving in het plangebied Ruimte voor de Waal.* Raap-rapport 3211, Weesp.

Haalebos, J.K., 1986. Fibulae uit Maurik. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* Supplement 65.

Habermehl, K.-H., 1975. *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*, 2. Auflage. Berlin/Hamburg.

Hänninen, K., 2007. *Zadenonderzoek aan monsters uit de IJzertijd en de Romeinse tijd uit Groesbeek.* BIAXiaal 304, Zaandam.

Harcourt, R.A., 1974. The dog in prehistoric and early historic Britain. *Journal of Archaeological Science* 1: 151-175.

Hasselt, H., 2001. Op het spoor van paard en ruiter deel II. *The coinhunter magazine* 40: 9-12.

Heeren, S. & L. van der Feijst, 2017. *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de lage landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een vondstcategorie*, Amersfoort.

Helbergen, A. van & S. Ostkamp, S., 2010: De keramiek, in: G.R. van Veen: *De broederschap 'Maria in de Wijngaard' en 'onser liever vrouwe in die Sonne'. Archeologisch onderzoek naar twee kloostergemeenschappen aan de Nieuwe Kamp in Utrecht*, Basisrapportage archeologie 12, Utrecht.

Hellebrandt. H., O. E. Mayer & L. Hugot, 1977. *Steinzeug aus dem Raerener und Aachener Raum*, Aken.

Henkes, H., 1994. *Glas zonder glans. 5 eeuwen gebruikersglas uit de bodem van de lage landen 1300-1800.* Rotterdam papers 9.

Hermsen, I., A. Berendsen & K. Bosma, 2018. Het aardewerk, E. Norde: Van boerderij naar kasteel, van greppel tot Grift, Lent deelgebied N, O2/1, O2/2, Plaatbrug West en Griftdijk Zuid, gemeente Nijmegen. Archeologisch onderzoek: opgravingen in het plangebied 'Ruimte voor de Waal', Raap Rapport 3209, Weesp.

Hessink's Veilingen, 2007. *Catalogus historische wapens & uitrustingsstukken*, Nijmegen.

Hiddink, H., 2008. *Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne: bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 33. Amsterdam.

Hoffsummer, P, 2014. BELG002. Data set id: noaa-tree-3500. Ontleend aan http://hurricane.ncdc.noaa.gov/pls/paleox/f?p=519:1:::::P1_STUDY_ID:3500 op 4-2-2014.

Hollstein, E., 1980: *Trierer Grabungen und Forschungen*. Band XI, Rheinisches Landesmuseum Trier, Mainz am Rhein.

Imhof, U., 2004. Die Chronologie des Hufeisen, *Schweizer Archiv für Tierheilkunde* 146-1, 17-25.

Jacobi, H.W.J., 1989. Een doosje met speelpenninkjes, *De Beeldenaar* 5: 182-186.

Jacomet, S., 2006. *Identification of cereal remains from archaeological sites* (2nd edition), Basel.

Jaeger, K., 1951-1972. *Die Münzprägungen der deutschen Staaten vom Ausgang des alten Reiches* bis zur Einführung der Reichswährung (Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1871/73). Basel.

Janssen, H.L., 1983. Metaal, H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch: 249-270.

Janssen, H.L., 1988. The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in: D.R.M. Gaimster, M. Redknap & H.H. Wegner, Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets, (BAR International Series 440), Oxford, 311-333.

Janssen, H.L., 2007. Insignes, persoonlijke sieraden en kledingaccessoires, in: H.L. Janssen & A.A.J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier van 's-Hertogenbosch*, Utrecht, 111-189.

Jansson, B., 2012, *De gouden eeuw van Arnemuiden: detektor- en oogvondsten werkgroep Arnemuiden*. Arnemuiden.

Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens (red.), 2013. *Kastelen in Gelderland*, Utrecht.

Kamp, J.S. van der, 2010. Utrechtse muizenissen. Ongediertebestrijding op het middeleeuwse boerenerf in Leidsche Rijn, *Westerheem* 59-5: 229-242.

Keunen, L.J., S. van der Veen & J.W.. Tuinstra, 2018. *'... dat de Grift sal schieten dwers door de strate van Lent...' . Een historisch-geografische analyse van de landschaps- en nederzettingsontwikkeling van binnen- en buitendijks Lent (Ruimte voor de Waal)*. RAAP-rapport 3212. RAAP, Weesp.

Kist, J.B., 1993. Wapens en toebehoren, J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (red.), *Schans op de grens: Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen: 99-124.

Kleij, P., 1996: Oosterhouts aardewerk, in: H. Clevis (red.) Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Antwerpen 25 and 26 january 1995, Antwerpen/ Nijmegen, 111-140.

Klomp, M., 1999. Metalen voorwerpen, M. Bartels (red.), Steden in scherven: vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900). Zwolle/Amersfoort: 275-310.

Krabath, S., 2001. *Die hoch- un spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Rahden/Westf.

Krommenhoek, W. & A. Vrij, 1986. *Kleipijpen. Drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's.* Amstelveen.

Langelaar, J. & K. Abelskamp-Boos, 2017. Vondstencatalogus fase 2, W. B. Waldus, *Verhalen uit de bodem van de Vecht. Archeologische begeleiding van de sanering fase 2*, ADC rapport 3400, Amersfoort.

Lenting, J.J., 2012. Metaalvondsten, J.J. Lenting & W.-S. van de Graaf (red.), *Van voorde tot vestinggracht. Archeologisch onderzoek op de nieuwe locatie van het gemeentehuis in Coevorden*, ARC-publicaties 242 conceptversie, Groningen, 105-212.

Manning, W.H., *Catalogue of the Romano-British tools, fittings and weapons in the British Museum*, London.

Meijden, R. van der, 2005. *Heukels' flora van Nederland. Drieëntwintigste druk*. Wolters Noordhoff, Groningen.

Meindersma, K.T., Hang- en sluitwerk, J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (red.), *Schans op de grens: Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen: 81-97.

Meulen, J. van der, 2003. *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Pijpelogische Kring Nederland, Leiden.

Mölders, D., 2010. *Die eisernen Werkzeuge aus Bibracte. Ein Beitrag zur Erforschung des keltischen Handwerks nach den Arbeiten von Jacques-Gabriel Bulliot und Joseph Déchelette,* Bibracte 18, Glux-en-Glenne.

Mostert, M., 1995. Boerengeloof in de dertiende eeuw. Met een uitgave en vertaling van Frater Rudolfus, De officio cherubim II, 8-10. In: M. Mosterd & A. Demyttenaere (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen.* Hilversum, 217-261.

Nederlands Normalisatie-instituut, 1989. *Nederlandse Norm NEN 5104, Classificatie van onverharde grondmonsters.* Nederlands Normalisatie-instituut, Delft.

Neef, R., R.T.J. Cappers & R.M. Bekker, 2012. *Digital atlas of economic plants in archaeology*, Eelde.

Nijhoff, E., 2007. Handel en nijverheid, H. L. Janssen & A.A.J. Thelen (red.): *Tekens van leven: opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch.* 's-Hertogenbosch: 218-239.

Norde, E.H.L.D. & E.M.P. Verhelst, 2016. *Evaluatierapport Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen.* RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

NUMIS Numismatisch Informatie Systeem, *Vondstregistratie schatvondsten en losse vondstmunten uit Nederlandse bodem. Nederlandsche Bank*, Amsterdam.

NVVM, 2011. *Muntalmanak 2011*, Nederlandse vereniging van munthandelaren. Amsterdam.

Ooijen, R.J. van & E.R. Westerbeek van Eerten, 1980.*Varik en Heesselt in oude ansichten* deel 1, Zaltbommel.

Ostkamp, S. & N. Jaspers, 2011. Het aardewerk, in: J.S. van der Kamp, *Boeren langs de Hogeweide. Een (post)middeleeuws boerderijlint op kapittelgrondgebied in Leidsche Rijn.* Basisrapportage archeologie 20, Utrecht.

Ostkamp, S., 2015. Middeleeuwse keramiek en glas, in: M.H.P.M. Ruijters, G.R. Ellenkamp & G. Tichelman , *De beek die geeft en de beek die neemt - plangebied Ligne, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding protocol opgraving.* RAAP-rapport 2989, Weesp, 167-209 en bijlage 5.

Ottaway, P. & N. Rogers, 2002. *Craft, industry and everyday life: finds from medieval York*. The Archeaology of York: the small finds 17/15, York.

Pannekeet, C.G.J., 2007**.** *Catalogus kopergeld deel 1*.

Pietersen, F. 1978 *Munten van de stad Utrecht*. (Catalogus Centraal Museum Utrecht) Utrecht

Pilcher, J.R., 1990. Sample preparation, Cross-dating, and Measurement. In: Cook, E.R. & L.A. Kairiukstis (eds), *Methods of Dendrochronology, Applications in the Environmental Sciences*.

Pluis, J., 1997. *De Nederlandse tegel: decors en benamingen .The Dutch tile: designs and names: 1570-1930*. Leiden.

Pol, A., 2001. Muntspelden: profane draagtekens met muntvoorstelling, Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij & D. Kicken, *Heilig en profaan 2; 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties.* Cothen: 473-497 (Rotterdam Papers 12).

Polling, A., 2006. Maastrichtse ceramiek. Merken en dateringen, Lochem.

Purmer, D. & H.J. van der Wiel, 1996. *Handboek van het Nederlandse kopergeld 1523-1797*. Vriezenveen.

Puype, J.P. & A.A. Wiekart, 1998. *Van Maurits naar Münster. Tactiek en triomf van het Staatse leger*, Delft.

Renswoude, J. van, 2009. Metaal, in: J. van Renswoude & J. Van Kerckhove (red.). Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35, Amsterdam, 231-286.

Roymans, N., 2018. A Roman massacre in the far north. Caesar's annihilation of the Tencteri and Usipetes in the Dutch river area, M. Fernández-Götz, & N. Roymans (Eds.), *Conflict archaeology. Materialities of collective violence in late prehistoric and early historic Europe*, Oxford: 167-181. (Themes in Contemporary Archaeology 5)

Ruempol, A. & M. Garthoff-Zwaan, 1988.*Communicerende vaten: beeldtaal van slibversiering op laat-middeleeuws aardewerk in de Nederlanden: uit de collectie Kunstnijverheid en Vormgeving Boymans-Van Beuningen*. Rotterdam.

Saggau, H.E., 2000. *Mittelalterliche Eisenfunde aus Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975.* Ausgrabungen in Schleswig Berichte und Studien 14, Neumünster.

Sanke, M., 2002: *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf. Technologie-Typologie-Chronologie*, Rheinische Ausgrabungen Bd. 50.

Schabbink, M., 2013. *Die Stat van den Berge; archeologisch onderzoek te 's-Heerenberg, gemeente Montferland.* RAAP-rapport 2764. Weesp.

Schabbink, M., 2015. Gebruiksaardewerk, in: X.C.C. van Dijk, *Middeleeuwers in Herpt. Plangebied Hoofdstraat (perceel 1302), gemeente Heusden; archeologisch onderzoek: een archeologisch proefsleuvenonderzoek en opgraving*. RAAP-rapport 2971. Weesp.

Schabbink, M., in prep. Keramisch vondstmateriaal, in: I. Hesseling: *Dijkverbeteringsplan Hagestein – Opheusden, onderzoeksgebied Lekdijk West (loslocatie 9) te Beusichem, gemeente Buren. Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding conform protocol opgraven*, Raap-Rapport 3309, Weesp.

Scholten, C. 1951 *De munten van de Nederlandsche gebiedsdeelen overzee 1601-1 948*. Amsterdam .

Schulman, J., 1975. *Handboek van de Nederlandse munten 1795-1975*. Amsterdam

Schweingruber, F.H., 1990: *Mikroskopische Holzanatomie. Formenspektren mitteleuropäischer Stamm- Und Zweigölzer zur Bestimmung von recentem und subfossilem Material,* ZugOxf. 3e druk.

Sloet, J.J.S. & A.H. Martens van Sevenhoven, 1924. Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nijmegen. S. Gouda Quint, Arnhem.

Sloet, J.J.S. & A.H. Martens van Sevenhoven, 1924. *Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nijmegen*. S. Gouda Quint, Arnhem.

Smit, M., 2006. Het Huis te Varik – een speurtocht naar de oorspronkelijke ligging. *Mededelingen van de Historische Kring West-Betuwe* 34, nr. 3: 99-103.

Smit, M. en J.E. Dilz, 1987. *Ceramiek uit een laat-13e-eeuwse vulling van een immuniteitssloot van de Sint Paulusabdij te Utrecht.* Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA) 4. Amersfoort.

Tevel, H., 2015. *De Dikke Toren van Varik. Een geschiedenis.* Stichting vrienden van de oude Toren, Varik.

Tops, B.P.C.A. & E.M.P. Verhelst, 2007. *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen*. Zuidnederlandse archeologische Notities 122, ACVU-HBS, Amsterdam.

Thijssen, J. (red.), 1991. *Tot de bodem uitgezocht: glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850.* Nijmegen.

Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied, *Bulletin KNOB* 6-11:99-113.

Veen, B.J. van der, 2015. Munten: bisschoppen en graven, koningen en muilezels, J. van Renswoude & M. Schurmans *Handel, ambachtelijke activiteiten en bewoning langs de rivier de Linge in de Vroege en Volle Middeleeuwen. Opgraving Geldermalsen-Stationslocatie.* Zuidnederlandse Archeologische Notities 349. VUhbs archeologie, Amsterdam: 179-196.

Verhelst, E.M.P., 2018. Metaalvondsten, I.C.G. Hermsen, *Lent zone B/C en zone Q-oost: toeven tegenover het tiende Legioen en weren tegen het water, gemeente Nijmegen. Ar-*

cheologisch onderzoek: twee opgravingen in het plangebied 'Ruimte voor de Waal', RAAP-rapport 3205, Weesp.

Verhelst, E.M.P., in voorb. Boeren onder de brug: een middeleeuwse nederzetting te Lent zone J en Platbrug oost, gemeente Nijmegen. Archeologisch onderzoek: een opgraving in het plangebied 'Ruimte voor de Waal'. RAAP-rapport 3211.

Verhelst, E.M.P., in voorb. Metaal, E.M.P. Verhelst (red.), *Knokken om Knodsenburg. Archeologisch onderzoek naar een fort uit de Tachtigjarige Oorlog te Lent, gemeente Nijmegen. Een opgraving, drie archeologische begeleidingen en een proefsleuf in het plangebied 'Ruimte voor de Waal', zone Ha, Hb, Hc, T1 en T2*, Weesp (RAAP-rapport 3210).

Verkade, P., 1848. *Muntboek, bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de zeven voormalig vereenigde Nederlandsche provincien, sedert den Vrede van Gent tot op onzen tijd,* Schiedam.

Vermeulen, F.A.J., 1946. *De monumenten van geschiedenis en kunst in de Tielerwaard*, 's-Gravenhage.

Vossen-van Soest, V. & F. Ruiter, 2003. *Huijs en hoff aen de Vlegelstraet. De geschiedenis van een boerderij te Brakel.*

Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1985. *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties 1.* IVN, Deventer.

Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1987. *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties 2.* IVN, Deventer.

Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1988. *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties 3.* IVN, Deventer.

Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1991. *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties 4.* IVN, Deventer.

Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1994. *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties 5.* IVN, Deventer.

Whitehead, R., 1996. *Buckles, 1250-1800*, Chelmsford.

Wolf, H., 1992. De sleuteltjes van 'vadertje tijd'. *Coinhunter* 41: 19-23.

Websites:
www.claypipes.nl
www.varik.nl

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuur 1. De ligging van het onderzoeksgebied; inzet: ligging in Nederland (ster).
Figuur 2.1 Allesporenkaart van het proefsleuvenonderzoek uit 2007, met ter oriëntatie de ligging van de onderhavige opgraving, naar Tops & Verhelst 2007, bijlage 27.
Figuur 2.2 Proefsleuf 6 in 2007, met op de voorgrond de meerfasige fundering van 'gebouw 2' en op de achtergrond de schuur uit 1935. Opname in zuidwestelijke richting, naar de Kerkstraat. Foto ACVU-HBS.
Figuur 4.1.Puttenkaart met locaties van de profielen.
Figuur 4.2 Vlak 2 in WP 2.
Figuur 4.3 Couperen in WP1.
Figuur 4.4 Vlak 2 in WP 2 wordt getekend met behulp van een dGPS.
Figuur 5.1 Meandergordels in de omgeving van Varik, uit Cohen e.a. 2012.
Figuur 5.2 Profielwaarnemingen.
Figuur 5.3 Detail van het westprofiel in WP 1. De grijze laag in het midden is laag 20.
Figuur 6.1. Het erf op de tiendkaart van het Utrechts kapittel in 1714. Het erf zien we links onder het omgrachte kasteelterrein (bron: Het Utrechts Archief, archief Kapittel van Sint Marie te Utrecht, inventarisnummer 899, d.d. 1714).
Figuur 6.2. Kadastraal beeld van het erf van Bongaards, 1832 (bron: www.cultureelerfgoed.nl).
Figuur 6.3. Het erf aan de Kerkstraat op de verpondingskaart, 1809, centraal in beeld (bron: Gelders Archief, archief Verpondingskaarten, inventarisnummer 158, d.d. 1809).
Figuur 6.4. De 17e-eeuwse boerderij die iets westelijker aan de Kerkstraat stond en eveneens eigendom van de families Bongaards en Van Waarden was, werd in 1964 afgebroken en naar het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem verplaatst (bron: Wikimedia Commons).
Figuur 6.5. De molen van Varik, daterend uit 1867 (bron: Wikimedia Commons, uit collectie RCE).
Figuur 6.6a en 6.6b. Details van de bouwtekening uit 1934 (bron: Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeente Varik 1927-1946, inventarisnr. 992, d.d. 1934).
Figuur 6.7a en 6.7b. Kadastrale hulpkaartjes uit 1941 en 1954, waarin we het nog resterende deel van de boerderij (in rood) steeds kleiner zien worden (bron: Kadastrale Archiefviewer).
Figuur 6.8. De zuidoosthoek van de schuur die nog in oktober 2010 aanwezig was, bestond uit muurwerk zoals dat bij de verbouwing van 1935 tot stand gekomen was. Links van de hoek zien we het muurwerk van de zuidelijke zijgevel van het woonhuis, rechts van de hoek de voorgevel van het woonhuis, op het oosten gericht. Op de achtergrond staat het woonhuis Kerkstraat 2, de nieuwbouw die de oude boerderij verving (bron: Google Streetview, oktober 2010).

Figuur 6.9. Beeld van de Kerkstraat in Varik, in 1903, met rechts de wit gepleisterde zijgevel van het woonhuis. Ondanks een intensieve zoektocht is dit het enige beeld van de boerderij dat we hebben aangetroffen.

Figuur 6.10. Roelof Verhagen met zijn gezin voor het nieuw gebouwde huis, op de dag van de emigratie naar Canada in mei 1956 (bron: E. VanDriel / A. McNorton).

Figuur 6.11. Een zeldzame kleurenfoto van het nieuw gebouwde huis uit de vroege jaren 50 (bron: E. VanDriel / A. McNorton).

Figuur 6.12a en 6.12b. De krantenadvertentie uit 1796 en de bijbehorende transportakte (bron: Gelders Archief, archief ORA Tuil, inventarisnummer 1268, fol. 535-539, d.d. 30 juni 1796; Rotterdamse Courant, 30 januari 1796).

Figuur 6.13. De grafzerk van Cornelis Draak in de oude kerk van Varik (foto Rob Melchior).

Figuur 7.1 Alle sporenkaart

Figuur 7.2 Sporen uit fase 1 (volle middeleeuwen).

Figuur 7.3 Sporen uit fase 2 (late middeleeuwen).

Figuur 7.4 Structuren uit de nieuwe tijd.

Figuur 7.5. Keldervloer S164, ca. 1600, te midden van ander muurwerk van de boerderij. Opname naar het noorden.

Figuur 7.6 Zuidgevel van de boerderij, late 18^{e} eeuw, met jongere vensternis. Opname in oostelijke richting.

Figuur 7.7 Gecoupeerde paalkuil met houten paal S438, onderdeel van zespalige roedenberg uit 1700-1750. Foto richting oosten.

Figuur 7.8 Fragmenten van de zuidgevel van een schuur uit de 19^{e}-20^{e} eeuw. Opname naar het zuiden.

Figuur 7.9 Oostelijke helft van de vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering. Opname naar het zuiden.

Figuur 7.10 Detail van de vijfhoekige roedenberg met opeenvolgende vloeren, van vlechtwerk en beton. Opname naar het noorden.

Figuur 7.11 Bakstenen stiep (S97) van voorganger van de vijfhoekige roedenberg met bakstenen fundering. Opname in noordelijke richting.

Figuur 7.12 Bakstenen stiep (S392). De fundering van de jongere vijfhoekige roedenberg stopt voor de stiep, een aanwijzing dat de paal die op de stiep stond, is opgenomen in het jongere bouwwerk. In de stiep is de indruk van een paal zichtbaar. Opname naar het zuiden.

Figuur 7.13 Wagenschuur, oudste fase.

Figuur 7.14 Overzicht van de wagenschuur. Zichtbaar zijn vooral de doorlopende funderingen van de jongste fase. Opname naar het noordwesten.

Figuur 7.15. Diagonale muur van de tweede fase van de (wagen)schuur, met boven de herbouwde stip. Links de noordelijkste stiep uit de eerste fase van de schuur.

Figuur 7.16. Kadastrale hulpkaar uit 1911, met links (onder 1984) de weergave van de vijfhoekige roedenberg, die de tweede bouwfase vormt van de wagenschuur.

Figuur 7.17 Bestrating oostelijk van de wagenschuur.

Figuur 7.18 Waterput S61, tweede helft 18e eeuw. De onderkant is nog niet bereikt. Opname naar het zuidoosten.
Figuur 7.19. Doorsnede door waterput S189, uit de 17e-18e eeuw. Opname naar het oosten.
Figuur 7.20 Doorsnede door de 19e eeuwse beerput S42/208.
Figuur 7.21 Doorsnede van de sloot S 37, in het noordprofiel van WP1.
Figuur 7.22 Doorsnede door greppel S 350 en de oversnijdende greppel S347 (links). Opname naar het noorden.
Figuur 7.23 Verspreiding van dierbegravingen (groen) en muizenpotten (gele sterren), met bijbehorende spoornummers, met de zespalige roedenberg (blauw).
Figuur 7.24. Veldopnames van acht van de negen muizenvallen. Van boven naar beneden, van links naar rechts S64, S84, S346, S453, S460, S461, S462 en S296.
Figuur 8.1 Vondstverspreiding.
Figuur 9.1. Bakselverdeling van volle middeleeuwen tot de moderne tijd in Varik-Kerkstraat 2.
Figuur 9.2 Fragment van een Oosterhoutse grape met stempel (V188).
Figuur 9.3 Deel van een zonnewijzer, ingekrast in een tegel (V374).
Figuur 9.4 Schildpadtegel in paars vloeiwerk, waarschijnlijk van schoorsteen (V188).
Figuur 10.1 Dubbelconische ketel V387 met hielmerk, ca. 1600-1650. Schaal 2:1.
Figuur 10.2 dubbelconische ketel V330, ca. 1625-1675. Schaal 2:1.
Figuur 10.3 Trechterkop V64 met reliëfmerk RHD. Ca. 1730-1750. Schaal 2:1.
Figuur 10.4. Trechterkop V263 met doffer in reliëf. Ca. 1710-1740. Schaal 2:1.
Figuur 10.5 Ovoïde ketel V71 met hielmerk. 1739-1799. Schaal 2:1.
Figuur 10.6 Ovoïde ketel V410 met hielmerk. Ca. 1710-1725. Schaal 2:1.
Figuur 11.1. Een industrieel vervaardigde fles uit de periode 1875-1925/50 (V105).
Figuur 11.2. Een stam van een traanglas (kelkglas) van Engels loodglas uit de 18e eeuw (V188).
Figuur 11.3. Een hals van een mondgeblazen wijnfles met een puntige glasdraad onder de lip (1675-1750 (V38)).
Figuur 11 4. Een bodem van een mondgeblazen wijnfles met een meer cilindrisch lichaam (18e eeuw) (V234).
Figuur 12.1. Kleingeld; V459: Stad Utrecht, wit, z.j. (1460-1469), geslagen te Utrecht, zilver, 16 mm, 0.24 gram (uitgebroken). V375: Bisdom Utrecht, Philips van Bourgondië (1517-1524), duit, z.j. (1517-1524), geslagen te Utrecht, koper, 18 mm, 1.09 gram. V150: Namen, Karel V (1506-1555), maille de Namur, z.j. (1527), geslagen te Namen, koper, 16mm, 0,66 gram. Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.
Figuur 12.2. V253: Het nogal gesleten en verbogen "butken" van Friesland van 1583, geen gebruikelijk geld buiten Friesland. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.
Figuur 12.3. 17e eeuws kleingeld uit de Republiek; V158: een Hollandse duit (1590-1593), V15: Zeeuws dubbeltje 1619, V245: Friese duit 1618 en V187: de "bezemstuiver" van Gelderland 1640. Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.
Figuur 12.4. V18 en V7: de twee messing speelpenningen uit de 18e eeuw, beide gemaakt in Neurenberg Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.

Figuur 12.5. V30: 5 - 1/32 gulden (halve duit), geslagen in het munthuis van Hoorn onder Lodewijk Napoleon (1806-1810). Vz. gekroond wapenschild met gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel en de ingewikkelde waarde-aanduiding **5** – **1/32 G**ulden. Op de kz. **INDIAE BATAV: I809** in drie regels. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.

Figuur 12.6 V281 en V365: "Bleyensteinse duiten" uit 1819, geslagen in Hessen-Darmstadt. Blijkbaar ook buiten de stad Utrecht gecirculeerd, maar na de kleingeldcrisis ook als speelpenning gebruikt. Op de voorzijde een fantasiewapenschild tussen lauwertakken, op de keerzijde slechts een I zonder munt- of denominatienaam en jaartal. Schaal 2:1. Foto's Bouke Jan van der Veen.

Figuur 12.7. V371: 25 cents 1825, niet alledaags kleingeld. Schaal 2:1. Foto Bouke Jan van der Veen.

Figuur 12.8 Metaalvondsten uit de Romeinse tijd (V21) en middeleeuwen. Schaal 1:1.

Figuur 12.9 Metaalvondsten uit de middeleeuwen. Schaal 1:1.

Figuur 12.10 Reconstructie van een houten trip met ijzeren beslag uit Den Bosch, met in rood aangegeven het fragment (V383) dat in Varik is aangetroffen. Zie ook figuur 13.9. Naar Janssen 2007.

Figuur 12.11 Metaalvondsten uit de middeleeuwen. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.12. Metaalvondsten uit de middeleeuwen (V196) en nieuwe tijd (overig). Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.13 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1.

Figuur 12.14 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1.

Figuur 12.15 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.16 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.17 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.18 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.19 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.20 Uitsnede van de kaart van het beleg van Zaltbommel in 1599, door Johannes Blaeu, 1649.

Figuur 12.21 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.22 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. Schaal 1:1, tenzij anders aangegeven.

Figuur 12.23 Verspreiding van de munten, met vondstnummers. Nieuwe tijd vroeg = fase 3, nieuwe tijd midden = fase 4a-4b, nieuwe tijd laat =fase 4c-5.

Figuur 12.24 Metaalvondsten uit de middeleeuwen. De vondstnummers worden genoemd in de tekst.

Figuur 12.25 Metaalvondsten uit de nieuwe tijd. De vondstnummers worden genoemd in de tekst.

Figuur 12.26. Middeleeuwse munten uit het proefsleuvenonderzoek in 2007, rond het kasteel van Varik. Opmerkelijk zijn de relatief talrijke grotere denominaties, die op het erf aan de Kerkstraat ontbreken. Tops & Verhelst 2007, bijlage 24.

Figuur 13.1 Fragment van een maalsteen van tefriet (V184), met rechtsonder een deel van het asgat.

Figuur 14.1 Varkensskelet S401, fase 4 (1650-1950).
Figuur 14.2 Varkensskelet S405, fase 4 (1650-1950).
Figuur 14.3. Hondenskelet S63, fase 4a (1650-1750).
Figuur 16.1 Locaties van houten palen en houtmonsters.
Figuur 17.1 Locaties van de botanische monsters.
Figuur 17.2 Doorsnede door de 15e eeuwse kuil S152, waaruit M6 is verzameld.
Figuur 18.1 Vondsten uit het vooronderzoek. Rechts een Karolingische pseudo-muntfibula (9e eeuw), die op korte afstand ten noordwesten van het huidige onderzoeksgebied is gevonden. Links een beslagknop van een zwaardschede uit de 12e of 13e eeuw, gevonden op de plaats van het kasteel. Foto ACVU-HBS.
Figuur 18.2 Kadastrale minuut van Varik, ca. 1832. Onderaan het wigvormige kavelblok met daarop de Dikke Toren, vermoedelijk het laatste resterende deel van de vroegmiddeleeuwse dorpskern. Rechts daarvan zijn achtereenvolgens Kerkstraat 2 en de contouren van het kasteelterrein te zien. Het kasteel zelf was op dat moment al afgebroken.
Figuur 18.3 Gezicht op de kerk van Varik met geheel rechts een deel van het voorhuis van Kerkstraat 2. Het dorp Varik bij Thiel aan de Waal. Ets door van Pieter Jan van Liender, 1758.
Figuur 19.1 Vrij te geven deel van het onderzoeksgebied (volledig onderzocht) en gebied waar nog intacte archeologische resten in de bodem aanwezig zijn (onderzocht boven 4,10 m +NAP).

Tabel 1. Archeologische tijdschaal.

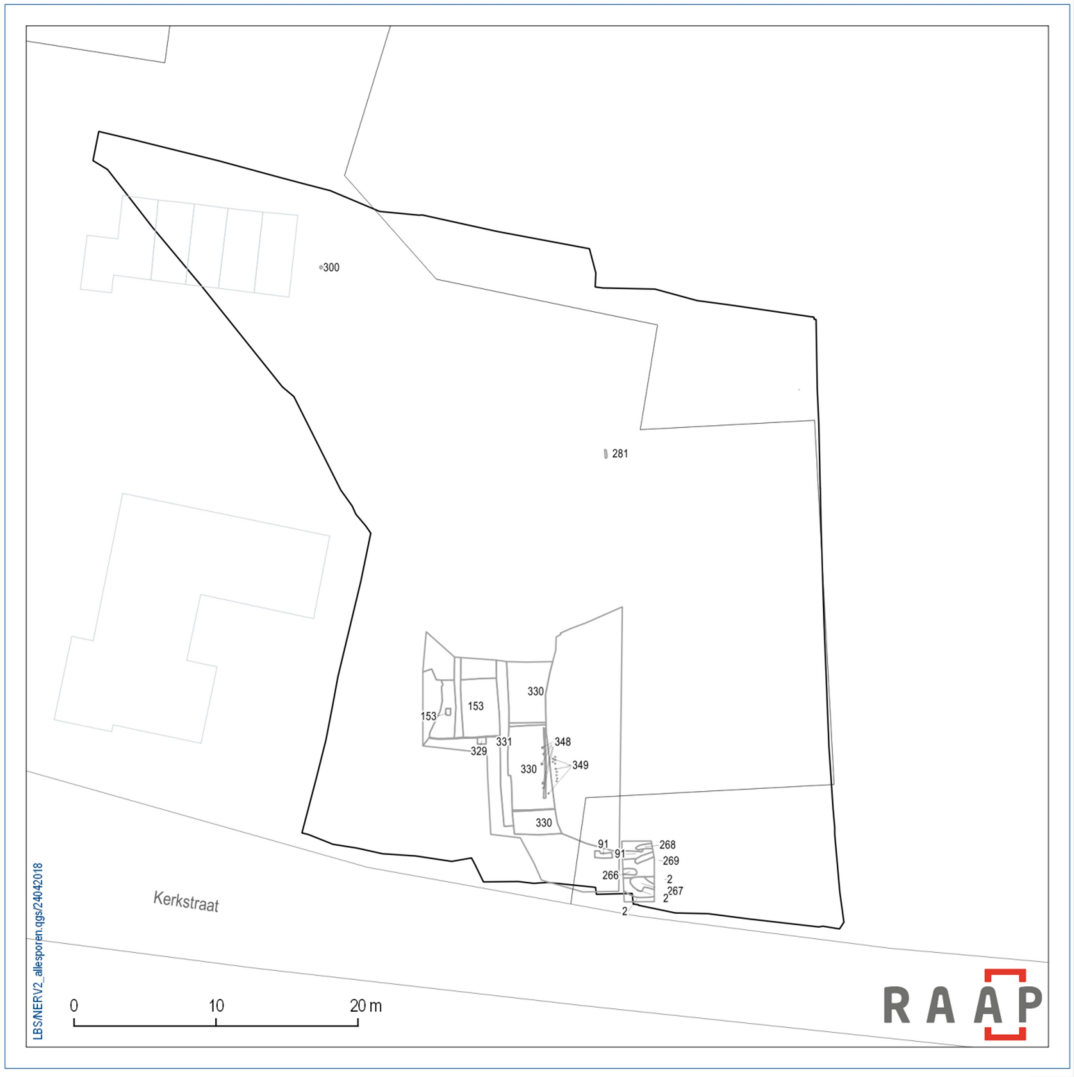
Bijlage 7.1 t/m 7.5 Allesporenkaarten per vlak, met spoornummers.
Bijlage 7.6 Fasering van de sporen
Bijlage 13.1 Determinatielijst van de munten en rekenpenningen.
Bijlage 13.2 Catalogus van de munten en rekenpenningen.
Bijlage 17.1 Dendrochronologie: codering wankant en spinthout.
Bijlage 17.2 Dendrochronologie: metingen.

Archeologische perioden			
Tijdperk			Datering
Recente tijd			1945
Nieuwe tijd		C	1850
		B	1650
		A	1500
Middeleeuwen		Laat B	1250
		Laat A	1050
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	900
		C: Karolingische tijd	725
		B: Merovingische tijd	525
		A: Volksverhuizingstijd	450
Romeinse tijd		Laat	270
		Midden	70 na Chr.
		Vroeg	15 voor Chr.
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

tabel1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014

Tabel 1. Archeologische tijdschaal.

Bijlage 7.1 Allesporenkaart vlak 0

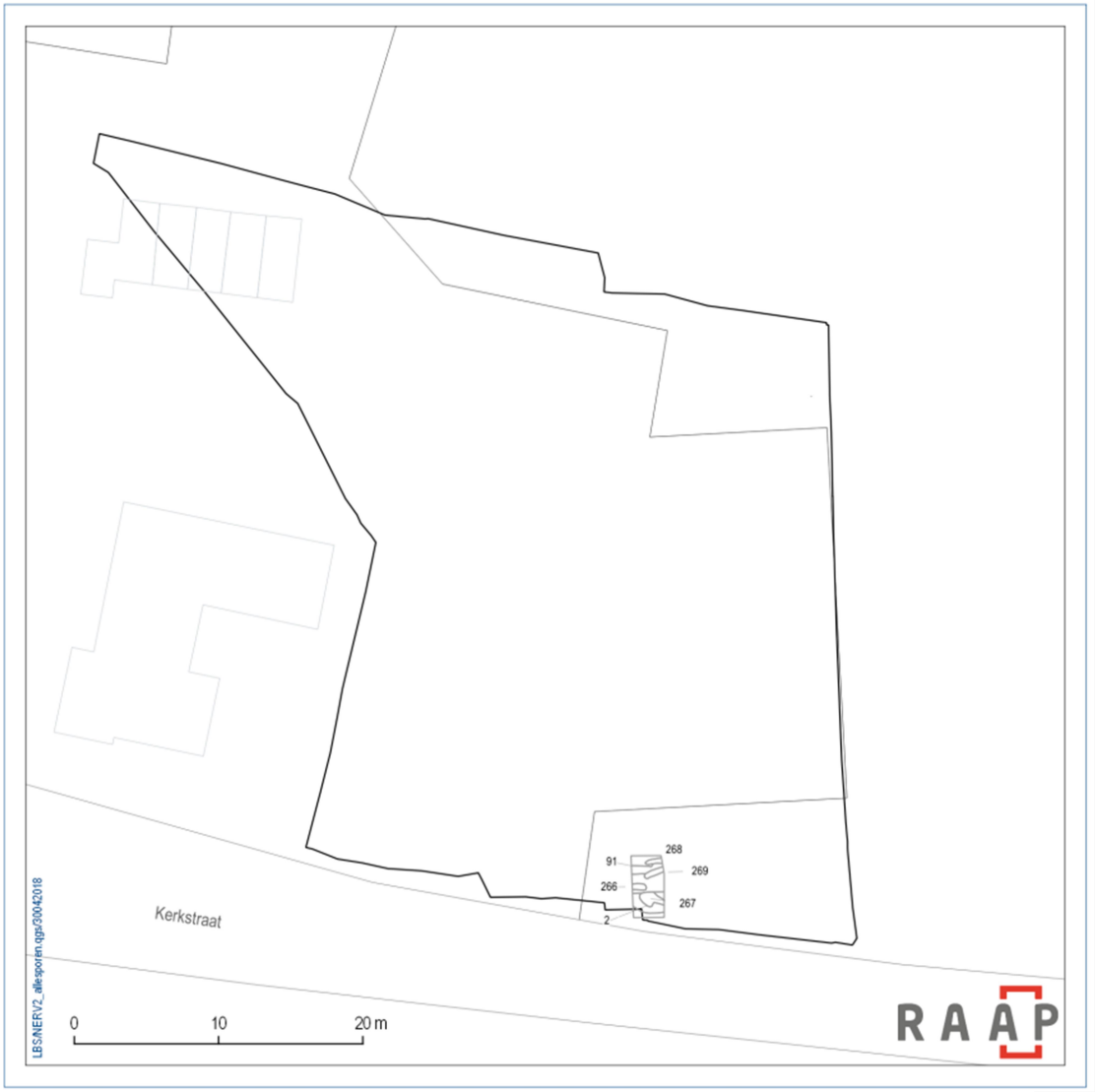
Bijlage 7.2 Allesporenkaart vlak 1 (A3)

Bijlage 7.3 Allesporenkaart vlak 2 (A3)

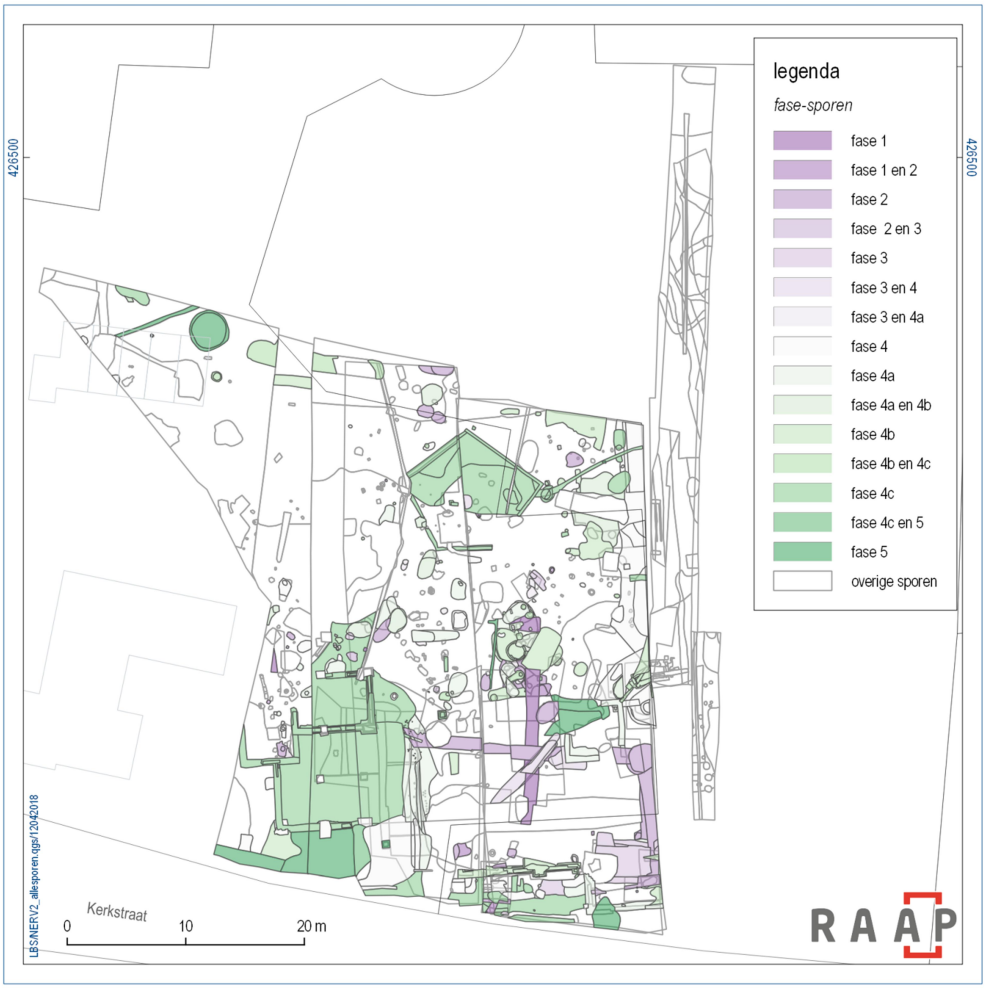
Bijlage 7.4 Allesporenkaart vlak 25 (tussen vlak 2 en 3)

Bijlage 7.5 Allesporenkaart vlak 3

Bijlage 7.6 Fasering van de sporen

Bijlage 7.7 Bouwhistorie

Boukje Overbeek (Gelders Genootschap)

Werkput 1

Bijlage 7.7-figuur 1. Overzicht van de funderingen in het zuiden van WP1, opname in oostelijke richting.

Bijlage 7.7-figuur 2. Overzicht van de funderingen in het zuiden van WP1, opname in oostelijke richting, met de bebouwing langs de Waalbandijk op de achtergrond.

Bijlage 7.7-figuur 3. Overzicht van de funderingen in het zuiden van WP1, opname in westelijke richting.

In WP 1 zien we de fundering van een boerderij die evenwijdig aan de Kerkstraat lag. Het voorhuis bevond zich aan de westzijde en was dus gericht op de Waalbandijk. Het voorhuis springt aan de zijde van de Kerkstraat enkele meters naar voren, waardoor het hoofdgebouw een L-vormige plattegrond heeft. Waarschijnlijk hebben we in hoofdvorm te maken met een krukhuisboerderij.
De fundering van deze boerderij is uitgevoerd in grote, roodbruine bakstenen: 27cmx13cmx6cm. Aan het vrij rommelige metselverband en de vele halve stenen kunnen we zien dat het hier gaat om hergebruik.
Het ligt erg voor de hand dat de hergebruikte bakstenen afkomstig zijn van het zeer nabij gelegen Huis Varik. Dit kasteel is in het midden van de achttiende eeuw in verval geraakt en in de halve eeuw daarna afgebroken. Afgaande op het kadastrale minuutplan uit 1832 – waar de krukhuisboerderij wel op staat en het kasteel niet meer – nemen we aan dat de krukhuisboerderij in de tweede helft van de achttiende eeuw of aan het begin van de negentiende eeuw is gebouwd.

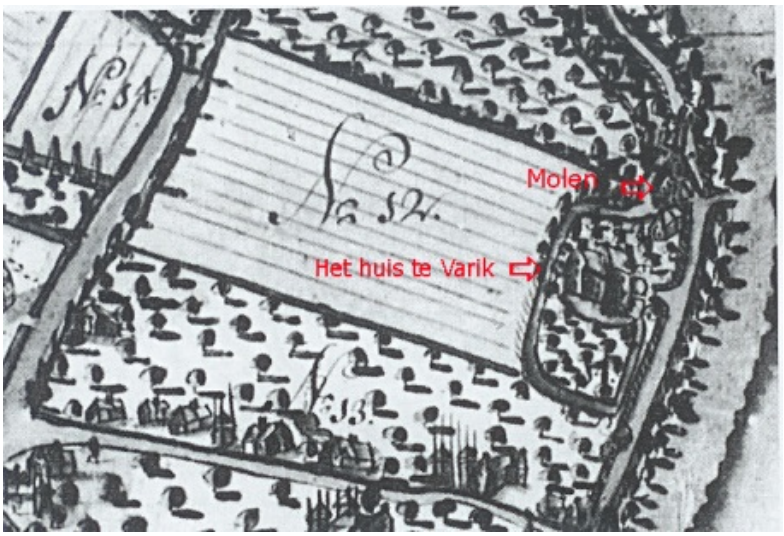
Bijlage 7.7-figuur 4. Kadastraal minuutplan uit 1832.

Tegen de rechterzijgevel (noordzijde) bevindt zich ter plaatse van het voorhuis een vierkante uitbouw. De fundering van dit volume is uitgevoerd in een kleinere steen (strek 24,5 cm, kop 11,5 cm) die gelig van kleur is. Wat de functie van deze aanbouw was, is vooralsnog niet duidelijk. Wellicht gaat het om een bakhuis of een karnhuis.

Een ansichtkaart uit 1903 geeft een mooi beeld van de Kerkstraat, gezien vanaf de Waalbandijk in oostelijke richting. De topgevel aan de rechterzijde is van de krukhuisboerderij waarvan we nu de funderingen hebben opgegraven. De boerderij is in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

Bijlage 7.7-ffiguur 5. Ansichtkaart uit 1903. Rechts de topgevel van het voorhuis van de krukboerderij
Bron: www.varik.nl

Bijlage 7.7-figuur 6. Tiendkaart uit 1714. Bron: www.varik.nl.

Onder de fundering van de krukhuisboerderij liggen gemetselde restanten van een oudere bouwfase. Het gaat om een vloertje (bestaande uit twee geschakelde rechthoeken) van plat gelegde bakstenen. De bakstenen zijn hard en vrij klein; de strek is 19 cm en de kop 9 cm. Er is gemetseld met een zeer harde mortel. Vermoedelijk gaat het om een (kelder)vloer van een voorganger van de krukhuisboerderij.
Hoe deze voorganger er precies uit heeft gezien weten we niet. Op een tiendkaart uit 1714 staat het gebouw zeer schetsmatig getekend. Afgaande op de hooibergen die ernaast staan, gaat het ook om een boerderij. Het pand lijkt haaks op de Kerkstraat te staan.

Werkput 3

Bijlage 7.7-figuur 7. Overzicht van de funderingen in WP 3, opname in noordelijke richting.

In WP 3 ligt aan de voorzijde een cluster met funderingen die gemetseld zijn met stenen in verschillende formaten: de strekken variëren van 20,5 cm tot 23 cm en de koppen variëren van 10 cm tot 11,5 cm. De funderingen zijn vrij smal. Direct achter deze gemetselde fundering staat een forse houten paal.
Op de oude kaarten zien we op deze plek óf geen bebouwing getekend óf enkel agrarische bijgebouwen. Op een oude foto van de Kerkstraat zien we – ongeveer op de plek van put 3 – een grote vierroedige hooiberg. Het onderste gedeelte van dit type hooibergen werd vaak uitgevoerd als een gemetselde of houten schuur die gebruikt werd als (vee)stalling.

Vooralsnog gaan we ervan uit dat de funderingen restanten zijn van agrarische bijgebouwen, bijvoorbeeld het beschreven type hooiberg, een veldschuur of een combinatie/cluster daarvan.

Bijlage 7.7-figuur 8. Oude ansichtkaart. Rechts de voormalige pastorie, links een vierroedige hooiberg. Opname in oostelijke richting, op de achtergrond, boven de rechterkap van de pastorie, het dak van de Dikke toren.

Bijlage 9.1. Aardewerkcatalogus

Catalogus Varik-Molenblok

Opbouw van de catalogusblokjes

1a vondstnummer 1b vondstcontext (complexdatering) 2 code van het type 3 objectdatering 4a maten in centimeters (grootste diameter / hoogte) 4b beschrijving van het type 5a baksel 5b kleur / glazuur 5c beschrijving van de decoratie 5d diversen 6a bodem 6b oor / steel 7 functie 8 productiecentrum 9 literatuur

Afbeeldingen 1: 4 tenzij anders vermeld

cat.nr. 1 (schaal 1:2)
1a NERV2-V197
1b laag - S1004
2 s2-kan-49
3 1585-1600
4a -/-
4b kan met op buik een cilindrische zone door ribbels gemarkeerd, hoge cilindrische hals met bundels ribbels of applique, standvoet
5a steengoed met oppervlaktebehandeling
5b ijzerengobe, zoutglazuur
5c fries met beeld verhaal van Susanna; tekst: **DIT IS DEI HISTORIA SI-SAN**NA WART VALSLICH BELAGEN VON ZVEI ALDE WOERDEN AN ERE STAT GEDOET 1585 P E
5d
6a standvoet
6b lintoor
7 kan
8 Raeren
9

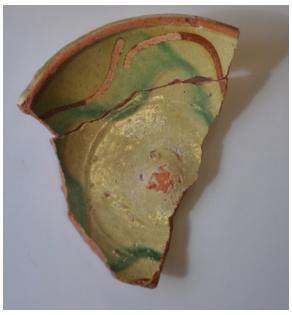
cat.nr.	2 (schaal 1:2)
1a	NERV2-V202
1b	paalkuil- S135
2	s2-oli-1
3	1500-1600
4a	5/2
4b	klein olieschaaltje met schenklip, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe, zoutglazuur
5c	
5d	schenklip
6a	standvlak
6b	
7	olieschaal
8	Raeren
9	

cat.nr.	3
1a	NERV2-V189
1b	greppel - S37
2	s2-pot-6
3	1800-1850
4a	-/-
4b	hoge, vrijwel cilindrische pot met naar buiten geknikte rand, standring
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe
5c	
5d	
6a	standring
6b	twee horizontale lintoren
7	voorraadpot
8	Langerwehe
9	

cat.nr.	4
1a	NERV2-V104
1b	greppel - S37
2	r-bor-17
3	1650-1750
4a	-/5
4b	diep bord met geknikte vlag en verdikte lip, standvlak
5a	roodbakkend
5b	bovenzijde loodglazuur
5c	ringeloor: stippen en concentrische cirkels
5d	
6a	standvlak
6b	
7	bord
8	Nederrijnse gebied
9	

cat.nr.	5
1a	NERV2-V104
1b	greppel - S37
2	r-bor-38
3	1700-1800
4a	19/4
4b	bord met verdiepte spiegel en verdikte rand, standvlak
5a	roodbakkend
5b	bovenzijde loodglazuur
5c	ringeloor: golflijnen
5d	
6a	standvlak
6b	
7	bord
8	Nederrijnse gebied
9	

cat.nr.	6
1a	NERV2-V188
1b	greppel - S37
2	r-bor-38
3	1700-1800
4a	17/3
4b	bord met verdiepte spiegel en verdikte rand, standvlak
5a	roodbakkend
5b	bovenzijde loodglazuur
5c	ringeloor: gekruiste lijnen (afweer)
5d	
6a	standvlak
6b	
7	bord
8	Nederrijnse gebied
9	

cat.nr. 7 (schaal 1:2)
1a NERV2-V188
1b greppel - S37
2 r-bor-
3 1736-1786
4a -/-
4b bord op standvlak
5a roodbakkend
5b bovenzijde loodglazuur
5c ringeloor: levensboom (herleving) met jaartal 1736 of 1786
5d
6a standvlak
6b
7 bord
8 Nederrijnse gebied
9

cat.nr. 8 (schaal 1:2)
1a NERV2-V309
1b kuil - S152
2 r-gra-8
3 1425-1525
4a -/-
4b grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend
5b spaarzaam loodglazuur
5c
5d sterk beroet
6a driepoot
6b worstoor
7 grape
8
9

cat.nr.	9
1a	NERV2-V120
1b	greppel - S37
2	r-gra-46
3	1700-1750
4a	-/12
4b	wijde grape/sluitpan met scherpe knik bodem naar verticale wand, kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend
5b	loodglazuur
5c	
5d	onderzijde beroet
6a	driepoot
6b	worstoor
7	grape
8	Oosterhout
9	

cat.nr.	10
1a	NERV2-V185
1b	waterput - S61
2	r-gra-58
3	1575-1650
4a	24/19
4b	wijde ovale grape/terrine met flauwe buikknik en manchetrand
5a	roodbakkend
5b	loodglazuur
5c	
5d	onderzijde beroet, één poot afgebroken
6a	driepoot
6b	twee worstoren
7	grape
8	Nederland
9	

cat.nr.	11
1a	NERV2-V461
1b	kuil - S453
2	r-gra-91
3	1575-1650
4a	30/20
4b	grape met scherpe buikknik en grote halsopening met kraagrand en dekselgeul
5a	roodbakkend
5b	loodglazuur
5c	
5d	onderzijde beroet, secundair gebruikt als muizenpot
6a	driepoot
6b	twee worstoren
7	grape
8	West-Nederland
9	

cat.nr. 12
1a NERV2-V468
1b kuil - S461
2 r-kan-25cf
3 1725-1775
4a -/-
4b kan met hoge schouder, licht uitstaande hoge wijde hals met verdikte lip, standring
5a roodbakkend
5b loodglazuur, uitwendig met mangaanoxide
5c
5d secundair gebruikt als muizenpot
6a standring
6b worstooraanzet.
7 kan
8 Nederland
9

cat.nr.	13
1a	NERV2-V70
1b	kuil - S84
2	r-kan-27?
3	1600-1675
4a	17/-
4b	bolle kan met S-vormige overgang schouder-hals en verdikte rand, op standring
5a	roodbakkend
5b	loodglazuur
5c	
5d	bovenzijde ontbreekt, secundair gebruikt als muizenpot
6a	standring, glad
6b	één worstoor
7	kan
8	Oosterhout?
9	

cat.nr. 14
1a NERV2-V235
1b greppel - S37
2 r-kop-35
3 1700-1800
4a 15/9
4b kop met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand, verdikte rand, standring
5a roodbakkend
5b loodglazuur inwendig
5c
5d
6a standring, glad
6b één horizontaal lintoor
7 papkom
8
9

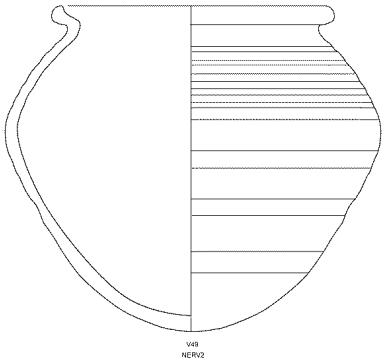
cat.nr. 15 (schaal 1:2)
1a NERV2-V288
1b laag - S3004
2 r-kop-35
3 1700-1800
4a 14/8
4b kop met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand, verdikte rand, standring
5a roodbakkend
5b loodglazuur inwendig
5c
5d
6a standring, glad
6b één horizontaal lintoor
7 papkom
8
9

cat.nr.	16
1a	NERV2-V104
1b	greppel - S37
2	r-pot-10
3	1700-1750
4a	-/-
4b	wijde pot met hoge schouder en zware kraagrand, standring
5a	roodbakkend
5b	loodglazuur
5c	ringeloor spiralen
5d	tuit met schenklip
6a	standring
6b	twee worstoren verticaal geknepen
7	roompot
8	Oosterhout
9	

cat.nr. 17
1a NERV2-V299
1b kuil - S296
2 r-pot-11
3 1675-1725
4a 26/37
4b hoge pot met hoge schouder en wijde hals, zware kraagrand met dekselgeul, standring
5a roodbakkend
5b ·loodglazuur, uitwendig met mangaanoxide
5c
5d secundair gebruikt als muizenpot
6a standring
6b twee worstoren, horizontaal.
7 voorraadpot
8 Oosterhout
9

cat.nr. 18
1a NERV2-V49
1b kuil - S64
2 r-pot-92
3 1250-1350
4a 21,5/20,5
4b handgevormde pot met hoge schouder en driehoekig verdikte rand met deksel-geul, spitse bodem
5a roodbakkend
5b uitwendig loodglazuur (glazuurspatten)
5c
5d secundair gebruikt als muizenpot
6a afgeronde / spitse bodem
6b
7 aspot
8 Utrecht of Brabant?
9

cat.nr. 19 (schaal 1:2)
1a NERV2-V188
1b greppel - S37
2 f-bor-6
3 1750-1775
4a -/3
4b afgerond bord met knik spiegel-vlag, platte vlag, uitgedraaide standring
5a faience
5b tinglazuur met kobaltblauwe beschildering
5c strooibloemen
5d
6a uitgedraaide standring
6b
7 bord
8 Nederland
9

cat.nr.	20	schaal (1:2)
1a	NERV2-V350	
1b	muur - S316	
2	f-bor-10	
3	1625-1650	
4a	-/3,5	
4b	bord met spiegel overgaand in uitgebogen vlag, standring	
5a	faience	
5b	tinglazuur met kobaltblauwe beschildering	
5c	bloemen en stippen	
5d		
6a	standring	
6b		
7	bord	
8	Nederland	
9		

cat.nr. 21 (schaal 1:2)
1a NERV2-V188
1b greppel - S37
2 f-kom
3 1650-1725
4a -/-
4b afgeronde kom met kraagrand, standring
5a faience
5b tinglazuur
5c
5d
6a standring
6b twee horizontale worstoren
7 papkom
8 Nederland
9

cat.nr. 22 (schaal 1:2)
1a NERV2-V489
1b kuil - S378
2 f-kop-1
3 1675-1800
4a 7/4,5
4b licht afgeronde kop met rechte rand, standring
5a faience
5b tinglazuur met kobaltblauwe beschildering
5c bloemen
5d
6a standring
6b
7 kop
8 Nederland
9

cat.nr.	23 (schaal 1:2)
1a	NERV2-V357
1b	laag - S2004
2	f-mos
3	1675-1725
4a	-/-
4b	bolle mosterdpot met korte cilindrische hals, hoge standvoet
5a	faience
5b	tinglazuur met kobaltblauwe beschildering
5c	geometrische slingers en medaillon
5d	
6a	standvoet
6b	
7	mosterdpot
8	Nederland
9	

cat.nr. 24 (schaal 1:2)
1a NERV2-V349
1b muuruitbraak - S317
2 f-plo
3 1625-1775
4a -/-
4b plooischotel op standring
5a faience
5b tinglazuur met kobaltblauwe beschildering
5c bloemmotief
5d
6a standring
6b
7 plooischotel
8 Nederland
9

cat.nr.	25 (schaal 1:2)
1a	NERV2-V104
1b	greppel - S37
2	p-kop-3
3	1680-1780
4a	7/4
4b	slank, trompetvormig kopje, standring, zonder oor
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur met onderglazuur blauwe beschildering, kapucijner goed
5c	landschap
5d	
6a	standring
6b	
7	kop, kop en schotel
8	China
9	

cat.nr.	26 (schaal 1:1)
1a	NERV2-V104
1b	greppel - S37
2	ep-bor
3	1775-1800
4a	-/-
4b	bord op standring
5a	Europees porselein
5b	veldspaatglazuur
5c	felblauwe stippen onderzijde
5d	
6a	standring
6b	
7	schotel, kop en schotel
8	Europa
9	

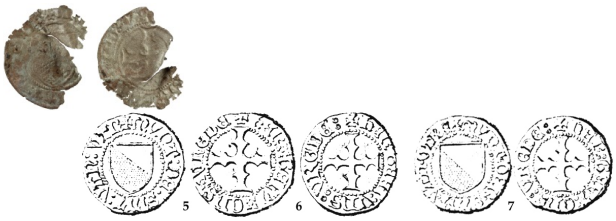
cat.nr. 27 (1:2)
1a NERV2-V409
1b laag - S2001
2 iw-kop
3 1810-1850
4a -/-
4b bolle kop met rechte rand, standring
5a industrieel wit
5b loodglazuur
5c bloemen in blauw en rood
5d merk: Vieux Rouge Wedgwood Etruria England importé D'Angleterre USA Patent…1810
6a hoge standring (kop) uitgeschraapte standring (schotel)
6b
7 kop, kop en schotel
8 Wedgwood, Engeland
9

Bijlage 12.1. Determinatielijst van de munten

vondst	metaalsoort	muntsoort	staatkundige eenheid	autoriteit	muntplaats (herkomst)	catalogus/literatuur
459	zilver	wit	Stad Utrecht	Stad Utrecht	Utrecht	Pietersen 14; vdChijs XXV.5-7
375	koper	duit	Bisdom Utrecht	Philips van Bourgondië (1517-1524)	Utrecht	vdChijs XXII.8
351	biljoen	Hollandse penning	Holland	Karel V (1506-1555)	Dordrecht	vGelder/Hoc 195-6
150	koper	maille de Namur	Namen	Karel V (1506-1555)	Namen	vGelder/Hoc 201-7 ; vdChijs XXVIII.39
158	koper	duit	Republiek	Holland	Dordrecht	Purmer/vdWiel 2004
253	zilver	halve stuiver "butken"	Republiek	Friesland	Leeuwarden	Verkade 708 pl. 129.6
154	koper	duit	Republiek	(onleesbaar)		
245	koper	duit	Republiek	Friesland	Leeuwarden	Purmer/vdWiel 6005
15	zilver	dubbele stuiver	Zeeland	provincie	Middelburg	Verkade 518 pl. 94.2
408	zilver	stuiver	Republiek	Friesland	Leeuwarden	Verkade 709 pl. 130.1
223	koper	duit	Republiek	Stad Utrecht	Utrecht	Purmer/vdWiel 5103
187	zilver	stuiver	Republiek	Gelderland	Harderwijk	Verkade 87 pl. 17.3
14	koper	duit	Republiek	Friesland	Leeuwarden	Purmer/vdWiel 6006
381	koper	duit	Republiek	provincie	Groningen en Ommelanden	Purmer/vdWiel 8003
119	koper	duit	Republiek	Holland	Dordrecht	Purmer/vdWiel 2007
18	koper	(rekenpenning)	Duitse Rijk	particulier : Johan Adam Dietzel (1746-1768)	Neurenberg	
7	messing	(rekenpenning)	Duitse Rijk	particulier : Georg Höger (1764-1788)	Neurenberg	
22	koper	duit	Republiek	Gelderland	Harderwijk	Purmer/vdWiel 1018
30	koper	halve duit	Batavia	Lodewijk Napoleon (1806-1810)	Hoorn	Scholten 558
225	koper	halve cent	Nederland	Willem I (1815-1843)	Utrecht	
281	koper	pfennig	Stadt Frankfurt am Main	vrijstad	Frankfurt	Schulman 382-382a-c; Pannekeet BLE.1
365	koper	pfennig	Stadt Frankfurt am Main	vrijstad	Frankfurt	Schulman 382-382a-c; Pannekeet BLE.1
329	koper	halve cent	Nederland	Willem I / III (1815-1890)	Utrecht of Brussel	
9	koper	heller	Stadt Frankfurt am Main	vrijstad	Frankfurt	Jaeger 10
20	koper	heller	Stadt Frankfurt am Main	vrijstad	Frankfurt	Jaeger 10
371	zilver	25 cent	Nederland	Willem I (1815-1843)	Utrecht	Schulman 289
31	koper	halve cent	Nederland	Willem III (1849-1890)	Utrecht	Schulman 703
227	brons	cent	Nederland	Willem III (1849-1890)	Utrecht	Schulman 696
157	brons	cent	Nederland	Willem III (1849-1890)	Utrecht	Schulman 697
1	brons	stuiver	Nederland	Juliana (1948-1980)	Utrecht	Schulman 1204

Bijlage 12.2 Varik - munten en penningen (chronologisch)

Bouke Jan van der Veen

V-0459
Stad Utrecht, wit (z.j. 1460-1469), Utrecht
17mm-0.22g, zilver (sterk uitgebroken)
Pietersen 14 ; vdChijs XXV.5-7
vz. stedelijk wapenschild in parelcirkel, omschrift:
+ MVNT : DE : STAT : VAN : VTR
kz. stokkenkruis in parelcirkel, omschrift:
+ HER : GEFT : ONS : VREDE

V-0375
Bisdom Utrecht, Philips van Bourgondië (1517-1524), duit (drie mijt) (z.j. 1517-1524), Utrecht
19mm-1.08g, koper
vdChijs XXII.8
vz. letters **P V O** (Pax Vobis Omnibus) onder twee helmen:
MO * NO * PHI * EPI * TRAIECTE
kz. versierd kruis, centraal een kruis in cirkel, in de kwadranten cirkels:
IVS – TVS – ES o NO – MINE

V-0351
Holland, Karel V (1506-1555), Hollandse penning (z.j. 1521-1556), Dordrecht
17mm-0.53g, koper
vGelder/Hoc 195-6
vz. gekroond wapenschild van het Heilig Roomse Rijk, Karel V, omschrift: **KAR[OLVS] + D + G + ROM + IMP[ET] + H**
kz. versierd kruis, omschrift: **DA . M /VIRT / CO[TR] /HOS[T] . T**

V-0150
Namen, Karel V (1506-1555), maille de Namur (z.j. 1527), Namen
16mm-0.65g, koper (biljoen)
vGelder/Hoc 201-7 ; vdChijs XXVIII.39
vz. gekroond vuurijzer daaronder vonken, in parelcirkel, omschrift: **KAROLVS D x G x ROM + IMP**
kz. stokkenkruis in het veld, omschrift: **DA x MICHI x VIRTVTEM x CON**

V-0158
Holland, duit (z.j. 1590-1598), Dordrecht
21mm-3.94g, koper *(gewicht duidt op productie voor 1593)*
Purmer/vdWiel 2004
vz. zittende maagd in Hollandse tuin, omschrift: **. AVX .NOS . IN . NOM . DOM .**
kz. **HOL / LAN / DIA** in bladerkrans

V-0253
Friesland, halve stuiver of *butken*, (z.j. 1600), Leeuwarden
20mm-0.52g, zilver
Verkade 708 pl. 129.6
vz. gekroond wapenschild van Friesland, aan weerszijden **F – B**, omschrift: **MO x NO x ORDINVM x FRI x** (mt. leeuw)
kz. versierd kruis, centraal een leeuw, in de kwadranten **F – B – F – B**
(= "Fries Butken"): **NISI – DNS – NOBI – SCVM**

V-0154
Republiek, duit (onl. 1600-1699)
20mm-0.69g, koper, doorboord
(Volledig onleesbaar, formaat 17e eeuw)

V-0245
Friesland, duit 1618, Leeuwarden
22mm-1.69g, koper
Purmer/vdWiel 6005
vz. gekroond wapenschild van Friesland, omschrift : **NISI . DNS** (mt. leeuw) **NOBISCVM**
kz. **FRI** / **SIA** / **I6I8**, in bladerkrans

V-0015
Zeeland, dubbele stuiver 1619, Middelburg
21mm-0.96g, zilver
Verkade 518 pl. 94.2
vz. gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel n.l., aan weerszijden de waarde-aanduiding **2 - S**
kz. muntteken burcht, **ZEE** / **LAN** / **DIA** en jaartal **I6I9**

V-0408
Friesland, stuiver 1629, Leeuwarden
18mm-0.74g, zilver
Verkade 709 pl. 130.1
vz. pijlenbundel van zeven pijlen in tulpenkrans
kz. **FRI** / **SIA** / **I629** in drie regels

V-0223
Stad Utrecht, duit 1637, Utrecht
20mm-1.70g, koper
Purmer/vdWiel 5103
vz. gedamasceerd stedelijk wapenschild met rondom versiering
kz. **TRA** / **IEC** / **TVM** / **I637** in bladerkrans

V-0187
Gelderland, stuiver 1640 (mmt. lelie), Harderwijk
17mm-1.19g, zilver
Verkade 87 pl. 17.3
vz. pijlenbundel van zeven pijlen in bladerkrans, aan weerszijden waarde-aanduiding **I - S**
kz. (mmt. lelie) **GEL / RIA / I640** in bladerkrans

V-0014
Friesland, duit 1648, Leeuwarden
21mm-3.00g, koper
Purmer/vdWiel 6006
vz. gekroond wapenschild van Friesland, omschrift: **NISI . DNS. - . NO-BISCVM**
kz. **FRI / SIA** en jaartal **I648** in bladerkrans

V-0381
Groninger Ommelanden, duit 16 …? (1681-1692), Groningen
20mm-1.47g, koper
Purmer/vdWiel 8003
vz. gekroond wapenschild van Groningen en Ommelanden
kz. **GRON . ET . OML / I6** …

V-0119
Holland, duit 17…? (1702-1780), Dordrecht
21mm-2.79g, koper
Purmer/vdWiel 2007
vz. leeuw met vrijheidheidshoed op een lans n.l., binnen Hollandse tuin
kz. **.** (roos) **. / HOL / LAN / DIA / 17** …

V-0018
Neurenberg, maker: Johan Adam Dietzel (1746-1768), speelpenning
20mm-0.75g, messing (uitgebroken)
vz. haan naar links op grondvlak, in afsnede: **I.D.R.P** (Iohann Diezel Rechen Pfennig)
kz. tekst in vier regels: **IOH : / ADAM** : / **DIEZEL : / RE : PF**

V-0007
Neurenberg, maker: Georg Höger (1764 - na 1788), speelpenning
20mm-0.78g, messing
Jacobi (1989) nr. 18
vz. gelauwerd borstbeeld n.r.; **LVD. XV.** - . **DC. PT. NA. R.**
kz. landschap met gebouwen en boom ; **RE – PFH – NIG** in afsnede: **G** lelie **H**

V-0022
Gelderland, duit 1786, Harderwijk
22mm-2.82g, koper
Purmer/vdWiel 1018
vz. gekroond wapenschild van Gelderland, omschrift: **IN. DEO. EST. SPES. NOSTRA**
kz. *** D *** / **GEL** / **RIAE** /**1786** muntmeesterteken korenaar

V-0030
Batavia, Lodewijk Napoleon (1806-1810), halve duit 1809, Harderwijk
17mm-1.42g, koper
Scholten 558
vz. wapenschild van Koninkrijk Holland; aan weerszijden de waarde-aanduiding:
5 – 1/32 G
kz. In vier regels : **.(ster).** / **INDIA** / **BATAV** / **I809**

V-0225
17mm-1.60g, koper
Nederland, Willem I / III (1815-1890), halve cent 18 …? (1818-1877), Utrecht
vz. gekroond wapenschild van Nederland, aan weerszijden de waarde-aanduiding: **½ - C**, onder aan weerzijden muntmeesterteken en muntteken (*mercuriusstaf* Utrecht)
kz. gekroonde **W** met aan weerszijden jaartal **18** - ??

V-0281
Particuliere munt geslagen in de groothertogelijke munt van de staat Hessen te Darmstadt, 1819
20mm-1.05g, koper
Schulman 382-382a-c ; Pannekeet BLE.1
vz. fantasie wapenschild tussen lauwertakken
kz. waarde-aanduiding **I** en **1819** ; "*Judenpfennig*" of "*Bleyensteinse duit*"

V-0365
Particuliere munt geslagen in de groothertogelijke munt van de staat Hessen te Darmstadt, 1819
19mm-0.95g, koper
Schulman 382-382a-c ; Pannekeet BLE.1
vz. fantasie wapenschild tussen lauwertakken
kz. waarde-aanduiding **I** en **1819** ; "*Judenpfennig*" of "*Bleyensteinse duit*"

V-0329
16mm-1.53g, koper
Nederland, Willem I / III (1815-1890), halve cent 18 …? (1818-1877), Utrecht of Brussel
vz. gekroond wapenschild van Nederland, aan weerszijden de waarde-aanduiding: **½ - C**, onder aan weerzijden muntmeesterteken en muntteken (*mercuriusstaf* Utrecht)
kz. gekroonde **W** met aan weerszijden jaartal **18** - ??

V-0009
Stadt Frankfurt am Main (vrijstad), heller 1820, Frankfurt
19mm-1.46g, koper
Jaeger 10
vz. gekroonde adelaar met gespreide vleugels, de kop n.r. gewend; onder initialen van de muntmeester **G – B** en **(F) ;** Johann Georg Bunsen (1790-1825)
kz. waarde-aanduiding **I** tussen rozetten; **HELLER** en jaartal **1820**

V-0020
Stadt Frankfurt am Main (vrijstad), heller 1821, Frankfurt
18mm-1.33g, koper
Jaeger 10
vz. gekroonde adelaar met gespreide vleugels, de kop n.r. gewend; onder initialen van de muntmeester **G – B** en **(F) ;** Johann Georg Bunsen (1790-1825)
kz. waarde-aanduiding **I** tussen rozetten; **HELLER** en jaartal **1821**

V-0371
Nederland, Willem I (1815-1840), 25 cents 1825, Utrecht
21mm-3.74g, zilver
Schulman 289
vz. gekroond wapen van Nederland, aan weerszijden waarde-aanduiding **25 – C.**, aan weerszijden onder muntmeesterteken *fakkel* en muntteken *mercuriusstaf* (Utrecht).
kz. gekroonde W, aan weerszijden jaartal **18 – 25**

> *fl 0.25 in het jaar 1825 : heeft een "koopkracht" van fl. 5.95 (€ 2.70) in het jaar 2016 (bron : http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php ; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)*

V-0031
Nederland, Willem III (1849-1890), halve cent 1850, Utrecht
16mm-1.83g, koper
Schulman 703
vz. gekroond wapenschild van Nederland, aan weerszijden de waardeaanduiding: **½ - C**, onder aan weerzijden muntmeesterteken *zwaard* en muntteken *mercuriusstaf* (Utrecht)
kz. gekroonde **W** met aan weerszijden jaartal **18 – 50**

V-0227
Nederland, Willem IIII (1849-1890), cent 1878, Utrecht
19mm-2.22g, brons
Schulman 696
vz. gekroonde Nederlandse leeuw met zwaard en pijlenbundel n.l. in veld bezaaid met blokken, parelcirkel en omschrift: **KONINGRIJK DER NEDERLANDEN** onder: muntmeesterteken bijl en muntteken mercuriusstaf (Utrecht), jaartal: **1878**
kz. in het veld: **1 CENT** binnen twee samengebonden oranjetakken

V-0157
Nederland, Willem III (1849-1890), cent 1880, Utrecht
19mm-2.22g, brons
Schulman 697
vz. gekroonde Nederlandse leeuw met zwaard en pijlenbundel n.l. in veld bezaaid met blokken, parelcirkel en omschrift: **KONINGRIJK DER NEDERLANDEN** onder: muntmeesterteken bijl en muntteken mercuriusstaf (Utrecht), jaartal: **1880**
kz. in het veld: **1 CENT** binnen twee samengebonden oranjetakken

V-0001
Nederland, Juliana (1948-1980), stuiver 1954, Utrecht
21mm-3.36g, brons
Schulman 1204
vz. portret Juliana naar rechts: **JULIANA KONINGIN DER NEDERLANDEN**
kz. waarde-aanduiding en vruchtdragende Oranjetak, jaartal, muntmeester- en muntteken: **5 CENT 19 – 54**

Bijlage 16.1

A. Wankant aanwezig: De jaarringgrens van de buitenste jaarring direct onder de bast maakt het mogelijk het seizoen te bepalen waarin de boom gekapt is. Aanwezigheid van de wankant betekent per definitie dat het spinthout volledig aanwezig is. Het seizoen waarin de boom gekapt is volgt uit de mate waarin de buitenste ring gevormd is:

   1. A: De buitenste jaarring is volledig gevormd. Het kapinterval valt buiten het groeiseizoen van de laatste (gedateerde) jaarring.

   2. A1: De buitenste jaarring is niet volledig gevormd. Het kapinterval valt in het groeiseizoen van de laatste (gedateerde) jaarring.

   3. A2: Alleen de aanzet tot de buitenste jaarring is aanwezig. Deze jaarring wordt niet ingemeten. Het kapinterval valt aan het begin van het groeiseizoen volgend op de laatste (ingemeten) jaarring.

B. Spinthout aanwezig: Het spinthout is de buitenste zone van de stam waar het hout nog niet is omgezet in kernhout. Niet alle houtsoorten vormen kernhout en alleen bij eik is het aantal jaarringen in het spinthout statistisch te omschrijven zodat een schatting gemaakt kan worden van het aantal ontbrekende jaarringen tot de wankant. Voor het bereken van het kapinterval wordt OxCal[271] gebruikt met door de auteur samengestelde spinthoutstatistieken. Hieruit volgt een jaartal dat het meest waarschijnlijk is (de mediaan), met daarom heen een 2·δ (95,4%) betrouwbaarheidsinterval. Spinthoutstatistieken verschillen zijn niet voor alle herkomstgebieden hetzelfde, waardoor naar gelang de herkomst van het hout andere spinthoutstatistieken toegepast kunnen worden.

C. Spinthoutgrens aanwezig: Als (een deel van) de contouren van een monster één en dezelfde jaarring volgen dan kan dit geïnterpreteerd worden als de overgang tussen het kernhout en het (niet meer aanwezige) spinthout. Hierbij wordt op dezelfde wijze als hierboven een kapinterval berekend. Hierbij moet de kanttekening ge-

[271] Bronk Ramsey 2009.

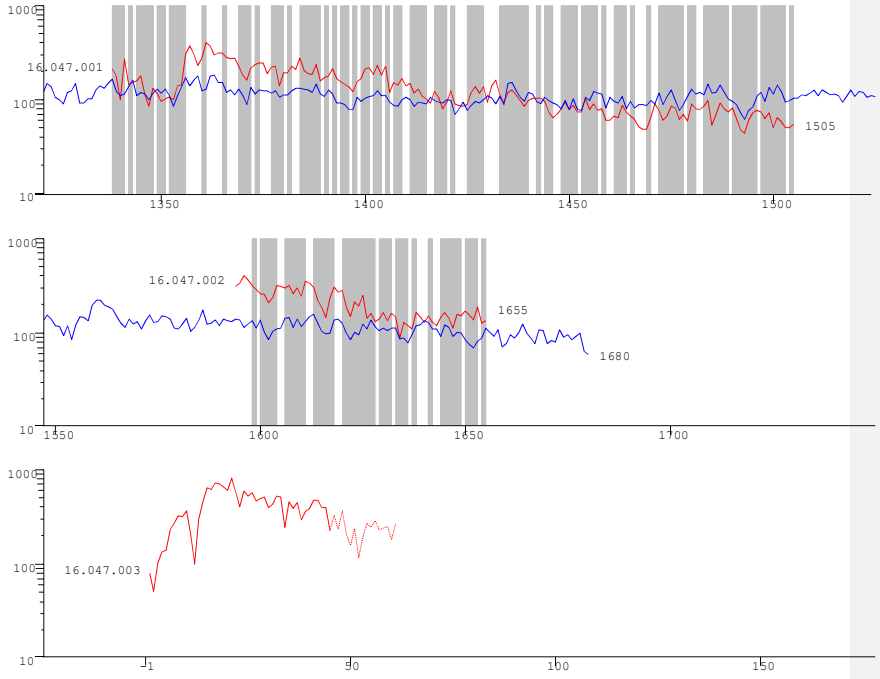
plaatst worden dat dit alleen met redelijke zekerheid vastgesteld kan worden als dit langs een voldoende groot deel van de contouren van het monster zichtbaar is.

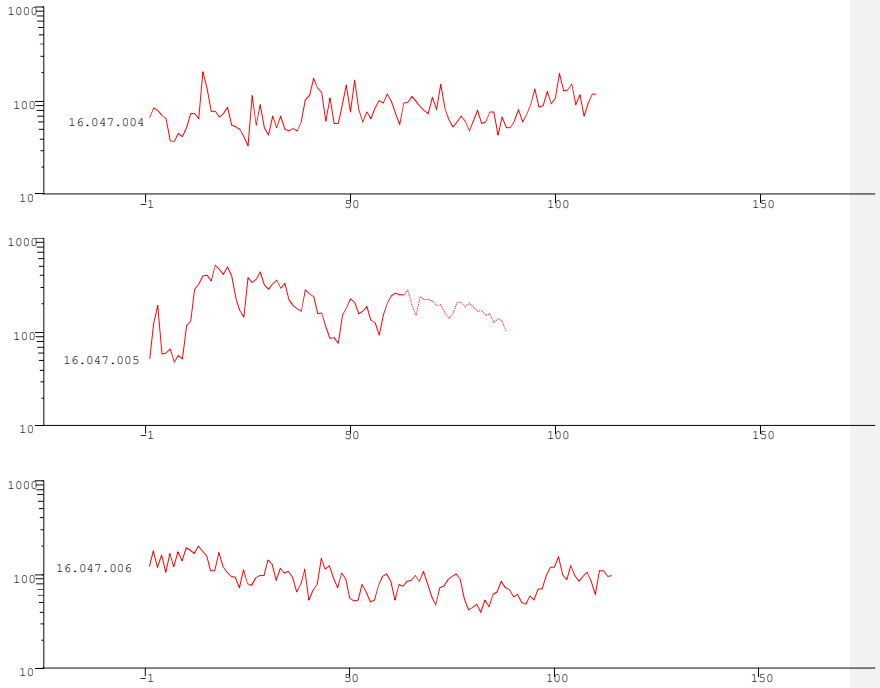
D. Geen spinthout aanwezig: Hierbij is het niet mogelijk een kapinterval te schatten en kan alleen gesteld worden dat in ieder geval een klein aantal spinthoutringen (6 stuks) volgt op het kernhout. De vroegst mogelijke datering wordt dan met een corresponderend aantal jaarringen gecorrigeerd. Dit geldt alleen voor eik.

E. Geen spinhoutstatistieken beschikbaar of geen kernhoutvorming: Hierbij is het niet mogelijk een kapinterval te schatten en kan alleen gesteld worden dat het kapjaar ná de datering van de buitenste ring valt. Dit wordt zowel toegepast voor houtsoorten die geen kernhout vormen, of waarvoor het aantal spinthoutringen niet rekenkundig te omschrijven is.

Bijlage 16.2

Hier onder staan de metingen afgebeeld met de in tabel 16.3 aangegeven referentie. Op de x-as staan de jaartallen, op de y-as de ringbreedtes op een logaritmische schaal, uitgedrukt in 1/100 mm. Het spinthout is gestippeld aangegeven. De grijze banen geven intervallen met een positieve GLK aan.

1000
100
10
16.047.004
1
50
100
150
1000
100
10
16.047.005
1
50
100
150
1000
100
10
16.047.006
1
50
100
150